

श्री
मुद्राराक्षस नाटक

कविश्री विशाखदत्त विरचित संस्कृत मूळनुं

गुजराती भाषांतर

व्याख्यान, विवेचन, कविचरित, काव्यपरीक्षा

आदि समेत

रची प्रसिद्ध करनार

केशव हर्षद ध्रुव, बी. ए.

उपायरससंसिक्ता देशकालोपबृंहिता।

सेयं नीतिमहावल्ली किं नाम न फलेत् फलम् ॥

क. स. सा. ६. ७. ८५.

मुंबाई

निर्णयमागर मुद्रायंत्र.

वि. सं. १९४५. इ. स. १८८९.

(सर्व हक्क स्वाधीन राख्या छे.)

प्रथमः फलपरिपाकः

प्रचितोऽयं यत्प्रसादरससेकात् ।

मुस्फीतोऽमोघाना-

मुच्चैः संस्कारबीजानाम् ॥ १ ॥

गुरुवर्येभ्यस्तेभ्यो

नैवान्नविधयायमर्प्यतेऽनघया ।

प्रश्रयपूर्वं परया

भक्त्या सद्भावनिर्भरया ॥ २ ॥

१ आग्रायणेष्टौ यवं व्रीहिं वा नूतनमयननिष्पन्नमन्नं यज्जुह्वत्याहिताग्नयस्तन्नवान्नम् ।
तस्य विधया प्रकारेण ।

પ્રસ્તાવના.

પ્રારબ્ધમપરિત્યાજ્યમેવ । મુ. રા. ૨ ।

આ સમય ઐતુકરણ કઢાનો છે. રીત રેવેશ, આચારસંચાર, વિચારવિવેક, સર્વમાં નકલ કરવાની વૃત્તિ પ્રવલ વર્તેલી જોવામાં આવે છે. એ વૃત્તિનો ઉત્કર્ષ દોષના પરિત્યાગમાં તથા ગુણના ગ્રહણમાં રહ્યો છે. દેશકાઢની એ વર્તમાન મર્યાદા પ્રમાણે આ પુસ્તક પળ એક અપૂર્વ અદ્ભુત નાટકની નકલજ છે, જેમાં સર્વ પ્રકારે મૂઢના ગુણનું યથાસ્થિત પ્રતિવિવ આપવા દૃઢ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસક દશામાં સહજજ મૂઢ વાંચવામાં આવ્યે તેની અસાધારણ ચમત્કૃતિથી મોહ પામી કાર્યના મહત્ત્વનો વિચાર ન કરી પૂર્વે આ ભાષાંતર આદર્યું, ને પછી તે એક પ્રસિદ્ધ માસિકપત્રમાં કડકે કડકે આપવા માંડ્યું. જેમ જેમ ભાષાંતર આગલ વધ્યું તેમ તેમ પાઠના ગોટાલા અર્થના લોચા અને સંવિધાનની ગહનતા નજરે આવતાં કેવું ભારે કામ માથે લેઈ લીધું છે તે જાળવામાં આવ્યું. પરંતુ પ્રકૃત નાટકના વાજા અંકના ઉપર આપેલા વાક્યની ઉચ્ચ પ્રેરણાથી પરિશ્રમ અને ઐભિયોગે ફલભાગી થવાનો મુદિન આજ આળી મેઢવ્યો છે.

અદ્ભુત સૃષ્ટિદર્શનની લેહમાં અલૌકિક સ્થલો શોધતા રસિક પ્રવાસીને કોઈ કોઈ સમયે ઘટ જંગલમાં પોતાનો રસ્તો કાપવો પડે છે, ઢુલ્લેધ્ય ઢુંગરો ઓલંગવા પડે છે, ઁડી ચોહ અને અંધારાં કોતર વટાવવાં પડે છે, નદીનાલાં ઁતરવાં પડે છે, આડી વાટે ઘોર અરણ્યમાં લેઈ જતી પગથી તપાસી તજવી પડે છે, અને મૂલવર્ણીમાં પેટેલા પુરુષની પેટે પોતાનો માર્ગ ગોતી કાઢવો પડે છે, તેમ આ ભાષાંતર કરવામાં પળ થયું છે. જેવી **ચાળક્ય**ની નીતિ સ્વભાવેજ કુટિલ છે, તેવુંજ નાટકનું સંવિધાન પળ અટપટું છે. એની સાથે સરગ્યાવતાં **કાદંબરી**ની ત્રણ જન્મની કથા પળ કંઈક સંસૃલ અને સૌહજિક લાગે છે. તેમાં વઢી વૈસ્તુ કોઈ પ્રસિદ્ધ પુરાણ કે કથાગ્રંથમાંથી લીધેલું નથી. વૃત્તાંત જોકે ંતિ-

૧ હાથ લીધું તજી દેવાતુંજ નથી. ૨ નકલ કરવાની કઢા. ૩ કૃત્ય તથા હાલચાલ. ૪ **બુદ્ધિપ્રકાશ**. ૫ કથાનો ઁઢાવ. ૬ ચાલુ. ૭ મંઢ્યા રહેવું તે. ૮ ફલ ભોગવનાર થવાનો, ફલ અનુમવવાનો. ૯ મુશ્કેલોથી ઁઢંગાય એવા. ૧૦ મિઢ્ઢી. ૧૧ કૃત્રિમ નાંહ તે. ૧૨ મૂઢ વાત (Plot.)

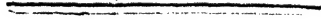
હાસિક છે, તથાપિ તે અતિ પ્રાચીન કાલમાં બન્યો છે, એટલે તેનો લેખ પણ યથાસ્થિત અન્યત્ર રહ્યો નથી. અધૂરામાં પૂરું નાટક બહુ પ્રચલિત ન હોતાં તે ઉપર સારી ટીકા પણ અત્યાપિ મળી નથી, જેમાં યોગાયોગ તપાસી પાઠનો યથાર્થ નિર્ણય કર્યો હોય તથા અર્થની યોજના બરાબર ઘટવી હોય. તેમ વળી તેની આજ પર્યંત કોઈ સારી સંશોધિત વિશ્વાસપાત્ર આશુત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ નથી કે તેને સૈવંથા અનુસરાય. આથી કરીને કોઈ સ્થળે અનેક પાઠની એકાર્થતા કરવી, કોઈ સ્થળે ભિન્ન ભિન્ન પાઠની સારાસારતા તપાસવી, કોઈ સ્થળે બહુસંમત પાઠની દૃઢતા અને અલ્પસંમત પાઠની દૈર્ઘ્યતા ચતાવવી, કોઈ સ્થળે આંતર પ્રમાણથી અર્થની સ્થિતિ ઘટાવવી, કોઈ સ્થળે વાહ્ય પ્રમાણથી તેની યોગ્યતા નક્કી કરવી, કોઈ સ્થળે પ્રાકૃતની છાયા નિર્ધારવી, કોઈ સ્થળે પૂર્વાપાર સંબંધ લક્ષમાં લેઈ વિરુદ્ધતા પરિહરવી, બારીક તપાસથી સંબંધ ઉપજાવવો, ઘટિત વ્યાખ્યાનથી સંક્ષિપ્ત અર્થ વિસ્તારવો, ગૂઢ અર્થ વિકસાવવો, પારિભાષિક અર્થ સ્થિલાવવો, સંદેહ મિટાવવો, કાઠિન્ય તજાવવું, તેમ વળી વાણીની પ્રૌઢિ સંતોજાવવી, સંવિધાનનો ઉઠાવ દીપાવવો, અને વિશેષે કરીને ચમત્કૃતિ જે સંદર્ભ-માત્રનું જીવન છે તે પૂર્ણ રીતે મમકાવવી,—તથાપિ પોતાના તર્કથી અયોગ્ય રીતે ન ઓપતાં અનુવાદની શૈલી મૂલને અનુગુણજ અને ભાષા શુદ્ધ ને સરલ રાખવી, એ આદિક અનેક ક્લેશ સહવા પડ્યા છે; એટલાજ ઉદ્દેશથી જે કવિને ફનસાપ મળે તેમ મુજ વાચક વર્ગ પ્રસન્ન થાય.

‘ ગાંધીના ગાંધી ને પોટીના પોટી ’ એ કહેવત પ્રમાણે આ ભાષાંતર કરતાં સંપાદકનું અને અનુવાદકનું દુપટ કામ એક હાથે કરવું પડ્યું છે. આથીજ કરીને પાઠ અને અર્થના નિર્ણયનું વિવેચન વધી પડ્યું છે. પરંતુ તેના બચાવમાં આત્મસંતોષપૂર્વક એટલુંજ કહેવાનું છે જે કંઈક કાલથી અર્થનો અનર્થ થતો આવતો હતો તે કહિક કહિક મુધારાયો છે. યસ્તુસ્થિતિ આમ હોતાં સૌહૃદ્યવિપ્રયક ટીકાનો અવકાશ ન હોવાથી, તેમ દશરૂપ આદિ લક્ષણપ્રથે અગ્ર કાલમાં મુલમ હોતાં સંવિસ્તર સમજૂતીની અવશ્યકતા ન જણાયાથી, પ્રસ્તુત ભાષાંતરમાં જરૂરજોગ ટૂંકી હકીકત કહિક કહિક આપી છે.

જેનું ધન તે જોનારની પ્રસન્નતા છે એવો કોઈ નૂતન ચિત્રકાર જેમ કોઈ

૧ પ્રસાર પામેલું. ૨ સર્વ પ્રકારે, સર્વ અંશે. ૩ જાણપણું. ૪ સારાપણું. ૫ સંસ્કૃત તર્જુમો. ૬ પુસ્તક, ગ્રંથ. ૭ ભાષાંતર. ૮ મલતાં. ૯ ઉદ્ધાર-સંશોધન કરનાર. ૧૦ ભાષાંતર કરનાર. ૧૧ હકીકત. ૧૨ સાદિયશાસ્ત્રસંબંધી. ૧૩ જેમાં લક્ષણો આપ્યાં છે તે.

અપૂર્વ દર્શનનું ચિત્ર પૂરું કરીને વઢી વઢી કલમ હાથમાં લેઈ અહિં આ અંગ જી-
વાડી, અહિં આ રૂપરેષા ચિલાવી, અહિં વઢી છાયા ધેરી અને અહિં આછી કરી,
અહિં અંતર્ભાવ કંઈ દીપાવી, વારે વારે ચિત્રને સમારે છે, સુહાવે છે, ઓપાવે છે,
અને છેવટ બહુ કાલક્ષેપ પછી કઠા અજમાવી કરી સચકિત સોલ્કંટ ચિત્તે તે
ચિત્રને સૌંશંક ધ્રુજતે હાથે સૈંદ્ધ્યદયને નિવેદન કરે છે; તેમ હું પણ આ લઘુ પ્ર-
યાસ વિવેચક સાક્ષર વર્ગના હાથમાં સમર્પું છું, એવી આશાથી જે આ અનુવાદ-
મુદ્રા સર્વદા રસજ્ઞ વાચક વંદની અંગુલિપ્રણયી હોય.

૧ દેખાવ. ૨ ઉત્કૃષ્ટિત, ઉત્સુક. ૩ શંકામહિત. ૪ રસિક. ૫ મુદ્રા =
છાપ; ૬-મદ્દોરની વીંટો. ૬ અંગુલિપ્રણયો = ૧ આંગળિયે રહેતો; ૨-સ્વોકાર્ય.

કવિ અને કાવ્ય.

કવિ વિશાખદત્ત ક્યાં અને ક્યારે થયા તે અद्याપિ ચરાચર નક્કી થયું નથી. મુદ્રારાક્ષસ નાટક શિવાય કવિનું વાંજું કોઈ પણ કાવ્ય અતઃપર્યંત પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નથી, કે તે ઉપરથી વિશેષ માહિતી મળી આવે. નાટકની પ્રસ્તાવનામાં જે હકીકત આપી છે તે નહિજ જેવી છે. એ ઉપરથી આપણે એટલું જ માય જાણિયે છીયે જે કવિના પિતામહ વટેશ્વરદત્ત કરીને હતા. તેઓ સામંત^{*} કદા-વતા. તેમના પુત્ર પ્રથુ, તેઓ મહારાજપદધારી હતા. એઓ આપણા કવિ વિ-શાખદત્તના પિતા થાય. આ ઉપરાંત અંકોને છેડે તથા નાટકની સમાપ્તિને તે રેખ મારી છે તેથી પણ કાંઈ વિશેષ પત્તો લાગતો નથી.

અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથકારની પેટે કવિના દેશકાલ આ રીતે અંધકાર પ્રસ્ત છે, તથાપિ તેના ઉપર અંતર અને વાહ્ય પ્રમાણને આધારે કલ્પના અને અનુમાનથી કેંઈક પ્રકાશ પડે છે. નાટકમાં વર્ણેલી દેશવ્યવસ્થા ચંદ્રગુપ્તના કાલની હોવી સંભવતી નથી, કેમજે તેના નિર્ણયનાં પૂરતાં સાધન કવિના સમયમાં હશે એ ધ-રાતું નથી;† અર્થાત્ દેશવિભાગ અને સ્થાનવિશેષનું સૂચન જે આપણે જોઈયે છીયે તે આ નાટક રચાયું તે સમયને અનુસારજ હશે. આમ છતાં, કવિયે પ્રસ-ગવશાત્ તે તે દેશનાં અને લોકનાં નામ આપતાં દક્ષિણાપથનું કોઈ નામ ધુ-સાડી દીધું નથી, એ વાત સહજ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. છેક વલ્લભ મુધી કવિ નજર દોડાવે છે અને દક્ષિણ ભળી દાષ્ટિ નથી કરતા, તેથી એમ ધગય છે જે તેઓ દક્ષિણાપથના નહિ હોય.

આજ વાત ઉપરથી એમ પણ અટકલ થાય છે જે ઉત્તરાપથના પ્રતાપી રા-જા હર્ષવર્ધન શિલાદિત્યનું પૌરિપત્ય કરનાર દક્ષિણાપથના પરમેશ્વરપદધારી સત્યાશ્રય પુલકેશિની પૂર્વે આપણા કવિ થયા હોવા જોઈયે; કેમજે કવિના સમયમાં દક્ષિણાપથનું કોઈ રાજ્ય ઉત્તરાપથ પાસીનું લક્ષ્ય રહેતું એવી પ્રસિદ્ધિ-

* જુઓ G. N. સંગ્રહ પ્રતોનો તેમજ A. P. M. R. સંગ્રહ દક્ષિણાસ પોથિયોનો પાઠ. માત્ર B. E. સંગ્રહની પ્રતો એ પદ તજી દે છે.

† જુઓ સંપાદક કાશીનાથપંતની ઇંગ્રેજી ભૂમિકા પૃ. ૨૧ પં. ૩-૯ અને તે ઉપરની ટીપ.

માં આવ્યું ભાસતું નથી. અન્યથા તેનું નામ નાટકમાં દૃષ્ટિગોચર થવા પામે.

કવિ **ઉત્તરાપક્ષના** વાસી હતા તેના સમર્થનમાં વીજાં પળકારણ મળે છે. પ્રકૃત નાટકના દ્વિતીય અંકમાં **વૈરોચકના** ષણગારના વર્ણનમાં મોતીને હિમની ઉપમા આપી છે* તે કોઈ **દાક્ષિણાત્ય** કવિની હોય નહિ, અર્થાત્ **વિશાલદત્ત** ઘળું કરીને **દાક્ષિણાત્ય** ન હતા, એમ પ્રોફેસર **વિલ્સન** સાહેબ એ પ્રસંગ ઉપર લખે છે. વઢી પાટક **કાશીનાથપંત** પળ નાટકની સમાપ્તિએ આપેલા ભરતવાક્યમાં વરાહાવતારના ઉલ્લેખ ઉપરથી એજ તર્ક તર્ફ વલણ ચતાવે છે; કેમજે જનરલ **કર્નિંગહામની** તપાસથી વરાહાવતારના પ્રેસ્તાવનાં દેવમંદિર અને વીજાં અંભિ-જ્ઞાનો **ઉત્તરાપક્ષમાં** વહુ સ્થળે મળી આવે છે.

અહિં એક વીજાં વાત પળ લેશ્યમાં લેવા જેવી છે. વિદ્વાન પાટક **કાશી-નાથપંતે** સંશોધન કરી **દુંદિરાજની** ટીકા સમેત આ નાટક **ઇંગ્રેજી** વ્યાખ્યાન અને વિવેચન સાથે વહાર પાડ્યું છે, તેના વિવેચન વિભાગમાં તેઓ ઉદ્ધાર કરવા આટ પ્રતો એકઠી કરી જણાવે છે.† એમાંની M. અને N. સંજ્ઞાની પોથિ-યો છેક દાક્ષિણની છે. તેમના પાટ સાથે A. અને P. સંજ્ઞક પોથિયોના પાટ મળતા આવે છે. આથી તે વિદ્વાન સંપાદક તેમને એક વર્ગમાં મૂકે છે, અને તેમના પાટને દાક્ષિણાત્ય નામ આપે છે. તેવીજ રીતે B. N. અને G. સંજ્ઞક પોથિયોના પાટ **શ્રીતારાનાથ ભટ્ટાચાર્યે** સ્વરચિત ટીકા સાથે છપાવેલી પૂર્વ તર્ફની B. સંજ્ઞક પ્રતોના પાટ સાથે મળતા આવે છે. તેથી તેમને વીજા વર્ગમાં મૂકી તેમના પાટને સંપાદક પ્રાચ્ય પાટ કહે છે.‡ સૂક્ષ્મ રીતે તપાસતાં આંતર પ્રમાણ અને ઉપપત્તિ નજરમાં લેતાં સંદિગ્ધ સ્થલમાં આ બે પાટોમાંથી પ્રાચ્ય પાટ અમને ઘળું સ્વરં વિશેષ સચિત્તર અને સાર્થક માલમ પડ્યાર્થા એમ કલ્પના થાય છે જે કવિનો પાટ તે વહુધા પ્રાચ્ય પાટજ હશે. આથી કવિ કોઈ પ્રાચ્ય દેશના હશે, **દાક્ષિણાત્ય** નહિ હોય એવી અટકલ થાય છે.

* જુઓ B. અને N. સંજ્ઞક પ્રતોનાં પ્રાચ્ય પાટ. M. સંજ્ઞાની પોથિયોના પાટ પળ ઇવોજ કાંક જણાય છે.

† નવમી K. સંજ્ઞક પોથિમાં મૂલ પ્રથમાંક પર્યંતજ છે, તેથી તે આંદ પાટનિર્ણયસં-બંધે લેખી નથી.

‡ સંપાદકની પ્રાચ્ય પાટની પોથિયો શુદ્ધ ન હોવાથી કેટલીક જગાએ ગોટાઝા જેવું જણાય છે. જો શુદ્ધ પ્રતો મળી હોત, તો પાટનિર્ણય કરવો ઠીક પડતે.

૧ દાક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો. ૨ નટની ઉક્તિ. ૩ નોંધ, નિર્દેશ. ૪ પ્રસ્થાપિત. ૫ ઇધાણો. ૬ પર્વ હિંદુસ્તાનનો.

વઢી નાટકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રોતાના સમાજના વચ્ચાણમાં જે અન્યોક્તિ સૂત્ર-ધાર વાપરે છે, તેમાં શાલનો દષ્ટાંત છે. એ શાલનો કવિ કહે છે તેવો સહજસિદ્ધ પાક તો પ્રાચીન કાલથી મગધ દેશમાં થતો વાંચવામાં આવે છે.* આ ઉપરથી કલ્પના થાય છે જે કવિની સ્વભૂમિ કદાચ મગધ કે કોઈ તેની પાસેનો દેશ હશે.

શ્વમં વજનદાર પ્રમાણ નાટકને છેડે આપેલા ભરતવાચ્યના અંતમાગમાંથી કંઈક મઢી આવે છે. એ પ્રશસ્તિના શ્લોકના ચતુર્થ ચરણની છેવટમાં ‘પાર્થિવશ્ચન્દ્રગુપ્તઃ’ અને ‘પાર્થિવોવન્તિવર્મા’ તથા ‘પાર્થિવો રન્તિવર્મા’ પાંચો પાટભેદ દ્રષ્ટિયે પડે છે. આ ત્રણ પાટ પૈકી ‘પાર્થિવો રન્તિવર્મા’ પાટ તે ‘પાર્થિવોવન્તિવર્મા’ પાટ ઉપરથીજ લેખક દોષથી થયો હોય એમ માસે છે; કેમજે લિપિના પુસ્તકમાં ‘ર’ અને ‘વ’નો ભેદ વધુ રહેતો નથી. આ કારણ સર એ પાટ ગણનામાંથી કમી કરતાં વાકી રહેલા બે પાટમાંનો ‘પાર્થિવશ્ચન્દ્રગુપ્તઃ’ પાટ અપાતરમાંથી જ જણાય છે, તેમજ વઢી તે ટીકાકાર તારાનાથ તથા હુંદિરાજને અને કાશીનાથપંતને હૈષ્ટ છે, તથાપિ જો તે સ્વીકારિયે તો ‘પાર્થિવોવન્તિવર્મા’ પાટ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો એ પ્રશ્ન ઊભો રહે છે. ચંદ્રગુપ્ત અને અવંતિવર્મા એ બે નામોના વર્ણના આકાર કે ઉચ્ચાર એવા મઢતા નથી આવતા જે હૈષ્ટિદોષથી કે મૈતિવિભ્રમથી ‘પાર્થિવશ્ચન્દ્રગુપ્તઃ’ ઉપરથી ‘પાર્થિવોવન્તિવર્મા’ પાટ ઊપજી આવ્યો સંભવે. વઢી કાશ્મીરના અવંતિવર્મા શિવાય વીજો કોઈ એ નામનો રાજા વધુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો નથી કે તેનું નામ અહિં ઘુસી ગયું સમજાય. ત્યમ વઢી ચંદ્રગુપ્ત એ કથાનાયક છતાં એનું નામ કંઈ અજાણ્યું કે નવતર નથીજ જે તે કાઠી નાંચી વીજું નામ પાછળથી મૂકવામાં આવે. આથી કરીને ‘પાર્થિવોવન્તિવર્મા’ એજ મૂળ પાટ હશે એમ અનુમાન થાય છે. જે બે પોથિયો આ પાઠને ટેકો આપે છે તેમાંની 10. સંસ્કૃત પોથી ગુજરાત તર્ફની વડે અડીસે વર્ષ ઉપર લખાયેલી છે. વીજી N. સંસ્કૃત પ્રત પળ સાંએક વર્ષ ઉપર કાશ્મીમાં ઉતારાયેલી હોય એમ કહેવામાં આવે છે. દેશકાલ વિષે આવું દૂરાંતરે છતાં બંને પોથી ‘પાર્થિવોવન્તિવર્મા’ પાટ તર્ફ વલણ ધરાવે છે તેથી તેની પ્રાચીન-

* જુઓ આજ નાટકના ત્રીજા અંકના શરદ વર્ણનમાંના શાલના પાકના સંદર્ધે આપેલી ટીકામાં ચતાવેલા ગડડવહોના શ્લોકો.

૧ ઉત્તમ પ્રકારની ઢાંગર. ૨ ઉપરથી જોતાં સારો લાગે એવો. ૩ પસંદ. ૪ નજરચૂક. ૫ સમજળફેર. ૬ વધુ તપાવત.

તા જણાઈ આવે છે. પ્રકરણ અને સંગતિ તપાસતાં પળ આજ વાત દૈદીભૂત થાય છે. પ્રસ્તુત શ્લોક ભરતવાક્ય છે એટલે તેને નાટકના પ્રધાન પાત્ર ચંદ્રગુપ્ત સાથે ऐकैांतिक संबंध છે એમ માનવાને કારણ નથી. કાર્ય તો નિર્વહણ સંધિના કાવ્ય-સંહાર અગમાં વસ્તુતઃ 'એવસાન પામી જતું હોવાથી' નાટ્યવસ્તુના કોઈ પળ અંશ-નું સૂચન એમાં સંભવતું નથી.* એ તો નટજ જેમ નાંદીથી કાવ્યનો પ્રસ્તાવ શરૂ કરે છે તેમ અમુક ભૂમિકામાં નાંદી પળ નિજરૂપે નટજ આવા આશીર્વાચનથી કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે. આથી જેમ આર્યક્ષેમીશ્વરે ચંદ્રકૌશિકના તથા શ્રીજગન્નાથે વસુમતીપરિણયના ભરતવાક્યમાં પોતાને આશ્રય આપનાર રાજા-આશીર્વાદગર્ભિત પ્રકટ પ્રશંસા કરી છે તેમ અહિં પળ કવિયે અવંતિવર્માની સ્તુતિ કરી સંભવે છે.† આ અવંતિવર્માનું નામ પાછળથી નાટક ઉપર કોઈ જૂની ટીકા પ્રચલિત ન હોતાં કાળે કરી લોક ભૂલી જતાં 'પાંથિવોવંતિવર્મા' ને ને ટેકાળે 'પાંથિવશ્ચન્દ્રગુપ્તઃ' પાઠ સહજ ઊપજી આવ્યો હશે એમ ધરાય છે. વઢી 'પાંથિવોવંતિવર્મા' એ પ્રાચ્ય પાઠ છે એ પળ કંઈક લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. આમ હરેક રીતે H. અને N. સંજ્ઞાની પાંથિયોનો પાઠજ નિશ્ચિત થાય છે. એ પાઠ ઉપરથી કવિ અવંતિવર્માના રાજ્યકાળમાં થયા એમ સિદ્ધ થાય છે. તેઓ એ રાજાના દરબારમાં શી પદવી સુહાવતા તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી. તથાપિ એ રાજકુલ સાથે કવિના કુલનો સંબંધ પેઢી દરપેઢીનો હશે એમ અનુમાન છે. કવિના પિતામહ વટેશ્વરદત્ત એ રાજવંશના સામંત કહાવતા અને એઓના પિતૃશ્રી મહારાજ પદવી ધરાવતા.‡ એ રીતે એ રાજવંશની રાજ્યકાળમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ પામતાં કુલમાં પ્રગટેલા આપણા કવિ પળ અવંતિવર્માના દરબારમાં સારી પ્રતિષ્ઠા

* જુઓ અભિજ્ઞાનશાકુંતલ ઉપરની રાઘવમટ્ટ વિરચિત અર્થદ્યોતનિકા ટીકાના છેવટ ભાગમાં પ્રશસ્તિ ઉપરનો લેખ:—'ભરતવાક્યં નટવાક્યમ્ । નાટકાભિનયસમાપ્તૌ સામાજિકેભ્યો નટેનાશાદીયત ઇત્યર્થઃ । પ્રસ્તાવનાનન્તરં નટવાક્યાભાવાદજ ભરતવાક્યમિત્યુક્તિઃ ।'

† જુઓ વઢી નારાયણ વિરચિત હિતોપદેશનો અને અભિનંદ વિરચિત રામં-ચરિતના સર્ગ ૧૫ તથા ૨૨ નો છેવટ ભાગ.

‡ સામંત અને મહારાજ પદના પારિભાષિક અર્થ સારું જુઓ શુક્રનીતિનો કથા-સારના આરંભમાં આપેલો ઉતારો.

માંગવતા તમ તેઓનું ' વિશાલદેવ ' એ ઉજ્જવલ નામાંતર દર્શાવી આપે છે.*

હવે આ અવંતિવર્મા કોણ અને ક્યારે થયા તે વિચારીયે. જાણવામાં આવેલા પ્રાચીન લેખોમાં એ નામના બે રાજા થઈ ગયા મળી આવે છે. તેમાંનો એક જે કાઝ્મીર દેશનો પ્રસિદ્ધ રાજા તે તો અહિં સંભવતો નથી. કીજો અવંતિવર્મા તે વાણભટ્ટને આશ્રય આપનાર હર્ષવર્ધન શિલાદિત્યના વન્હેવી મૌખર પ્રહવર્માનો વાપ થાય. એ ઉત્તરગપ્થના પ્રતાપી રાજા હર્ષવર્ધને સસવી સનના સાતમા શતકના આરંભમાં રાજસત્તા ધારણ કરી તે, તેનો મોટો ભાઈ રાજ્યવર્ધન, પ્રહવર્મા મરાયો તેનું વૈર ચાલવા તથા પોતાની વહેન રાજ્યશ્રીને વંધનથી છોડવવા પ્રતિપક્ષી માલવરાજ સાથે મન્નવેલી લડાઈમાં તેનું પારિપત્ય કર્યા બાદ, ગૌડરાજને હાથે દગાથી માર્યો ગયો, તે પછી. આ રાજ્યવર્ધને અને તેના પિતા પ્રભાકરવર્ધન પ્રતાપશીલે ભરતભૂમિ ઉપર ચઢી આવતા હૂણ નામે મ્લેચ્છો સાથે અનેક વાર મહાભારત સંગ્રામ મચાવ્યો હતો.† આ વિપ્રદયમાં મૌખર રાજા અવંતિવર્મા પ્રભાકરવર્ધન આદિ સાથે સામેલ થઈ તે મ્લેચ્છોને પરાસ્ત કરી ભૂમિને ઉદ્ધારવામાં યશોભાગી થયા હશે. કવિયે મૂંઝાર હરવા વગાહાવનાર ધારણ કરનાર વિષ્ણુ ભગવાન સાથે જેનો અભેદારોપ કર્યો છે તે અવંતિવર્મા ઉપર કહ્યા તેજ હોય તો કવિ સસવી સનના છઠ્ઠા શતકના છેવટના ભાગમાં થયા એમ કહેવાય.

દેશવ્યવસ્થા કવિના સમયનીજ માનતાં, નાટક રચાણું ત્યારે પાટલિપુત્ર હયાત હતું એમ પણ ધારણું અર્થાપન્ન છે. હવે હિંદુ સંબંધી ચિનાઈ વૃત્તાંતમાં ઇ. સ. ૭૫૬ માં ગંગાની તટભૂમિ ઘસડાઈ ગયાનું લખ્યું છે;‡ જેના ઉપરથી એક પાશ્ચાત્ય શોધક તે વર્ષમાં પાટલિપુત્ર પાયમાલ થયાનું અનુમાન કરે છે. એ શહેર પાંચમા શતકના ફહ્યન અને સાતમા શતકના સ્સંગ નામે ચિનાઈ પ્રવાસીના સમયમાં હયાત હતું. ફહ્યન તેને આવાદ વર્ણ છે અને આસા મગધ દે-

* જુઓ મૂળની પ્રસ્તાવનામાં E. B. અને N. સંજ્ઞક પ્રાચ્ય પ્રતોના પાઠ પ્રમાણે કાવિનો નામ નિર્દેશ.

† જુઓ હર્ષચરિત આશ્વાસ ૪ છેવટ ભાગ. પ્રભાકરવર્ધન આદિની અસલ રાજધાની સ્થાનેશ્વર હતી, અને મૌખર અવંતિવર્મા તથા પ્રહવર્મા પઢોશમાં રાજ્ય કરતા, અને તેમની સત્તા કદાચ પશ્ચિમ મગધ પર્યંત પ્રવર્તતી.

‡ આ વાત સંશયગ્રસ્ત છે; જુઓ ઇન્ડિયન ઇન્ટિક્વરી ૧૧. ૧૯.

૧ ઓજું નામ. ૨ પગભવ પામેલા કરી, હરાવી. ૩ સહજ સિદ્ધ.

શની રાજધાની કહે છે. બીજો પ્રવાસી ત્સંગ તેને પડી ભાગતું લખે છે. એ સમય પછીના ચિનાઈ પ્રવાસીના વૃત્તાંતમાં આપણે પાટલિપુત્ર જેવા ચિનાઈ વૃત્તાંતમાં પ્રસિદ્ધ શહેરની નોંધ જોતા નથી. આ ઉપરથી એવી કલ્પના થાય છે જે સાતમું શતક અધવાર્યા પછી એ શહેર અમુક અંતરે વિનાશ પામ્યું; પછી એ વિનાશ તે મત્વનલિનના વૃત્તાંત ઉપરથી કલ્પવામાં આવે છે તેમ ઇ. સ. ૭૫૬ માં થયો કે આઘો પાછો તે ગમે તેમ હો, આથી એમ તો ધરાયજ છે જે કવિ આઠમા શતકની પૂર્વે થયા.*

આ નાટકમાં બુદ્ધ વિષે જે પ્રશંસાગર્ભિત વચન જોવામાં આવે છે તેથી પણ ઉપરના તર્કને કંઈક પુષ્ટિ મળે છે. બૌદ્ધ ધર્મનો સ્તુતિવાદ સાતમા શતકના મધ્યભાગમાં થયેલા નાગાનંદ નાટકમાં વાંચિયે છિયે. બોધિસત્ત્વની પ્રશંસા તેજ શતકના ઉત્તર ભાગમાં રચાયેલા માલતીમાધવમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ આઠમા અને નવમા શતકમાં સ્થિતિ વદલાયલી જણાય છે. હેવિન્ડ સાહેબ લખે છે જે તે સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મ એવો તો પતિત થઈ ગયો હતો કે તેને રાજ્યાશ્રય મળતો બંધ પડ્યો હતો તેમજ લોકોનું દિલ તેના તર્ફ ચાલતું અટક્યું હતું તથા બ્રાહ્મણોની ઉત્તરોત્તર વધતી સત્તા આગળ તેનું પડી ભાગ્યું હતું. આથી કરીને જાતે બૌદ્ધ ન છતાં પણ બુદ્ધની સહજ સ્વભાવે પ્રશંસા કરનાર કવિ વિશાલદત્ત આઠમા શતકની પૂર્વે થયા સમજવા ઘટે છે.†

બુદ્ધના ચરિત્રની પ્રશંસાની ઉપર નોંધ લીધી તે ઉપરાંત યમની ઉપાસના પ્રસંગવશાત્ પ્રથમ અંકના આરંભમાં સૂચવી છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. યમ-પટિકનું આવુંજ વર્ણન જોવું હોય તો બાળભટ્ટના હર્ષચરિતના પાંચમા આશ્વાસના આરંભમાં છે.

કવિના કાલના નિર્ણયની કલ્પનાને ગ્રંથાંતરથી પણ કંઈક કંઈક ટેકો મળે છે. અગિયારમાં શતકમાં સોમદેવભટ્ટે રચેલા કથાસરિત્સાગરમાં કાહિં કહિં આ નાટકના વચનની આવેદુષ્ણ છાયા સરસ્વી પંક્તિયો જોવામાં આવે છે. દશમાં અગિયારમા શતકના અંરસામાં થયેલા નારાયણભટ્ટના હિતોપદેશમાં તીર્થે દૂતમા પ્રયોગે ચાણક્યે નંદનો ઘાટ ઘડ્યાની વાત આપી છે. આર્યક્ષેમીશ્વર

* જુઓ સંપાદકની ઇંગ્રેજી ભૂમિકા પૃ. ૨૩.

† જુઓ સંપાદકની ઇંગ્રેજી ભૂમિકા પૃ. ૨૫.

૧ યમયાતના જેમાં ચિતરી છે એવો ચિત્રપટ લેઈ ફરનાર સાધુ. ૨ દૂતરૂપે શસ્ત્ર-થી ઘાત કરનાર.

विरचित चंडकौशिकनी प्रस्तावनामां प्रकृत नाटकना इतिवृत्तं सुस्पष्ट सूचन नजरे पडे छे. भोजदेवना सरस्वतीकंठभरणमां आमांथी एक मभम उतारो छे. दशमां शतकना अरसामां थयेला मुंजदेवना समयना दशरूपमां नामवार त्रणेक स्थले नोंध छे. त्यम वळी आठमा शतकना दामोदरभट्टे रचेलो कुट्टनीमत काव्य पळी रचायला परंतु उपर कहेला नारायणभट्टना हितोपदेशी बहु पूर्वं थयेला पंचतंत्रमां एक श्लोकमां अलंकारविक्रये कपट-लेख आदि प्रयोगे चाणक्ये राक्षसने दूषित कर्णानो प्रकट लेख छे, जेना बगडी गयेला पाठ उपरथां ते श्लोक क्षेपक नथी पण जूनो छे एम दीसी आवे छे. आ बधार्था प्रकृत नाटकनी प्राचीनता सिद्ध थाय छे.*

जे देशव्यवस्था विषे उपर कहेवामां आव्युं ते हवे झटपट जांइ जइये. नंदर अने मौर्य वंशनी राजधानी जे पाटलिपुत्र के पुष्पपुर अथवा कुसुमपुर, ते शहर पूर्वं गंगा अने शोणना संगम उपर पण ते वेउनी दक्षिण बाजुपर आव्युं हुंत.† ए समये आर्यावर्तनी पश्चिम उत्तर सरहदनी आसपासना लोको भार लडायक हता. सिंधु नदीने पेले तटे दरियाकिनारा पासे शक लोक वसता हता. तेमनी उत्तरे हालना अफगानिस्तान अने तेनी नजदीकना प्रदेशमां यवन लोकनी वस्ती हती. नेपाळ अने तेनी पश्चिमनो हिमालयनो डुंगराळ मुलक किरात नामे जंगली लोकोथी व्याप्त हुतो. आधे अफगानिस्ताननी पश्चिमना वेगळा प्रदेशमां कांबोज अने पारसीक लोक जमाव करी रह्या हता. वळी बंगाळना पूर्वोत्तर कोणमां खशिया अने गारो डुंगरोमां खश नामे जंगली लोको रहेता, अने तेमनी पडोसमां कुमायुन पासेना प्रदेशमां तेमना जेवाज जंगली मगर लोक रहेता; जेमना वंशजो अद्यापि ते प्रदेशोमां जोवामां आवे छे. त्यम हाल ज्यां पेशावर छे तेनी आसपासना मुलकमां गांधार लोको वसता, अने पूर्वं कहेला यवन अने कांबोजनी पडोशमां चीन लोको रहेता. वळी हूण नामे लोको इसवी सननी शरुआतमां चीन देश तरफथी आवी हिंदुस्ताननी पश्चिमोत्तर सरहद उपर राज्य जमावी रह्या हता. त्यम वळी

* चाणक्यना अद्भुत चरित्रनी मभमप्रशंसा गउडवहो श्लोक ११८४मां पण छे.

† जुओ आ नाटकनां पृ. ४९ पं. ४-७ अने पृ. ७९ प. ७ तथा पृ. ८० पं. १४-१५.

‡ अमे मूलना 'मगध' शब्दने बदले संपादके कल्पेलो 'मगर' पाठ स्वीकार्यो छे.

§ जुओ महाभारत ६. ९. ३७३.

ઉત્તર દિશા સડ *મ્લેચ્છથી આક્રાંત હતી. આ ઉપરાંત કાશ્મીર, કુલૂત, મલયભૂમિ, અને સિંધુ દેશના નામ પણ વાંચવામાં આવે છે. આમાનો પદ્ધતિ તથા છેલ્લો દેશ સર્વવિદિત છે. હાલ સ્થાનેશ્વરની ઉત્તરમાં કુલુને નામે જે પ્રદેશ ઓળખાય છે ત્યાં પૂર્વે કુલૂત રાજ્ય હતું. †મલયભૂમિ તે નેપાળમાં રાત્રિ અને ગંડકી નદી વચ્ચેનો હુંગરી પ્રદેશ; જ્યાં હાલ પણ મલેભૂમ નામે શહેર છે. કુલૂત, મલયભૂમિ અને કાશ્મીરના રાજાઓ મલયકેતુની ભૂમિ તકાવતા કપટલેખમાં વર્ણ્યા છે તે ઉપરથી સહજ એમ અનુમાન થાય છે જે કુલૂતની ઉત્તરે, મલયભૂમિની પશ્ચિમે, અને કાશ્મીરની પૂર્વે આવેલા હિમાલયના હુંગરી પ્રદેશ ઉપર એનું રાજ્ય હશે. આથી મલયકેતુના પિતાનું પર્વતક કે જૈલેશ્વર એ નામ સાર્થક થાય છે.

આ નાટક કવિના જ્ઞાનના વિસ્તારનું ટીક માન કરાવે છે. કૌટિલ્યની ટિલ અને ગહન નીતિ ચિતરવાનું માથે લેનારના અર્થશાસ્ત્રના વિજ્ઞાનનું શુ પૂછવું? પ્રોફેસર વિલ્સન સાહેબ લખે છે જે એક ટીકાકાર તો કંઈ કંઈ ગૂઢ અર્થ ઉપજાવી આ નાટકને નરૂં નીતિશાસ્ત્રજ બનાવી દે છે. આ વાત અમને ઇષ્ટ નથી. તથાપિ રાજવિદ્યામાં કવિની વ્યુત્પત્તિ અસાધારણ હશે એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. મૈત્રેયશાસ્ત્રમાં પણ કવિ ઉત્તમ રીતે વ્યુત્પન્ન હોય એમ સહજ દીસી આવે છે. વઢી એક શ્લોકમાં ન્યાયનો પરમ દુર્ઘટ અનુમાનલંક સમાવવાનું કરે છે, તે ઉપરથી એ શાસ્ત્રનું એમને સારું જ્ઞાન હોય એમ જણાય છે. ચંદ્રગ્રહણના પ્રાસિનિષેધથી અને પ્રસ્થાન મુદ્દર્તની ચર્ચાથી જ્યૌતિષ શાસ્ત્રે કવિયે જોયું લાગે છે. યૌગચ્છર્ણમિશ્રિત ઔપધની પરીક્ષાના નિરૂપણે ઇઓએ વિપવિદ્યાનો પરિચય દર્શાવ્યો છે. આખ્યાનો અને કથાઓ મૂકી અંધુણ એતિહાસિક વસ્તુ કવિયે પસંદ કર્યું છે તે ઉપરથી કવિને પ્રાચીન ઇતિવૃત્ત વિષે પણ ટીક અભિરુચિ હશે એમ અનુમાન થાય છે.

કવિ વિશાખદત્ત વિરચિત અન્ય કોઈ ગ્રંથ જોકે હાલમાં મળી આવતો નથી તથાપિ વલ્લભદેવ સંકલિત સુભાષિતાવલિમાં કવિને નામે બે શ્લોક જો-

* જુઓ ક. સ. મા. પૃ. ૭૭ શ્લો. ૫૮.

† ઘણી खरी हकीकत संपादकनी इंग्रेजी भूमिका अनुसार છે.

૧ વ્યાસ. ૨ જ્ઞાન. ૩ નાટ્યશાસ્ત્ર. ૪ ઝેરવાલું. ૫ કોઈયે હાથમાં ન લો-
ધેલું. ૬ તવારિખ. ૭ એકઠી કરેલી, રચેલી.

વામાં પ્રતિ છે.^૧ એમાંનો એકે આ નાટકમાં નથી. તેથી અનુમાન થાય છે જે કવિયે આ શિવાય બીજું કોઈ કાવ્ય રચ્યું હશે.

^૨ગિર્વાણ વાણીના સાહિત્યમાં મુદ્રારાક્ષસ નાટક અનેક રીતે જોતાં અપૂર્વજ કલ્પના છે. વહુ કરીને સંસ્કૃત કવિયો મહાભારત રામાયણ કે પુરાણ અથવા તો બૃહત્કથાની કોઈ કથાને અવલંબી તે તે કાવ્યનાટકો રચતા આવ્યા છે. વઢી તેઓ અનુરાગ કે વિગ્રહના વિવિધ રંગ મૂકી બીજામાં ભાગ્યેજ કલમ બોલતા જોવામાં આવે છે. તેમનાં પ્રધાન પાત્રો મુગ્ધ પ્રમદાઓ ને દૈક્ષ વિલાસી જનો, અથવા તો ઔયુધપિશાચિકા જેમને વઢગી છે એવા વિજયરસિક બીરો ને વિગ્ર-વર્ગને ઉવેચતા પ્રચંડ સાહસિકો હોય છે. નાટકના કાર્યતું સ્થલ અનેક રૈતિ-કથાકોવિદ દૂતદૂતીથી પૂર્ણ અંતઃપુર કે શતસહસ્રાવધિર્જનસમર્ધથી સંકુલ ઉદ્યાન વા દેવમંદિર, અથવા તો કદીક અસંખ્યાત શસ્ત્રાસ્ત્રના કટકટાટ ને ચમકાટથી ભયંકર ભાસતી રણભૂમિ જોડ્યે છિયે. પ્રસંગ પળ તેમાં દીક્ષિણ્ય, દયા, ઔદાર્ય, શૌર્ય આદિ રમેણીયોજ્જ્વલ સંચરિત્રચિત્રણના નજરે પડે છે. પરંતુ પ્રકૃત નાટકમાં તેમ નથી. એનું વસ્તુ કોઈ પ્રસિદ્ધ કથાગ્રંથમાંથી ઉતાર્યું જ-ણાતું નથી. બૃહત્કથાના પ્રથમ લંબકની નંદ કુલના વિપ્લવની કથાને આ-ની સાથે કાંઈ સંબંધજ નથી. વિષ્ણુપુરાણની ભવિષ્ય વાણીમાં એવો કાંઈ જીવજ નથી જે તેમાંથી આવું અદ્ભુત નાટક ડપડી આવે. બૌદ્ધ મહાવંશ, અર્થકથા આદિકને નંદ વિધ્વંસના પછીના વિગ્રહનું ભાને નથી કે તેની સાથે આ સરસાવાય. વઢી પ્રતિપક્ષના પ્રધાન પાત્ર અમાત્ય રાક્ષસનું નામજ વૈદિક આર્ય અને બૌદ્ધ ગ્રંથકારોને ‘... ...’^૩લોકા અન્ધને તમાસાવૃતાઃ’ જેવું છે. આ અર્થ-

* જુઓ મધ્યવર્ણનપદ્ધતિ

તત્ત્વિવિષ્ટપમાલ્યાતં તન્વ્યદ્વયા યદ્વલિત્રયમ્ ।

યેનાનિમિષદૃષ્ટિત્વં નૃણામપ્યુપજાયતે ॥

અને વર્ષાવર્ણનપદ્ધતિ

સેન્દ્રચાપૈઃ શ્રિતા મેઘૈર્નિપતન્નિર્ણેરા નગાઃ ।

વર્ણકમ્બલસંવીતા બભુર્મત્તદ્વિષા ઇવ ॥

૧ સંસ્કૃત. ૨ કાવ્યસમૂહ. ૩ પ્રેમ. ૪ મનોહર. ૫ રસિક. ૬ લઢા-ઈનો ચહસ. ૭ પ્રેમની વાતોમાં કુશલ. ૮ હજારો માંણસની ભચહાભચહી. ૯ વ્યાસ, મરાઈ ગયેલું. ૧૦ શાગ. ૧૧ દક્ષપણું. ૧૨ રમણીય અને ડજલું. ૧૩ સારા ચરિત્રનું વર્ણન. ૧૪ રાજ્યની ઉધલપાથલ. ૧૫ ગાઢ અંધકારમાં ધોરાયલા પ્રદેશો.

પ્રધાન નાટકમાં પ્રેશાંતમધુર રતિતંત્ર અને મીષણોદ્ગટ રણરંગ મૂકી અટપટી રાજસ્વટપટનુ અદ્ભુત હૈદ્રેજાલ ઓલેલ્યું છે. પુષ્પપુરના ઉર્પરોધનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યાં પળ કવિ કેવલ અગાધ નીતિવલે વિગ્રહનું વાવાદલ વિચેરી નાંચે છે. આગ-મચથી રાક્ષસના હથિયાર છોડાવી ચંદનદાસના વિમોક્ષાનિમિત્તમાં થવા સંભવતી ખુનરેજી પૂર્વથીજ તે અટકાવે છે. અતિક્રાંત વિગ્રહનું વર્ણન ઉપકથા-રૂપે આપ્યું છે ત્યાં પળ રાક્ષસનો વીરસનો ઝમરો કવિ યુક્તિયે દવાવી દે છે. ત્યમ વઢી કૌમુદીમહોત્સવના પ્રસંગમાં શૃંગારમા વહેનમાં આવ્યા છતાં તે તેના વમલથી વેગલા રહે છે. ચંદનદાસની પ્રેમકરીમાં પળ તેવીજ તટસ્થતા જોડ્યે છિયે. નાટકનો પાત્રવર્ગ દદ-કટોર-કૂર-એક-આગ્રહી વર્ણો છે, જે સ્વામીના કાર્યના ચિંતનમાં સ્વાર્થસુખ સડ સ્વપ્ને સંભારતો નથી, કીર્તિ અકીર્તિ, સ્નેહ-છેહ, સત્ય અસત્ય, પાપપુણ્ય, કશું જોવા રહેતો નથી, તથા ટાલ તડકો, મળ્લ ધાક, વાટ વચ્ચો લેખતો નથી. સિદ્ધાર્થક ને સમિદ્ધાર્થક બ્રાહ્મણ છતાં ચંદનદાસને શૂલિયે દેવા ચંડાલનો વેપ લે છે, ભાગુગયણ દોસ્તીદાવો રાક્ષ-તા મલયકેતુને દગો દેતાં મિત્રદ્રોહના પાપથી સ્વચાતો નથી, ચંદનદાસ સર્વ-સ્વ ખોઈ બાયડી છોકરાં સાથે કેદમાં પડે છે ને શૂલિયે ચઢવા તત્પર થાય છે, પળ સ્વાર્થ સામી દષ્ટિ સરસી કરતો નથી, અમાત્ય રાક્ષસ પળ સ્વામીનું વૈર વાલવાની લેહમાં અનેક કષ્ટ પરંપરા ગણતો નથી. પરાક્રમી ચંદ્રગુપ્ત કે સ્વટ-પટી ચાણક્ય એકે મિથ્યા માણસના લોહીનો તરડ્યો નથી જણાતો. પરાન્ત કરેલાં મ્લેચ્છ મલયકેતુને તેના બાપનું રાજ્યપાછું આપી ઉલટો તેને તે ઉપકારથી મારે છે. કાવ્યના કાર્યની ભૂમિ પળ જ્યાં પ્રેમદાના પદારવિદના નૂપુરનો રણ-કાર સરસો એ શ્રુતિમાર્ગને ઉલ્લંઘતો નથી એવું એકાંત મંત્રસાધનાનું સ્થલ છે. ઘડીકમાં ચાણક્યને આપણે એની જૂની દોદલી વઢી ગયેલી મીંતોવાળી દર્મ-ના સંચયથી લચી રહેલા છાજવાળી પર્ણકુટીમાં, ઘડીકમાં ચંદ્રગુપ્ત સાથે સુ-ગાંગ મહેલની અગાશી ઉપર, અને ઘડીકમાં વઢી સ્મશાનમાં છેલ્લું શૂલીસ્તંભ આગલ જોડ્યે છિયે, જ્યાં પ્રસંગ માત્ર વિસ્મયમાં વુડાવી દેતો રાજકાજનોજી પ્રવર્તતો હોય છે. રણભૂમિમાં* પળ વેણીસંહાર કે વીરચરિતનો આયુધને

* જુઓ અંક ૬ ના પ્રવેશકમાં આપેલી ચાણક્યે મલયકેતુના લશ્કરને શરણ આવવાનો ફરજ પાડવાની હકિકત વગેરે.

૧ શાંત છતાં રમણીય. ૨ પ્રેમની કથા. ૩ ભયંકર અને વિકટ. ૪ જાદુ દેખાવ. ૫ ચિતર્યું, સહું કર્યું છે. ૬ ઘેરો. ૭ છુટકારો કરવામાં. ૮ વીતો ગયેલો. ૯ કાર્તિકી પૂનમનો ઓછ્છવ. ૧૦ નાનો આડકથા. ૧૧ મદમરી સ્ત્રી.

ખડખડાટ આપણા કાનને રોધતો નથી, કઠોર ક્રોધનાં ભાષણ ત્રાસ ઉપજાવતાં નથી, ને રૌદ્ર વીરસંમર્દ મયથી ચિત્તને ડગાવતો નથી. કાર્યના તે તે પ્રસંગ પળ કારમી રાજભક્તિ અને તેવીજ વસમી મિત્રપ્રીતિના કંકશ ને ઉગ્ર નિરૂપણનાજ છે. વિપ્રયસુખ વિસારી દેઈ, જાનની સુવારીથીએ ના વિહી, નંદનું નિ-કંદન જતાંએ સ્વર્ગગત સ્વામીને સંતોડવા અનુમરણની વૃત્તિ દવાવી અમાત્ય રાક્ષસનો જે વૈર વાળવાનો દૃઢ અભિયોગ તે એ અચળ સ્વામિભક્તિની પરિ-શુદ્ધિ છે. વઢી શૂઢિયે ચઢતાં મેઢી મિત્રકાર્યનું સ્મરણ કરાવતા ચંદનદાસને પેલો કુમઢી વયનો બાલકો ‘બાપા એ એ કહેવું જોડ્યે, એ તો આપણો કુઢ-ધર્મ છે’ એવો જે ઉત્તર વાળે છે તે કારમી પ્રેમભક્તિનો પ્રચંડ પ્રેશાંતગંભીર પ્રેતિઘોષ છે.

આ અપૂર્વ નાટકજ કવિની ઉજ્જ્વલ કલ્પના શક્તિ થતાવી આપવા થસ છે. નાટક પ્રખ્યાત ઇતિવૃત્તનો આધાર લેઈ રચવું જોડ્યે*, એ નિયમ ઉલ્લંઘ્યો ન ઠેરે ઇટલામાટે કહેવા માત્ર પ્રાચીન ઇતિહાસનો આધાર કવિયે લીધો છે, બાકી વસ્તુતઃ નીતિપ્રપંચ બહુ અંશે કવિકલ્પિત છે. કથાની રચના દશકુમારચ-રિત કરતાં વધારે સંયુક્તિક, અને તેનું સંવિધાન માલતીમાધવ કરતાં વિશેષ સુંશ્લિષ્ટ છે. આ નાટક આગલ કાદંબરીની અદ્ભુતોજ્જ્વલ કથા પણ રચન-ચાતુર્યમાં કાંઈ જાંસી જણાય છે. કથાનો ઉઠાવ આવો ચમત્કારી છતાં તેમાં કંઈએ અસંભાવ્યપણાની જાયા જોવામાં આવતી નથી. ઉત્તરચરિત કે અ-નર્ઘરાઘવ જેવું નિર્વાહમાં માંચ ન હોતાં કાર્ય મુચ્છકટિકની પેટે જ્ઞપ્તપથી આગલ વધે છે, અને તેની ઘટના સર્વત્ર નવનવા મૌયિક મનોહર રૂપે વિલસતી જણાય છે. મલયકેતુથી રાક્ષસ જે યુક્તિપ્રપંચથી હૂટો પડાય છે તેની પૂરં-પરા સુઘટિત છે.

નાટકના સંવિધાનની સુધી કાર્યના ઐક્યમાં છે. જે કાંઈ થાય છે તે સર્વ રાક્ષ-સના સંગ્રહણાર્થજ થાય છે. આરંભથી માંડીને તે ફલાગમ પર્યંત એ વાત ઘડી-મર પણ દૃષ્ટિથી દૂર રહસતી નથી તેની સાથે તે ઔચિત્ત્વ જાંડી કદી પણ દૃષ્ટિ-

* જુઓ ભરતશાસ્ત્ર ૧૬-૧.

ઇતિવૃત્તં હિ નાટ્યસ્ય શરીરં પરિકલ્પિતમ્ ।

૧ કકરું, આકરું. ૨ સ્વર્ગ પામેલા. ૩ શાંત છતાં પ્રૌઢ. ૪ પહો. ૫. યુક્તિવાલું. ૬ સુઘટિત, બરાબર જોડાયલું. ૭ જાદુઈ. ૮ હાર, સાંકળ. ૯ ઉચિતપણું.

શૂઠ ઉપજાવતી નથી. સમસ્ત નાટકચક્ર તપાસતાં કાર્યના એક્યનું ૧ આથી સારું ઉદાહરણ મળવું મુશ્કેલ છે.

કુટિલ નીતિનો પ્રયોગ હ્રષ્ટ છતાં કવિયે પ્રધાન પાત્રોનું ઉચ્ચીકરણ ટીક કર્યું છે. બહુ કરીને તેઓની વૃત્તિપ્રવૃત્તિ સૌ સ્વાર્થ વીસરી જઈ પરાર્થભિમુલ્લજ વર્ણી છે; જેથી આપણા મનમાં સહજ તેમના વિષે પૂજ્યભાવની ઝૂમિ ઉત્પન્ન થાય છે. **ચાણક્ય**ને લાયક પૃથ્વીપતિ **મૌર્ય ચંદ્ર** સિંહાસને સ્થિર કરવો છે. તે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે તે માનમર્તવો ને સત્તા સૌ છોડી દેઈ બ્રહ્મકર્મમાં પાછો પ્રવૃત્ત થાય છે. **રાક્ષસ** પણ **ચંદ્રગુપ્ત**ની પૂઠે રિપુ થઈ લાગી નંદનુંજ વૈર વાઢવા ચઢાય છે, ને તે કાર્યની સિદ્ધિ સારું સમસ્ત નંદરાજ્ય **મલયકેતુ**ને આપી દેવા તત્પર થાય છે, પણ જાતે કાંઈ લાભ તકાવતો નથી.

આ બે મહામંત્રિયોની પાત્રતા પણ કવિયે બહુ સારી રીતે ઉપજાવી કાઢી છે. જોકે એ બંને એકજ શૈઠ્યનીતિનાં પૂતલાં છે તોપણ કવિની ચમત્કારી કલમે રૂપરંગ અપૂર્વ ચાતુર્યે એવો તો પૂર્યો છે જે ચોક્કસ 'વીવું એક ને માત જૂજવી' એના જેવું થઈ રહ્યું છે. **ચાણક્ય** આગ્યનો મમુકો છે; **રાક્ષસ** શાંત સમુદ્ર સરખો છે. **ચાણક્ય** દોરી વઢે પણ વઢ ન ટલે એવો અંટશિયો છે; **રાક્ષસ** કાંઈ ઋજું પ્રકૃતિનો ક્ષમાશીલ છે. **ચાણક્ય** પોતાની જાતનું વૈર વાઢનાર છે; **રાક્ષસ** સ્વામીનું વૈર શોધે છે. **ચાણક્ય** આકલો છતાં ચટપટમાં વધી વાતે પૂરો છે; **રાક્ષસ** સ્વભાવે સ્થિર છતાં પ્રપંચકલામાં અણઘડ કારીગર જણાય છે, અને તે મંત્ર યોજવા કરતાં શસ્ત્ર વાવરવામાં વધારે કુશલ છે.

આવીજ બારીકાઈથી કવિયે વઢી **ચંદ્રગુપ્ત** અને **મલયકેતુ**ની પાત્રતાએ ચિત્રાવી છે. **ચંદ્રગુપ્ત** પર્વત તુલ્ય પ્રૌઢ છે; **કુમાર મલયકેતુ**માં **કુમાર**ભાવની લઘુતા જોવામાં આવે છે. **ચંદ્રગુપ્ત** દૃઢ અને વિચારવંત છે; **મલયકેતુ** અવિચારી ધડાવગરનો ઢોલો છે. **ચંદ્રગુપ્ત ચાણક્ય** પ્રતિ પૂજ્યભાવથી પેચે છે, અને નિર્મીત તેને વિશ્વાસે વર્તે છે; **મલયકેતુ** જ્યાં જોઈયે ત્યાં જરાયે નહિ ને જ્યાં ન જોઈયે ત્યાં આંચો મીચીને વિશ્વાસ રાખનાર ને વહેમ રાખનાર, કાચા કાનનો ને કાચા મનનો મનુષ્ય છે.

મધ્યમ અને અધમ પાત્રમાં દીપી આવતો ગુણ અચ્છ સ્વામિભક્તિ છે. જોકે કેટલાંક પાત્રો તેમને સોંપેલા કામની દુષ્ટતા વિમાંસી કમકમાટી ચાચે છે, તો

પણ તેઓ તે મૂકી દેવા મનથી સ્વપ્ને પણ વિચારતા નથી, અને ગડદાપાટું સ્વાય છે તથા અપમાન સહે છે તેવે પોતાની ધીરજ છાંડતા નથી.

કાર્યનું પારમાર્થિક ગૌરવ જેવો નીતિપ્રયોગ ગૂઢ છે તેવુંજ કહી શકાય છે. સ્થૂળ દૃષ્ટિએ કદાચ અહિં ચંદ્રગુપ્તનો અમ્યુદયજ પ્રતિપાદ્ય જણાશે, **ચાણક્ય**નો અદ્ભુત નીતિવૈભવજ પ્રેસ્તુત લાગશે, **રાક્ષસ**ના પશ્વનો પરાભવજ પ્રકૃત ભાસશે; પણ તેમજ કેવળ નથી. અહિં અમુક પુરુષના લોભની કે કામની તૃપ્તિ દૃષ્ટ નથી; પરંતુ ધન ને વળના મદમાં અંધ બની ગયેલા રાજાઓને મૂલમાંથી ઉઘેડી નાંખી શૂન્ય સિંહાસને લાયક નરનાથ સ્થિર કરી વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરવો, એ નિર્દેશ્ય જણાય છે. જેમ **ચાણક્ય**ની પ્રતિજ્ઞા નંદોના વિશ્વંસમા નિમિત્ત માત્ર છે તેમજ અહિં **ચંદ્રગુપ્ત**નો ભાગ્યોદય વિશ્વના ઉદ્ધાર કાર્યમાં છે. આ અલૌલિક મહત્વના કાર્ય ઉપરજ દૃષ્ટિ રાખીને સાધનની દૃષ્ટતા અને દુષ્ટતાનો વિચાર કરીશું તો બહુ વાધ લેવા જેવું નહિ જણાય. અહિં જે બે ચાર અર્તરાયભૂત મનુષ્યનીજ સુવારીથી લાચો કરોડો મનુષ્યના જાન વચાવાય છે અને કાપાકાપી વગરજ અસંખ્ય મનુષ્યના સુખમાં વૃદ્ધિ કરાય છે, તે હરેક રીતે હાલના મુઠરેલા જમાનામાં રાજ્યલોભથી વૈરૈનિવૃધ્ધી કે પ્રગટ અન્યાયથી મેઘાંમંડળ ઉપર ધમસાળ મચાવી મૂકતા રાજવિગ્રહ કરતાં વધારે દૃષ્ટ છે. વ્યવહારદૃષ્ટિએ જોઈશું તો જણાશે જે રાજકાજની સ્વટપટ ઇર્ષીજ ચાલે છે. વર્તમાન કાળમાં પણ જે જૂઠના પાસા શાક્ષા પાલવીને નાંખે તે રાજકાજમાં શાક્ષો કુશલ મનાય, ને રાજદ્વારી કાગળો મુદ્રાંકિત થાય તે અમુક ભાગ ગાઢી નાંખીનેજ જાંહેરમાં મૂકાય. એ સૌ રાજકાજના ગડબડ ગોટાજ વતાવે છે. તથાપિ અહિં વસ્તુ અને પાત્ર કેટલેક અંશે ઐતિહાસિક છતાં સમયવિરોધ અને ઉપપત્તિવિરોધ પરિહરી ઉદાર આશયથી અને નિર્મલ સ્વામિભક્તિથી તેમનું જે ઉચ્ચીકરણ કર્યું આપણે જોઈએ ઇચ્છે તે કવિની ઊંચી રસજ્ઞતા પ્રકાશે છે.

• પૌરાણિકોનું ને બૌદ્ધોનું અતિશયોક્તિ ભરેલું કથન પરિહરી વિશ્વાસપાત્ર તટસ્થતાથી કવિએ વૃત્તિ વર્ણવ્યું છે તે પ્રશંસનીય છે. નંદ તે બૃહસ્પતિનાકાર અને પૌરાણિકો કહે છે તેમ શૂદ્ર ન હતા અથવા તો બૌદ્ધો લખે છે તેમ વાટપાટુ ચોર નહતા પણ ઉજ્જવલ કુળના રાજવંશી હતા, વળી **ચંદ્રગુપ્ત** તે બૌદ્ધકથા-

૧ છેવટનું, સ્વરેસરું. ૨ મહત્ત્વ. ૩ નીતિનો પ્રભાવ. ૪ પ્રતિપાદન કરવા ધારેલો. ૫ નાશ. ૬ અઢચણરૂપ, હરકતકર્તા. ૭ વૈરનો વલ. ૮ પૃથ્વી. ૯ મતલબ. ૧૦ હકીકત. ૧૧ વસાળવા યોગ્ય.

કાર કહે છે તેમ કોઈ કલ્પિત મયૂરનગરના શાક્યવંશીય રાજાનો કુંવર ન-
હતો પરંતુ નંદનોજ અનૌરસ પુત્ર હતો, એ અને બીજી હકીકત આમાંથી મળી
આવે છે, તેથી તે સમયનો અંધકાર કંઈક દૂર થાય છે. પર્વતકનું નામ પુરાણ
કે બૃહત્કથામાં નથી જોવામાં આવતું, તથાપિ બૌદ્ધ વૃત્તાંતોમાં મળી આવે છે.
આ રીતે આ નાટક કેવળ સાહિત્યના અભ્યાસકનેજ નહિ પણ પ્રાચીન इतिवृ-
ત્તના શોધકને વિનોદ આપે એવું છે.

કવિ વિશાદત્તમાં કાલિદાસ કે ભવભૂતિની કવિત્વશક્તિ નથી. તેમની
પ્રતિભા એ મહાકવિયોના જેવી ઉચ્ચ કે તેજસ્વી નથી. શાકુંતલ કે ઉત્તરચરિ-
તનું માધુર્ય ને લાલિત્ય આ નાટકમાં ભાગ્યેજ કહિંજો જોવામાં આવે છે. આ યોગ
તે પાત્રના મુરેખ ચિત્રથી અને કર્કશ પણ ઔજસ્વી ને કહિંક કહિંક ભમકભરી
શૈલીથી પૂરી પાડે છે. વળી મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિયોની પેઠે લાં-
બાં લાંબાં સૂર્યચંદ્રના ઉદયઅસ્તનાં કે મધ્યાહ્નનાં કે વસંત આદિ ઋતુનાં વર્ણનનાં કે
એવી બીજી કોઈ વાચનનાં સામાન્ય અપ્રસક્ત ટાયલાંથી આ નાટક મુક્ત હોઈ તે-
નું લખાણ શુદ્ધ સરલ અને મુદાસરજ જોવામાં આવે છે. આપણા કવિની વાણી
શ્લક્ષ્મક કે ઉપમા ને અતિશયોક્તિની મિથ્યા ધમકવાળી નથી, પરંતુ સાદી પ-
ણ શરદઋતુના ગંગાના પ્રવાહ સરસી પ્રૌઢ અને પ્રસંન છે.*

* આ હકીકત લેખવામાં Wilson's Hindu Theatre અને પાઠક કા-
શીનાથપંતના શોધેલા મુદ્રારાક્ષસ નાટકની ઇંગ્લેજો ભૂમિકાની મદદ લીધી છે.

૧ ઘરાબર ચિત્રરેલું. ૨ ઓજોગુણવાળી; જુસ્સાદાર. ૩ નકામું.

કથાસાર.

—→ ૧૨૦ ←—

પશ્ચિમ દિશામાં વિતસ્તા નદીને તીરે આવેલી તક્ષશિલા નામે નગરીમાં પૂ-
વેં વેદપરાયણ વિપ્રોનું વહોલું કુટુંબ રહેતું હતું.* તેઓ ઋષિધર્મથી વર્તતા અને
કોઈનો પ્રેતિગ્રહ કરતા નહિ. એ શ્રોત્રિયોના પવિત્ર કુળમાં વિષ્ણુગુપ્ત અથવા
ચાણક્ય નામે વિપ્ર પ્રગટ્યો. શ્રુતિ સાંગોપાંગ તેના જિવ્હાગ્રે આવી વશી હતી.
તે મંત્રવિદ્યામાં પરમ કુશલ હતો, જેથી તે મૂર્તિમાન્ આયર્ષણ અભિચાર જેવો
ઉગ્ર દીસતો. એ વિશ્વવિખ્યાત વિપ્ર વ્રહ્મતેજે કરીને ધીની અનંત આહુતિથી પ્રજ-
લી રહેલા યજ્ઞકુંડના અગ્નિ સરસ્વો પ્રકાશતો. અર્થશાસ્ત્રનું મંથન કરી નીતિ-
શાસ્ત્ર રૂપી ગંધર્વની તારવી કાઢનાર પ્રચંડ પંડિત તે એજ.† એ શૌલ્ક્યનીતિ
નો પ્રચારક હોઈ કુટિલપણાને લીધે કૌટિલ્યને નામે ઓળખાયો. એ સિદ્ધ
તુલ્ય ઉગ્ર ત્યમ પરાક્રમી હતો. એનો નિશ્ચય મેરુ તુલ્ય અડગ હતો; એનો
બુદ્ધિ સાગર સરસ્વી ગંભીર અને અગાધ હતી. એની અદ્ભુત અપ્રતિહત શક્તિ-
ધરના જેવી શક્તિ આગલ વિપ્રના ઢુંગરો સહ વિશીર્ણ થઈ જતા, અને એના કો-
ધની વજ્રાવી વિકરાલ જ્વાલામાં જ્ઞાપાઈ શત્રુ સહ સ્વાહા થતા. એ પુરુષ
એક સમયે ફરતો ફરતો ગંગા અને શોણના સંગમ ઉપર આવેલા પાટલિપુત્ર
અથવા પુષ્પપુરને નામે ઓળખાતા વિશાલ રાજનગરમાં આવી ચઢ્યો.‡

તે સમયે પાટલિપુત્રમાં નંદ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એને રાજકાર્યધરંધર વક્ષ-
નાસ રાક્ષસ આદિ અમાલ્ય હતા. એ ઉજ્જ્વલ કુળનો રાજવંશી હતો.§ એને
વીજા આઠ માઈ હતા; તે પળ નંદને નામેજ ઓળખાતા હતા. એની આળ એકચ-
કે ભરતસ્વંડમાં સર્વત્ર પ્રવર્તતી હતી. એ સર્વભૌમ પૃથ્વીપતિની નવાળુ કરોડ જ-

* જુઓ મેક્સમૂલર કૃત પુરાતની આર્યવિદ્યા.

† જુઓ કામંદકીય નીતિસારના આરંભના શ્લોક, અને તે ઉપરની ટીકા.

‡ જુઓ પુ. આ. વિ., કા. ની. સા., અને આ નાટકમાં આપેલી હકોક્ત.

§ જુઓ પુ. આ. વિ., તથા આ નાટક પૃ. ૧૦૮ પં. ૧૯ તથા પૃ. ૧૧૦ પં. ૧૪.

૧ દક્ષિણ લેવી તે. ૨ વૈદિક. ૩ વેદવિદ્યા. ૪ અર્થવેદનો. ૫ મારણ
મંત્ર પ્રયોગ. ૬ માંખળ. ૭ દાવપેચ અને છલકપટ ભરેલી રાજનીતિ. ૮ કાર્તિકેય.
૯ ચૂરેચૂરા. ૧૦ રાજકાજ વિષે મહાસમર્થ.

पज हती.* अनेक मोटामोटा राजाराणाओ तेना दरबारमां आवी निरंतर अदब उठावता.

नंद राजाने चंद्रगुप्त नामे एक अनौरस पुत्र हतो. बाल्यावस्थामांथीज ' आ कोइ प्रतापी नर नीपजशे ' एवुं तेना उज्ज्वळ लक्षणथी जणाई आवतुं हतुं. एनी कांति शरद ऋतुनी पूर्णिमाना चंद्र सरखी मनोहर हती, तेनी साथे तेनुं स्वरूप उदय पामता अनभ्र सूर्य सरखुं भव्य हतुं. ते जेवो बुद्धिशाळी तेवोज विनयवान हतो. ते साहसिक छातां अविचारी के उतावळियो न हतो. तेना शरीरनो बांधो जेवो दृढ अने कसायलो हतो तेवोज तेनो संकल्प स्थिर अने सुघटित हतो. नंद राजानो प्रेम तेना उपर सारो हतो. ए जातिथे मातृपक्षे मौर्य नामे शूद्र कुळथी जन्म्यो हतो तेथी ते मौर्य, मौर्यपुत्र ने वृषल पण कहेवायो. ते केवळ चंद्र के चंद्रमा ए नामे पण प्रसिद्ध थयो.†

नंद राजाना दरबारमां विराजता राजाराणामां जाणवाजोग पुरुष पर्वतक पर्वतेश्वर के शैलेश्वर हतो. नाम प्रमाणे ते हिमालयना विशाल मध्य डुंगरी प्रदेशनो प्रतापी म्लेच्छ राजा हतो.‡

* जुओ शुक्रनीतिना प्रथम अध्यायना नीचे आपेला श्लोकः—

लक्षकर्षमितो भागो राजतो यस्य जायते ।
वत्सरे वत्सरे नित्यं प्रजानां त्वविषोढनैः ॥
सामन्तः स नृपः प्रोक्तो यावद्विशत्रयावधि ।
तद्धर्षं दशलक्षान्तो नृपो माण्डलिकः स्मृतः ॥
तद्धर्षं तु भवेद्राजा यावद्विशतिलक्षकः ।
पञ्चाशद्विशपर्यन्तो महाराजः प्रकीर्तितः ॥
ततस्तु कोटिपर्यन्तः स्वराट् सम्राट् ततः परम् ।
दशकोटिमितो यावद्विराट् तु तदनन्तरम् ॥
पञ्चाशत्कोटिपर्यन्तः सार्वभौमस्ततः परम् ।
सप्तद्वीपा च पृथिवी यस्य वश्या भवेत् सदा ॥
सामन्तादिसमा ये तु भृत्या अधिकृता भुवि ।
ते सामन्तादिसंज्ञाः स्यूराजभागहराः क्रमात् ॥

† जुओ पु. आ. वि., आ नाटक पृ. ४६ पं. १४, पृ. ७० पं. २२, पृ. ७६ पं. २५, पृ. ८६ पं. १३, पृ. १०० पं. २०, पृ. २७ पं. २०, पृ. १०८ पं. ९, १९-२०, पृ. १०९ पं. ५, पृ. १२२ पं. ८, पृ. १२६ पं. ३, विष्णुपुराणनी टीका, इ. इ. इ.

‡ जुओ परिशिष्ट पर्व, पु. आ. वि., इ. इ. इ. कविये म्लेच्छ शब्द यौगिक

નંદ રાજાએ અશ્વટ સ્વજાનો એકઠો કર્યો હતો. એ સ્વજાનો તે સુપાત્રને દાન આપવામાં બહેલો હાથે વાપરતો. એની ઉદારતાની વાસના દશે દિશામાં પ્રસરી હતી. એણે એક સત્ર સ્થાપ્યું હતું. ત્યાં ચતુર્દશીશ્રાદ્ધના નિમિત્તે અનેક દેશદે-શાંતરના વિદ્વાન વિપ્રોનો દાનમાનાદિકથી તે સત્કાર કરતો.

આવોજ કોઈ અવસર હતો ને **ચાણક્ય**નાં પુષ્પપુરમાં પગલાં થયાં. ચતુર્દશી-શ્રાદ્ધના સમાચાર સાંભળી તક સાધી તે પળ તે સત્રમાં બ્રાહ્મણો ભેગો ગયો, અને બ્રહ્મસમાનું જે મુખ્ય આસન તે ઉપર જઈને બેઠો. નિયમિત સમયે નંદ રાજા ત્યાં પધાર્યા, ત્યારે અગ્રાસને અવનવું વિલક્ષણ સ્વરૂપ વિરાજતું જોઈ તેનાં કુલ શીલ વિદ્યા વિજ્ઞાનથી અજાણ હોવાથી તેણે પૂછ્યું જે ‘ કોણ છે એ ? ’ તેના જવાબમાં **ચાણક્ય**ે પ્રૌઢપણે કહ્યું જે ‘ અમે છીએ. ’ તેનું આવું ધીટપણું જોઈ ચિડાઈ જઈ નંદે તિરસ્કાર પૂર્વક સેવકોને સત્ત્વર આજ્ઞા કરી જે ‘ આ મૃદુ બ્ર-હ્મવંધુને ઉઠાડી મૂકો અગ્રાસનથી. ’ આ અપમાનના શબ્દ કાને પહોંચતાં **ચા-ણક્ય**નો ક્રોધ પ્રજલી ઝળ્યો. ઉત્કટ આવેશમાં રુદ્રરૂપ બની, પગ પછાડી, હાથની આંગળિયે શિશ્વાભાર પીંચી નાંચી, વળી વળી કટકા થઈ જતાં મવાં, અગ્નિ ફરતાં નેત્રે, તરવરતા ઓઢે, મેઘગજનાથી ભરી બ્રહ્મસમામાં સકલ રાજપુરુષ દેખતાં તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી જે ‘ આ શિશ્વા હું વાંધીશ ક્યારે કે જ્યારે આ રાજ્ય-મદમાં અંધ થઈ ગયેલા મૂઢ નંદોનું હું નિકંદન વાલીશ. ’ એમ કહીને ચડપ તે ચાલી નીકળ્યો. એટલે નંદ રાજાએ આજ્ઞા કરી જે ‘ પકડો એ વાચાલ દુષ્ટને ’ પણ કોઈ તેને પકડે તે પહેલાં તો તે ક્યાંએ ગેબ થઈ ગયો *

રોપના આવેશમાં લીધી તો સ્ત્રી પણ એ ભયંકર પ્રતિજ્ઞા પાર પાડી લોક-સંરક્ષણાર્થે શૂન્ય સિંહાસને કોને સ્થાપવો તેની **ચાણક્ય**ને વિમાસણ પડી. **સહ-સાર્જુન** કાર્તવીર્યના દુર્ધિનયે પ્રકોપ પામેલા પરમ મોહિશ્વર **ભૃગુવર્ય** **પરશુરામે** એકવીસ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરીને છેવટે તે અન્યને આપી દેઈ તપ કરવાને સિધાવ્યા. મૈમારમૃત **રાવણ**કુલનું નિકંદન કરી ધુરંધર ધર્મનિષ્ઠ **વિભીષણ**ને લંકાનું રાજ્ય સોંપી દેઈ **રઘુવંશ**ભૂષણ ભગવાન **રામભદ્ર** પણ સ્વસ્થાન પાછા પધાર્યા. એજ

અર્થમાં વાપર્યો હોય એમ જણાય છે; કેમજે અંક ૪ માં **મલયકેતુ** તેના સ્વર્ગવાસી પિતા **પર્વતક**ને નિવાર્ણજાલ આપવાનો વાત કહે છે. જુઓ સંપાદકની ઇંગ્રેજી ભૂમિકા પૃ. ૧૨. મ્લેચ્છ શબ્દ મૂળે અષ્ટ જંગલી વર્ણોચાર કરનારના અર્થનો છે.

* જુઓ પુ. આ. વિ, અને ક. સ. સા.

ન્યાયે પરમ શ્રોત્રિય **ચાણક્ય** પળ સમૃદ્ધિ અને સત્તાએ કરીને ઈત્તિત્ત બનેલા નંદોને નિર્મૂલ્ કરી લાયક નરને સિંહાસને સ્થાપી બ્રહ્મકર્મમાંજ પાછો કાઢકેપ કરવા ચહાતો હતો. આથી તેણે જયની જેને લાલસા હોય એવા મુલકેષણ સાહસિકની યોલ્ કરવા માંડી. જોતાં જોતાં **ચંદ્રગુપ્ત** તેની નજરમાં ઉતર્યો. એ નંદ રાયથી જન્મ પામ્યો હતો તોપણ તે તેનો અનૌરસ પુત્ર હોઈ સ્વતઃ ભિન્ન જાતિનો હતો, તેથી ‘ આને આપણે સમજાવી પક્ષમાં લેઈ શકીશું ’ એવું સૂક્ષ્મ-દર્શી **ચાણક્ય**ના મનમાં આવ્યું. વઢી એ નંદ રાયનો અંગસંભવ હતો તેથી ‘ નંદોને ઉલ્કેડી નાંચી એને રાજા કર્યો હશે તો નંદકુલ સાથે સુદૃઢ પ્રીતિ બંધાઈ છે એવા પ્રકૃતિમંડલને સહજ મિલ્લાવી લેવાશે ’ એમ પળ એ દીર્ઘદર્શી વિપ્રે જોયુ. આથી તેણે પ્રસંગ ઉપજાવી મન મેલવી લેઈ **ચંદ્રગુપ્ત**ના મનના રાજ્યલોભના ઈન્ન અંકુરો પેરે પેરે યિલાવ્યા, અને પછી રાજવિદ્યા અને પુરાવૃત્તની વાતાંના સંબંધે ઇતર દૃષ્ટાંતોની સાથે નંદોણજ રાજ્ય કેવી રીતે મેલવ્યું હતું તે યુક્તિયે કહી બતાવી તેને વલ્લ ચઢાવી વકારી તૈયાર કર્યો.

હવે ‘ કોઈ સમર્થ રાજા મદદમાં જોડ્યે ’ તેની **ચાણક્ય**ના મનમાં ચટપટી પેઠી. એ રાજવિદ્યાના આચાર્યે વિચાર્યું જે ‘ રાજા પર્વતક જાતે મ્લેચ્છ છે, માટે એને રાજ્યલોભ દેલાડીશું તો સહજમાં ફોડી શકાશે ’* આથી તેણે એને અર્ધ રાજ્યની મિથ્યા આશા આપી પક્ષમાં લીધો.†

એ રીતે સૈંહાયસંપત્તિ સિદ્ધ કર્યા પછી સૈન્યસામગ્રી સજ્જ કરવા પરિચિત પશ્ચિમોત્તર સરહદ બળી સિધાવવા તેણે ઠરાવ કર્યો. પળ પુષ્પપુર તજી નીકલતા પહેલાં, આગલ ઉપર તે તે જરૂરી પ્રસંગે કામમાં આવે એટલા માટે, પોતાનો સહાધ્યાયી મિત્ર વિપ્ર **ઈન્દુશર્મા** કરીને હતો તેને **ચાણક્ય**એ જૈન ગોરજીનો વેપ લેવરાવ્યો અને **જીવસિદ્ધિ** નામ ધારણ કરાવી તેને નંદ રાજાના પ્રકૃતિમંડલનું મન મેલવી લેવા યોજ્યો. તે બીજા કરતાં વિશ્વાસી નિર્મલ્ મનના અમાત્ય **રાક્ષસની** પ્રીતિ અને પ્રીતિતિ સંપાદન કરવામાં ઠીક પાવ્યો. તેણે એને નિતાંત

* જુઓ કા. ની સ્થ.

ઉપજાપ્રકૃતાત્રસ્યેદ્રયાદાભ્યાં વિશેષતઃ । પરસ્ય વાપ્ત્યુપજપેદુપજાપાહુવો જયઃ ॥ આમ્યામિતિ પદેનાટવિકશત્રુબલે પ્રાપ્તે ।

† જુઓ પ. પ. અને આ નાટક પૃ. ૩૮ પં. ૨૨, પૃ. ૬૧ પં. ૧૬ પુ. આ. જુઓ ઘઢી પુ. આ. વિ.

૧ છકી ગયેલા. ૨ ગુપ્ત. ૩ મદદગાર તર્ફની અનુકૂલતા. ૪ મરુસો. ૫ અત્યંત, કેવલ, તદન.

નિસ્પૃહ સ્નેહ અને સન્નાયે એવો લટપટ કરી લીધો જે એ જીવ એક ને દેહ જુ-
જવા સમજવા લાગ્યો. વઢી સિદ્ધાર્થક નામે બીજો પ્રણિધિ હતો તેને વિચક્ષણ
ચાણક્યે બીજે પ્રસંગે અમાલ્ય રાક્ષસના પરમમિત્ર કાયસ્થ શકટદાસ પૂંટે
મૂક્યો; જેણે તે સરલ રાજલેખક સાથે પેરેપેરે ગાઢ મૈત્રી જોડી દીધી.*

આમ ઉપજાપનાં બીજ રોપી અને પ્રણિધિ નિયમી, પર્વતેશ્વરને પૂર્વે વિદાય
કરી, પાછલથી ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત પોતાનાં અંગનાં આદમી સાથે ગુપ્ત
રીતે પાટલિપુત્ર છોડી નીકળ્યા. તેઓએ નૈઋત્ય કોણનો રસ્તો લીધો. ત્યાં
તેમણે શક, યવન, કિરાત, કાંબાંજ, પારસીક, બાલ્હીક, આદિ સી-
માડાના લડાયક લુંટારુ ભાડુતી સિપાઈયોનું ગંજાવર સૈન્ય સજ્જ કર્યું. અહિં
પૂર્વ સંકેત પ્રમાણે પર્વતેશ્વર તેના લાવલડકર સાથે તેમને આવી મળ્યો. બંને
સૈન્યના એકત્ર વઢથી લુંટફાટથી કોશસંપાત્તિ વઢાવતા દેશ ચાંપતા ચાંપતા
છેવટે તેઓએ આવી પુષ્પપુર આગલ પડાવ નાંખ્યો, અને શહેરને ચાંપ તર્ફથી
ધેરી લીધું. ઘસારો કરી છાપો મારી શહેર સર કરવા ચંદ્રગુપ્ત અને પર્વતેશ્વર
ઘણા મથ્યા, પણ નંદ રાજાના યુદ્ધચાતુર્ય આગલ અને રાક્ષસની વહાલુરી
આગલ કંઈક કાલ સુધી તેઓ ફાવ્યા નહિ. એ લાંબા વિગ્રહમાં બંને તર્ફના સુભટ
તથા સરદારો કંઈક વિચારા કપાઈ ગયા. અને નંદ રાજાના ભાઈયો પણ કેટ-
લાક લપી ગયા. આમ યુદ્ધનો મામલો મચી રહ્યો હતો, તેવામાં બીજી તર્ફ
ચાણક્ય અભિચારમંત્રથી અનુશ્ચાન લેઈ બેઠો હતો. તે પૂરું થતામાં તો લઢા-
લડીની મારામારી અને કાપાકાપીમાં મહારાજા નંદ અને સર્વાર્થસિદ્ધિ શિવાય
નંદકુલના સડ પાર થઈ ગયા.†

હજારો સુભટ અને સંકડો સામંત કતલ થઈ જતાં પુષ્પપુર હાથ આવવા-
ની આશા તો ચારાપાટના ક્ષાંજવાના જલ્લની પેટે વેગલ્લી ને વેગલ્લીજ જતી જણાઈ.
ધેરો લાંબો ચાલશે તો આ વહુરંગી ભાડુતી લડકર વેરાઈ જશે, એ ધાસ્તીથી
ચાણક્યે નંદ રાજાનો કપટથી ઘાટ ઘડવાના ઉદ્દેશર્થા એક સાહસિકને ગુપ્ત
હથિયાર સજાવી દૂતના વેષે સંધિના કહેણના મિષે એકાંતમં મળવા નંદ રાજા
પ્રસે મોકલ્યો. તેણે નંદની મુલાકાત થતાં સંધિનો સંદેશ કહેતાં લાગ સાધી

* જુઓ આ નાટક પૃ. ૮ પં. ૨૩, પૃ. ૧૨ પં. ૨.

† જુઓ વિલ્સન કૃત હિંદુ થિયેટરમાં આપેલી ગ્રીક તવારીખ; જુઓ વઢી
ક. સ. સા, કા. ની. સા. અને આ નાટક પૃ. ૭૫ પં ૧૩, પૃ. ૩૨ પં. ૫-૧૧, પૃ.
૧૦૮ પં. ૨૬-પૃ. ૮૯ પં. ૨૦-૨૪.

ગુપ્ત રાખેલાં હથિયારથી તેને પૂરો કરી દીધો,* અને પોતે નસાય તેમ નાટો; ઇટલે મહેલમાં ‘દગો થયો-દગો થયો’ એવો ગગનમંડળ ગજાવી મૂકતો મયંકર પોકાર ઝાઝ્યો ને જ્યાં ત્યાં ગમરાટ મચી રહ્યો.

ચાણક્યે આશા રાખી હતી જે ‘કદાચ નંદ રાજાના મોતના સમાચારથી ગમરાટમાં નગરરક્ષક સેના તાબે થઈ જશે, અથવા દિડ્મૂઢ બનેલા પુરવાસિયો દરવાજા खुल्ला મૂકી દેશે;’ પણ તે સડ અમાલ્ય **રાક્ષસની** સમયસૂચકતાથી અને તેના બુદ્ધિવૈભવથી નિષ્ફળ થઈ. એ મંત્રિવર્યે **સર્વાર્થસિદ્ધિ**ને આગલ કરી સત્ત્વર પટ્ટાભિષેક કરી દાનમાનાદિકથી સેના અને પ્રજા બંનેમાં પુનઃ શાંત-તા પ્રસારી.

પાછી શહેર હાથ આવવાની આશા મૂતના મહકાની પેટે દેખા દેઈ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પરંતુ જે અસ્ત્રશસ્ત્ર કરી ન શક્યાં તે કાર્ય હવે કાઢની પ્રવલ્લ ગતિયં થવા માઝ્યું હતું. પુરવાસિયોની દુર્દશા પરાકાષ્ટાઈ પહોંચી હતી, પણ તેના દિ-વસ હવે મરાઈ ચૂક્યા હતા. કોમલ દિલના **સર્વાર્થસિદ્ધિ**થી નગરવાસીનું દુઃખ દેખી ન સમાયું. ‘આ રાજ્યથી તો તપોવન સારું’ એમ કરી, ‘હું નહિ હોઉં તો ઘેરાનો અને પ્રજાના દુઃખનો અંત આવશે’ એવું વિચારી, **ચાણક્ય ચંદ્રગુપ્તના** નસીવે જોર કર્યે દયાલુ **સર્વાર્થસિદ્ધિ** ત્રાસી સુરંગમાં થઈ નાશી તપોવનમાં જઈ રહ્યો.†

સર્વાર્થસિદ્ધિ જતાં કરી **રાક્ષસના** હાથ હેટા પડ્યા. લશ્કર છેક નિરુ-ત્સાહ બની રહ્યું હતું. નગરવાસી પણ યુદ્ધની યાતનાથી ત્રાસીજ ગયા હતા. હવે મરીમથીનેઈ આમને આમ સ્વાલી થોડાક વચ્ચત માટેજ ટકાવ કરવો તે વ્યર્થ જોઈ **રાક્ષસે** શહેર શત્રુના હાથમાં જવા દીધું. પણ પોતે પુરની પ્રજાના મન-નું વલણ ઈકાંતતઃ કેવું છે તે જોવાને સ્વજન સાથે શહેરમાંજ રહ્યો. આ પ્રસંગ તેને જલદી મળ્યો. શહેર હાથમાં આવ્યા પછી **ચાણક્યે** વિજયનો પડો વજ-ડાવી **ચંદ્રગુપ્તની** ઢુવાઈ ફેરવી. પુરવાસિયોના મનમાં નંદ વંશની ઝજઝી કીર્તિ

* જુઓ **હિતોપદેશ** પૃ. ૧૦૬ ને મથાળે આપેલો નીચેનો શ્લોક.

નન્દં જધાન **ચાણક્ય**સ્તીક્ષ્ણદૂતપ્રયોગતઃ ।

તદૂરાન્તરિતં દૂતં પશ્યેદ્વોરસમન્વિતઃ ॥

જુઓ વઢી આ નાટક પૃ. ૧૦૮ પં. ૨૬.

† જુઓ આ નાટક પૃ. ૩૨ પં. ૧૫.

હજી તાજીજ હતી. એ ઉદાર કુલના આનંદકંદ નંદનો અપકર્ષ અને કુલહીન પિતૃઘાતી ચંદ્રગુપ્તનો ઉત્કર્ષ સાંભળી સારું શહેર સ્થાપી જઈયું. ધાંધલ સુવ જામ્યું ને જયઘોષણામાં ભારે ભંગાળ પડ્યું.*

એ વનાવથી રાક્ષસની તેમજ ષાણક્યની સ્વાતરી થઈ જે ‘પુષ્પપુરની પ્રજા વહુ ભાગે નંદકુલનેજ ચહાય છે.’ આથી ‘અંતઃકોપ જ્યારે ઉપજાવવો હશે ત્યારે તે સદેહથી ઉપજાવી શકાશે’ એમ વિમાંસી રાક્ષસે બૌદ્ધકોપ મચાવવા દ્રષ્ટિ દોડાવી. પણ તેમ કરવા નગર છોડી જતા પહેલાં શત્રુપક્ષ નબળો પાડવાની અને સ્વપક્ષ કોઈ સમર્થ મંડલેશ્વર મેલવી લેઈ સઘલ કરવાની તેને જરૂર જણાઈ. તપાસતાં તેણે જોયું જે ‘પર્વતેશ્વરને ઘોડવાથી બંને અર્થ સહજમાં સરશે.’ પર્વતેશ્વર જેવા લોભી મ્લેચ્છને ઘોડવો એ કાંઈ મુશ્કેલ વાત ન હતી. નંદ રાજા જીવતાં રાક્ષસને અને પર્વતેશ્વરને સારું પિછાન હતું. આથી તેને પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવાનું સુગમ થયું. તેણે બહાર કોઈને સ્થળ ન પડે એવી રીતે સ્થપક ચલાવી, અધિક લાભની આશા આપી સામદાનથી તેને ગુપ્ત રીતે પોતાના પક્ષમાં લીધો. જૂનો સ્નેહ સંભારી અને નવો મિત્રાચાર વિચારી, ભૂમિ અને ઋદ્ધિના લોભેજ જેનું મન પલ્લી રહ્યું હતું એવો તે મ્લેચ્છ રાજા અમાત્ય રાક્ષસની સઘળી સ્થપકમાં તન અને મનથી સામેલ થયો. કુટિલ દિલના સ્વાર્થપરાયણ કૌટિલ્યની રીતભાત સાથે સરસ્વાતમાં આ નવા નિર્મલ મનના, નિઃસ્વાર્થ સંગીથી તેનું મન વિશેષ માન્યું. જેમ જેમ તે તેના ઉજ્જ્વલ ગુણો જોતો ગયો તેમ તેમ રાક્ષસ સાથે તેની ગાંઠ દૃઢ થતી ગઈ; અને દિવસ જતાં પર્વતેશ્વર આંસો મીચી કેવલ તેને મરસેજ વર્તવા લાગ્યો.†

આ રીતે પર્વતેશ્વરને ગુપ્ત રીતે મેલવી લેઈ કરી, ષાણક્યનાં સમૂહાં હથિયાર છોડાવી દેવા મહારાજા નંદના આ મહામંત્રિયે હવે ચંદ્રગુપ્તને દાદમાં ધાલ્યો. તેણે તેનો ઘાટ ઘડવા તથા શત્રુવર્ગમાં ઘાટફૂટ કરાવવા અને ઘડી-ઘડીની વાતમાં મેલવવા ધનના યોગે અનેક મનુષ્યોને યોજ્યા, અને તેઓ તેમને માલવેલા કામમાં તત્પર રહે એટલા સારું પુષ્કલ સ્થાનો આપી કાયસ્થ શકટ-

* જુઓ આ નાટક પૃ. ૧૧ પં. ૧૦, પૃ. ૭૮ પં. ૧૪, પૃ. ૩૨ પં. ૧૭, પૃ. ૬૨ પં. ૧૯.

† જુઓ આ નાટક પૃ. ૮૯ પં. ૯-૧૦, પૃ. ૧૦૦ પં. ૧૦, પૃ. ૧૦૮ પં. ૨૬.

૧ વિજયનો દેહેરો. ૨ રાજ્યના મુખ્યસ્થાનમાં બલેહો. ૩ રાજ્યના પરગણાના અને આસપાસના લોકોને ડરકેરવા તે. ૪ મહારાજા.

दासने पुंटे पुष्पपुरमां राख्यो; अने पोते सर्वार्थसिद्धिने परी गादिये आण-
वाना प्रयत्नमां नगर छोडीने नीकळ्यो. पण स्वपक्षना पुष्पपुरवासिबर्गना
मनमां अंदेशो न आवे अने तेओनो उद्यम शिथिल न थाय एटलामाटे ते पो-
ताना घरनांने शेठ चंदनदास नामे झवेरी मित्रने घेर मूकतो गयो.*

चंद्रगुप्तनो घाट घडवा राक्षसे प्रपंच रच्यो हतो तेमां मोहजाळरूप विष-
कन्या हती. जेनुं शरीर थोडे थोडे विष म्बरावा अमात्ये केवळ विप्रमय
करी दीधुं हतुं एवी ते आळी काठीनी, खुबमस्त बांधानी, रंभा रति आदि
देवांगनानुं मान मुकावती, भर जुवानानी झयेमां झळकती, ललित लावण्यनी,
सुकुमार सुंदरी समुद्रवासमां हाळाहळना संपर्कथा शके विप्रमय बनी होय
तेवी लक्ष्मीरूपज हती. सकळ शरीरनुं विष नेत्रनी कीर्कामां आवी ठर्युं होय
तेम तेनी दृष्टि जेना उपर पडती ते जाणे अंगमां अग्नि प्रगट्यो होय तेम बळते
बळ्यां थरूं रहेतो. आ कारमी शक्ति अमात्य राक्षसे तो मौर्यना बध अर्थ
कल्पी हती; परंतु बुद्धिमान चाणक्ये वृषलना अर्ध राज्यना भागिया पर्वत-
श्ररने तेना फंदमां फसवी अमात्यना शस्त्रे अमात्यनाज पक्षकारनो घाट घड-
वानुं कर्तुं. ए पहाडी म्लेच्छ राजा विषकन्यानी अद्भुत कांति जेतांज दीर्घ-
पतंगन्याये झपटाई गयो; अने वारुणी पी मत्त बन्यो होय तेम मैदनना उन्मा-
दमां समागममुख लेवा जतां एना शरीरना हाळाहळ विषे शके नागणी डर्शी
होय तेम सद्य देवशरण थयो.†

पर्वतेश्वर पड्यो पण तेथी अर्ध राज्यना भागियानुं साल टळ्युं नहि; केमजे
ते मलयकेतु नामे एक पुत्र अने वैरोचक नामे भाइ मूकीने मरी गयो हतो.
आनो पण घेत उतारवा तथा मरनार पहाडी राजाना बधनुं कलंक पोताने
शिर आवतुं मटाडवा प्रपंचकुशळ कौटिल्ये लोकमां अपवाद चलाव्यो जे
'पर्वतक के मौर्य ए बेमांथी एकेनो घाट घडाय तो चाणक्यनुं माटुं कर्तुं
कहेवाय एम करी राक्षसे अमारा अत्यंत उपकारी मित्र शैलेश्वरने विषक-
न्यार्थी मारी नखाव्यो; ' अने ए वात लोकोना मनमां उतरे अने भेगुं वृषलने
शूल मटे एटला सारुं मलयकेतुने पकडी न राखतां उलटो अंदरखाने ' तारा

* जुओ आ नाटक पृ. २७ पं. ९-१७, पृ. ८९ पं. २०, पृ. ७७ पं. ७-८.

† जुओ प. प. तथा आ नाटक पृ. ८५ पं. ६-१२.

વાપને **ચાળવ્યે** મારી નાંચ્યો ' એમ કહી પડકમાં નાંચી પોતાના પ્રણિધિ **ભાગુગાયણ** દ્વારા નસાડી મુકાવ્યો.*

વિજયનો પડો વજડાવ્યો ત્યારે જે ધાંધલ મચ્યું હતું તે ઉપરથી તથા પાછલ-થી વિષકન્યાને **ચંદ્ર**ને મારવા યોજવામાં આવી હતી તે ઉપરથી અગમનિગમ જાણી જનાર વિપ્ર **વિષ્ણુગુપ્ત**ને હરઘડી દગાની ભરે ધાસ્તી હતી. આથી એવા પ્રસંગમાં **વૈરોચક** દશે તો કામમાં આવી જશે એમ વિચારી **કૌટિલ્યે** તેને સ્વસતી કરવો દુરસ્ત ધાર્યો નહિ. તેણે તેને પેરેપેરે સમજાવી વિશ્વાસ ઉપજાવ્યાં નિ રાખ્યો. પછી યોગ્ય સમયે **નંદ** રાજાના રાજભવનમાં **મૌર્ય**ના પ્રવેશનું શુભ મુહૂર્તે બહાર પાડી તેણે નગરના સડ મુતારોને **ઘડી** કર્યા, અને કહ્યું જે ' આજ મધ્યરાત્રનું મુહૂર્ત છે તેથી સત્તર દરવાજાથી માંડીને બધો રાજમહેલ શણગારો: મુતારોને કહ્યું જે ' આર્ય ! આગલો દરવાજો તો આગમચર્ચીજ મુતાર **દારુવર્મા** એ સોનેરી મંદેરાવ વગેરે ટાટમાટથી શણગારી મૂક્યો છે; હવે માત્ર માંદિથી રાજમહેલ શણગારવાનો છે તે આ અમે કરી નાંચિયે છિયે. ' વગરકહ્યે **દારુવર્મા** આગલો દરવાજો શણગારી મૂક્યો સાંભળ્યા તે પહોંચેલા મહામંત્રાને વહેમ આવ્યો. તેથી નિર્ધારેલા શુભ લગ્ને **વૈરોચક**ને **ચંદ્રગુપ્ત** સાથે એક સિંહાસને પટ્ટાભિષેક કરી તેને અર્ધ રાજ્યનો ભાગિયો કર્યો કહેવગર્વા, **મૌર્ય**ને ટેકાળે એનેજ તેના લેવાસમાં લંબેટી પરિચિતથી પળ ઓઠાગ્વાય નહિ એવો શણગારી **ચંદ્રગુપ્ત**નેજ ચઢવાની હાથળી **ચંદ્રલેખા** ઉપર વેસારી, તેનાજ અનુયાયી રાજ-વર્ગ સાથે બહાર પાડેલે મુહૂર્તે રાજભવનના પ્રવેશમાં આગલ કર્યો. એ સવારી રા-જમહેલ આગલ આવી પહોંચી એટલે અનુયાયિયો વાહન રોકી બહાર ચોકમાં ઝુ-મા રહ્યા. અનુયાયિવર્ગથી છૂટી પડેલી **ચંદ્રલેખા**નાં મહાવત **વર્બરક** **રાક્ષસ**ને મળેલો હતો તેણે એ સંધિમાં, હાથળી ઉપર **મૌર્ય**જ વેટો છે એમ સમજી, તેના વધ અર્થે મ્યાનમાંથી શસ્ત્ર ઘેંચ્યું; એટલે હાથળી મઢકીને વેકેદ બની શિષ્ટ ગત્યંતર પામી. દરમ્યાન આગલો દરવાજો વગરકહ્યે શણગારી રાજનાર મુતાર **દારુવર્મા**, જે અમાત્ય **રાક્ષસ**ની પ્રેરણાએ **ચંદ્રગુપ્ત**નો ઘાટ ઘડવા દરવા-જે ચઢીને વેટો હતો, તેણે પળ **વૈરોચક**ને **મૌર્ય** **ચંદ્ર** ધારી હાથળીની પ્રથમની ગતિની ગળત્રીથી કમાત્ર વછોડી નાંચી હતી, તે તેની ચાલ એકાએક બદલાયા-

* જુઓ આ નાટક પુ. ૮ પં. ૬-૧૨, પુ. ૧૧ પં. ૨૦, પુ. ૩૮ પં. ૨૦-૨૨, પુ. ૫૯. પં. ૨૦.

थी निशान चूकी कडकडती शस्त्र खेंचवामां रोकायला बेफाम **वर्बरक** उपर आवीने पं०; जेथी ते विचारो बीजानो भोग लेता वहेलां पोतेज काळनो भोग थई पड्यो. ' हवे आमे मने जीवतो तो मूकनार नथी ' एम विमांसी ते अवसरे सुतार **दारुवर्मा**ए दैवसंयोगे बची गयेला निर्भ्रति निर्दोष विचारा **वैरोचक**ने **चंद्रगुप्त**नीज भ्रांतिथी कमाननी कळे राथणी उपरने उपर कूटी नांख्यो; एटले तेने पण **वैरोचक**ना पुरःसर पाळाए पथरा अने रोडांए पुरो करी दीधो.०

आटलेथी **मौर्य**ना संकटनो छेडो न हतो. राजवैद्य **अभयदत्त**ने पण अमात्य **राक्षसे** फोड्यो हतो, तेणे तेने स्वधाम पहोचाडवा तेने पीवाना औपधमां क्षेर मेळव्युं. पण चतुर **चाणक्य** कांइ एम थाप खाय एवो न हतो. सुवर्णपात्रमां नांग्यतां पाग्वी काढी तेण ते ओसड ते वैद्यने पाई तेने तेना दुष्ट कृत्यनो जवाव आपवा जमपुरी भणी विदाय कीधो.†

आ बनावो बऱ्या पळी **चाणक्य** बधारे जाग्रत रहेवा लाग्यो. तपासतां तेने **प्रमोदक** नामे रंगमहेलनो हजुरी भारे टाटयो रहेतो मालम पड्यो; जे उपरथी तेना विप्रे तेना मनमां सहज शक आव्यो. आथी तेणे तेने स्वरुमां बोलावी खुब दम दीधो. तेना तापनी आंच न खमाये ते यद्वातद्वा बोल्यो. तेना शक भरेला वचन अने आचरणने लीधे **कौटिल्ये** तेने भुंडे मोते मारी नखाव्यो. त्यार पळी **मौर्य**ने अर्थे जे शय्यागृह नियभ्युं हतुं, तेमां पण आवो कांइ दगो तो नथी ते जोवाने ते विप्र पंडे गयो. त्यां सहज चारे तर्फ नजर नाखतां एक ठेकाणे भीतमांथी भातना दाणा लेईने नीकळती कीडियोनी हार तेणे दीठी. ए उपरथी ' निश्चय भीतर माणसो छे ' एम कळी जई ते चतुरशिरोमणि विप्रे ते आवास वाळी मुकाव्यो. आथी करीने अमात्य **राक्षसे** जे **बीभत्सक** आदि माराओने सुरंगमागें महेलनी भीतर दाखल करी शयनगृहनी भीतना पडभींतियामां **वृषल**ना ऊघतां कडका करी नांखवा राख्या हता ते सड आग पसरतां धुमाडाने लीवे आंग्वो पुराई गये सुरंगथी नीकळवानो रस्तो न सूझ्याथी स्वदेहे कुमीपाकनुं दारुण दुःख अनुभवता मांहि ने मांहि बळीने खाख थई गया.‡

० जुओ आ नाटक पृ. ३३-३५.

† जुओ आ नाटक पृ. ३६ पं. ७.

‡ जुओ आ नाटक पृ. ३६.

‘ નંદકુલ પ્રતિની અનન્ય અચલ ભક્તિથી આ સડ રહ્યો રહ્યો રાક્ષસજ કરે છે ’ એવું વિચારી ગુણગ્રાહી **ચાળક્ય** વહુ વિસ્મિત થયો અને મન સાથે કહેવા લાગ્યો જે ‘ અહા ! એ જો **વૃષલ**નો અમાલ્ય હોય તો શું જોડ્યે પછી ? એને નંદકુલ માટે મથતો શી રીતે વંધ પડાય, અને શી યુક્તિપરંપરાએ એને પ્રતિકૂલ-ચારી મિટાવી અનુકૂલચારી કરાય ? જ્યાંમુઘી નંદકુલનું કોંઈયે જીવતું દશે ત્યાંમુઘી એ ક્યમે પણ વાળીને બેસનાર નથી. માટે એજ, એતો નિરાપકારી જાણી જતા કરેલા **સર્વાર્થસિદ્ધિ**ને પણ પૂરો કરવો. ’ એ સંકલ્પ ઉપજવાનિ સાથે તેણે તે વિચારા તપોવનમાં જઈ વસેલા નિર્દોષ નિર્લેખ રાગદ્વેષરહિત તપસ્વી-નો ઘાટ ઘડી નાંખ્યો.*

સર્વાર્થસિદ્ધિ મરાયાની ચલર થતાં પોતાના મિત્ર **પર્વતેશ્વર**ના વધથી વઢી રહેલા **રાક્ષસ**નો ક્રોધાગ્નિ એકદમ મમુકી ઝૂલ્યો. અગાધ મંત્રશક્તિથી કુટિલ **કૌટિલ્ય**ની કલા પાઠી **મૌર્ય**ને મરડી નાંચી સ્વામીનું ઘેર વાઢવા તે તલસવા લાગ્યો. **ચુલસ** અને તરસથી તેણે **કાશ્મીર**, **કુલ્ત**, **મલયભૂમિ**, **સિંધુદેશ**, અને **પારસી**કરાજ્યના પ્રતાપી રાજાઓને પક્ષમાં લેઈ **ગંગા** અને **સિંધુ**ના અંતરાલે પ્રદેશમાં ગંજાવર લશ્કર જમાવ્યું. એ સંધિમાં પિતાના વધથી **કૌટિલ્ય**-નાથી ત્રાસી નાશી આવલા **મ્લેચ્છ** **મલયકેતુ**ને પણ સફળ નંદરાજ્યના લા-મના લોભે વિગ્રહની વિપુલ જાઢમાં લપેટી લીધો. **પર્વતકપુત્ર** પણ અમાલ્ય **રાક્ષસ**ને પિતાનો નિકટ મિત્ર સમજી નિર્ભ્રાંત ચિત્તે તેની ચ્વટપટમાં સામેલ થયો.†

આ અગ્નિ અને પવનના સંયોગ સરખા **મલયકેતુ** અને **રાક્ષસ**ના ભયંકર સમાગમથી ચતુરશિરોમણિ **ચાળક્ય** પણ ઘડીભર ફિકરકોટમાં પડ્યો. સૈ-ન્યસામગ્રી તેની પાસે કોંઈ કમી ન હતી. પણ ‘ ઘૂલ કરવા જતાં કદાપિ સા-હસિક **રાક્ષસ** પ્રચંડ પૌરુષે આવેશમાં કેંડકનો ઘાળ વાઢી નાંચે અને વહુ સંકટામણમાં છેવટ પોતાનો પિંડ પાડે પણ તાથે ન થાય જેથી તેને **મૌર્યચંદ્રનું** પ્રધાનવટું લેવરાવવાની ધારણ તે સડ ધૂલ મળે ’ એવી ધાસ્તીથી ‘ દંડનીતિનો ઓ અવસરજ નથી ’ એમ તેણે જોયું. કોઈ પણ ઉપાયે શત્રુ સર્વથા નરમ પડ્યો હોય તો પછી સામનો પ્રયોગ સફળ થાય છે; એ જોતાં તેનો પણ અહિં અવકાશ

* જુઓ આ નાટક પૃ. ૭ પં. ૮.

† જુઓ આ નાટક પૃ. ૭ પં. ૭-૮, પૃ. ૧૦૦ પં. ૧૦, પૃ. ૧૦૮ પં. ૨૭.

૧ કઢ-કરામતના માંદોમાંદિ સાંકઢેઢી યોજના. ૨ વિરુદ્ધતા દાખવતો.
૩ અનુકૂલતા રાખતો. ૪ વચ્ચેના. ૫ ઘૂલ વાપરવું તે.

न हतो. अमात्य **राक्षस** धननो लोभी न हतो के कंइ छांथ्ये ठंडो थाय; आर्थी दाननो प्रसंग पण दूरज हतो. मात्र भेदज योजी जोवा जेवा हतो. पण तेना प्रयोगमांए बहु धास्ती हती. शत्रुनुं बळ तोडवा यांजेल म-
नुष्यो वेतपी वणगां पुंके अथवा तो पर पक्षमांज मळी जाय तो अवळनुं चवळ थई जाय. एम नहि ने कदापि तेआं चुस्त राजभक्तज बनी रहं तो-
पण तेवा विश्वासपात्र सुभयो तेटली वार दूर थयाथी पोतानो पक्ष नवळा पडे, अने ए नवळाईमां नगरमांज परपक्षना बखेडो मचावे तो नासतांए. भोंव भारे पडे. आर्थी गण्यागांठ्या चुंटी काढेला **भद्रभट पुरुषदत्त**, **डिंगरात**, **बलगुप्त**, **राजसेन**, **लोहिताक्ष**, **विजयवर्मा**, **भागुरायण** आदि सुभयो जेओए **नंद-कुळ** साथेना मद्दाधिग्रहमां शस्त्र अस्त्र वापरी अने स्वरक्त पण वहेवरावी जी-
तना डंका बजडाव्या हता, तेमने सत्तासमृद्धि अने मानमर्तवाथी संपूर्ण संतोखी तेण कृतार्थ करी दीधा; जेथी तेओ स्वपक्षमां एवातो आसक्त वन्या के वखते माथुं आपतां पण पाछा न हटे. ए काचा सूत्रने तांतणे बंधायला विश्वासु सैहोत्थायी वर्गने तेणे भेदतंत्रमां कामे लेवा नकी कर्य. ए योजना अमलमां लाववा तरतज तेणे तेओने एकांतमां बोलाव्या, अने अधशी ते इति पर्यंत भेदतंत्र भणावीने सज्ज करी मूक्या. पछी तेणे गजदळ अने हयदळ उपर ध्यान न आ-
प्यानी कसुर काढी **भद्रभट** अने **पुरुषदत्त**ने जांहेर रीते तेमना अधिकारथीज दूर कर्या, एटले पूर्वसंकत प्रमाणे तेओ ए मिपे **मलयकेतु**ने जई मळ्या. तेमने संमानपूर्वक गजाध्यक्ष अने अश्वाध्यक्षनी पदवी आपी तेणे पोतानी पास राख्या. तेटले **डिंगरात** अने **बलगुप्त** पण पोताने जे कांइ मळ्युं हतुं तेथी असंतोष बतावी ‘ अहा **म्लेच्छ** छे तोये शी एने गुणली बूझ छे ! ’ एम करी ते पहा-
डी राजाने आश्रये आर्वीने रह्या. आर्थी **राजसेन** पण ‘ अरे आ तो कदापि आप्युंए छिनावी ले, एने सेव्ये शुं लहाण ! ’ एम बरबडतो तेमना साथमां गयो, तेज क्षणे **लोहिताक्ष** अने **विजयवर्मा**ए पण ‘ आ अमारो योग्य स-
त्कार नथी करतो नं उलटो एना नवा मानीताने आगळ करे छे ’ एम करी **चंद्रगुप्त**उपर चडभडता **राजसेन**नो पंथ लीधो.*

आम तेओ ते ते मिपे भागाभाग करता हता ते प्रसंगे **चाणक्य** नगर-

* जुओ आ नाटक पृ. ५९.

१ पोतानुं लेही. २ उद्यता सहायक-सहभागी. ३ आगमचथो धरेलो म-
सलत.

ચર્ચા જોવા યમપટિકને વેપે મોકલેલા પ્રણિધિ નિપુણકની હકીકત એકાંતમાં સાંભળતો બેઠો હતો. પુરવાસીનાં મન જાળવાની ઉત્કંઠાથી કૌટિલ્યે પ્રણિધિ-ને લાગલોજ પ્રશ્ન કર્યો જે ‘કેમ ! ચંદ્રગુપ્તને પ્રજા ચહાય છે કે ?’ નિપુણકે સવિનય ઉત્તર વાળ્યો જે:—‘આર્યે તે તે અણરાગનાં કારણ દૂર કર્યાથી પ્રજા દેવશ્રીને બહુ ચહાય છે. પણ આ નગરમાં અમાલ્ય રાક્ષસના ત્રણ જૂના અંતરના મિત્રો વસે છે તેઓ મહારાજાની પ્રસુતાના દેખી દીધે છે; જેમાં પ્રથમ તો છે ક્ષેપણક—’ ક્ષેપણક શબ્દ સાંભળી ચાણક્ય વિમાસણમાં પડ્યો. એટલામાં પ્રણિધિએ તેની અપૂર્ણ ઉક્તિના અનુસંધાનમાં કહ્યું:— ‘જીવસિદ્ધિ, જેને રાક્ષસની પ્રેરણાથી આપણા પરમ મિત્ર પર્વતેશ્વરને વિષકન્યાના પંદમાં પસવી મારી નાંખ્યા.’ એ હકીકત સાંભળી પેતે ફેલાવેલી વાત લોકોના મનમાં ટશી છે એનું જોઈ ચાણક્ય મનમાં જરા હશ્યો, પણ બહારનું ગાંભીર્ય સાચવી તેણે પ્રણિધિને વીજાં રાજદ્રોહીનું નામ પૂછ્યું. તેણે જવાબ દીધો:— ‘કાયસ્થ શકટદાસ’ તે સાંભળી ચાણક્યે અવજ્ઞા પૂર્વક મન સાથે કહ્યું:— ‘આંદ કાયસ્થ ! તેની પુંટે તો સિદ્ધાર્થકને મુક્ત્યોજ છે.’ વળી તેણે પ્રણિધિને પૂછ્યું:—‘વારં, ત્રીજો કોણ ?’ ‘શેઠ ચંદનદાસ શ્વેરી,’—પ્રણિધિ સ્વામી પ્રત્યે બોલ્યો, ‘જેને ઘેર અમાલ્ય બાયડીછોકરાં મૂકી ગયા છે.’ ‘એ તં કેમ જાણ્યું ?’—સાંભળવાની અનિવાર્ય ઉત્કંઠાથી એકાગ્ર થઈ રહેલા કૌટિલ્યે પૂછ્યું. તેટલે પ્રણિધિએ એક મહોરની વીંટી, જેના ઉપર અમાલ્ય રાક્ષસના નામાક્ષર કોતર્યા હતા, તે ચાણક્યને ચરણે નિવેદન કરી કહ્યું:—‘સાંભળીયે આર્ય આજ વેપે હું ફરતો ફરતો આજ ઉપર કહેલા શેઠ ચંદનદાસ શ્વેરીના ઘર આગલ જઈ ચઢ્યો. ત્યાં હું આ યમપટ પ્રસારી કીર્તન કરવા લાગ્યો, એટલે કુતૂહલથી નયન વિકાસી જોતો પાંચેક વર્ષનો બાલક એક ઓરડામાંથી નીકળી આવ્યો. તેને રોકી રાખવા એક વાઙ્યે હાથ લંબાવ્યો, પણ તે જેવી તેને ફાડપથી પકડવા ગઈ તેવી પુરુષના હાથના પરિમાણની આ મુદ્રા તેની નાજુક આંગળીથી સરકી પડી રગડતી રગડતી શબ્દ કર્યા વગર મારા ચરણે આવી સ્તંભી. મેં તેના ઉપર અમાલ્યનું નામ વાંચી ઉપાડી લેઈ આર્યને ચરણે આવી નિવેદન કરી.’*

* જુઓ આ નાટક પૃ. ૧૧-૧૩.

૧ જૈન ગોરજી. ૨ રોકી ન શકાય એવી.

हकीकत थई रही एटले प्रणिधिने विदाय करी मुद्राना प्रसंगे चाणक्य अमात्य राक्षसना संप्रहणार्थे उपायनी योजनाना चिंतनमां पड्यो. तेटलामां मौर्य तर्फथी प्रतीहारिये आवी जैयवंदना पूर्वक अरज करी जे:— ‘ आर्य ! देवश्रां चंद्रगुप्त वीनवे छे के आर्यनी अनुज्ञा होय तो हुं महाराज पर्वतेश्वरनी उत्तर-क्रिया करावुं अने तेमना अंगनां आभूषण ब्राह्मणोने आपी देउं. ’ चाणक्ये प्रसन्न वदने कह्युं:— ‘ बहु सारी बात छे. पण ए आभूषण अमूल्य छे. तेथी हुं बहु गुण होय एवा उत्तम ब्राह्मण मोकलुं छुं तेने ते आपवां ’ प्रतीहारी वि-दाय थई के कौटिल्ये शिष्यद्वारा विश्वावसु आदि त्रण भाइयोने कहावुं जे ‘ तमारे जई वृषल पार्श्वथी आभरणदान लेई बळतां अमने मळवुं. ’ ते आ-ज्ञाने अनुसार ए त्रण विप्र वंशुओ आभूषणनुं दान लेई चाणक्य पासे आव्या एटले तेणे त्रण उत्तमोत्तम अलंकार तेमांथी जूदा काढी विप्रोने वणिक्नो बेप लेयरावी आभूषण बेचवाने मिगें राक्षस हतो त्यां पढावी पाठव्या.*

आ अलंकारविक्रय ते अमात्य राक्षसना संप्रहणरूपी कार्यनी सिद्धि विषे एक प्रकरीरूपज हतो.† कौटिल्यना ए कुटिल संविधानना गहन कपट-नाटकमां चंद्रगुप्तनाथी कलहनो भाव भजववो ते बीज हतुं; तथा अमात्य राक्षसने मंत्राधिकार समर्पवाना उपन्यास पूर्वक पोते पछी अमात्यपद तजी देवुं ते विदुं हतुं.‡ अने राक्षसना आस मित्र कुलूतपति चित्रवर्मा आदि पांच म्लेच्छ राजाओनो गलयकेतुने हाथे घाट घडाववो ते पताकारूप हतुं.§ आ अद्भुत प्रपंचखेलना मंगलाचरणरूपे एक नामनिर्देश वि-नानो कपटलेख तेणे योजी काढ्यो, अने ते अमात्य राक्षसना मित्र श-कटदासना हस्ताक्षरे लखावा तेणे पूर्वे कहेला प्रणिधि सिद्धार्थक पासे मोकल्यो. ते प्रेमनी भूलवणीमां भोळवायला सरळबुद्धिना कायस्थे लेखमां

* जुओ आ नाटक पृ. १३-१४, पृ. ४३ पं. २०-२३, पृ. ९९ पं. १६, पृ. १२५ पं. ६.

† जुओ आ नाटक पृ. १४ पं. ९, पृ. ९१ पं. १८, पृ. ९८ पं. २८, पृ. १२५ पं. ६.

‡ जुओ आ नाटक पृ. ४७ पं. २२-२४; पृ. ५१ पं. १८-१७; पृ. ६४ पं. १७-२१.

§ जुओ आ नाटक पृ. १४ पं. ९-२४.

१ युक्तियी ग्रहवा-पकडवा. २ ‘ जय जय ’ शब्द साथे वंदन करवुं ते. ३ दा-गीना. ४ नानी आडकथा. ५ महामंत्री-अमात्यनी पदवा. ६ कथन. ७ क-थामां तूट पडवा सरखो अवसर आवतां संवध सांकळी देनार प्रसंग. ८ मुख्य उपकथा.

પોતાના મિત્રનેજ વાંહક તરીકે નામ જોઈ બિનઅંદેશે **સિદ્ધાર્થ** કહેને તે લેખ લખી આપ્યો. એ લેઈ તે **ચાણક્ય** પાસે આવ્યો. કૌટિલ્યે તેના ઉપર નિપુણકે રજુ કરેલી મુદ્રાથી એની પાસે મહોરશિક્કા કરાવી મુદ્રા અને લેખ તેને સોંપી કહ્યું:— “ભાઈ ! કંઈક ઔત પુરુષને સોંપવાનું કામ હું તને માલવવાં હાઉં છું. હવળાંજ હું આ **શકટદાસ**ને શૂઝિયે પરીવાં દેવાની સજા ફરમાવું છું; જેથી મારાઓ તેને વૈશ્યભૂમિયે લેઈ જશે. તે અવસર તારે ત્યાં ઉઘાડે ટાંકે જવું અને રોપથી લાલમૂમ દીસતી જમણી આંખે સહજ અળસારો કરવાં. તે ઉપરથી તેઓ સંમતિ વની આમ તેમ નાસવાનું કરે એટલે તારે **શકટદાસ**ને લેઈને ત્યાંથી ભાગવું; અને એ કાયસ્થના સંગમાં રાક્ષસ પાસે જઈ રહેવું. પોતાના મિત્રનો જાન વચાવ્યાથી પ્રસન્ન થઈ અમાલ્ય **રાક્ષસ** તે વચ્ચે તને કાંઈ આપશે; તે તારે લેવું અને આ મુદ્રાથી મહોરછાપ કરી રાખવું; અને પછી કેટલોક કાલ **રાક્ષસ**નાંજ પાસાં સેવવાં. દરમ્યાન અમારી અને **વૃષલ**ની વચ્ચે કલહ થવાનું અને અમે અધિકારથી દૂર થવાનું પળ તું માંમલીશ. એ અનુસંધાનમાં શત્રુઓ **પુષ્પપુર** ઉપર દડમજલે ધસી આવશે. ત્યારે પછી તેઓ છેક આ શહેરની લગભગ આવી પહોંચે, તે વચ્ચે આ લેખ અને પેટું જે કંઈ તને **રાક્ષસ**ે પ્રસન્ન થઈ આપ્યું હોય તે લેઈને જાણે **રાક્ષસ** તરફથી **વૃષલ** ઉપર કાંઈ છાંનો મોકલશે લેઈ જતો હોય તેવો ઢોલ કરી સંતાતો સંતાતો પળ **મલયકેતુ**ના હાથમાં સપડાય એમ કટકમાંથી નીકળી જવાનું કરજ; એટલે તને રક્ષકવર્ગ પકડી વાંધીને તે પહાડી મ્લેચ્છ પાસે લેઈ જશે. ત્યાં તારે કહેવું જે મને તો **રાક્ષસ**ે મહારાજ **ચંદ્રગુપ્ત** પાસે મોકલ્યો હતો અને એવું મ્હોંડે કહાવ્યું હતું જે ‘કાશ્મીર **કુલૂત** આદિ દેશના પાંચ સમર્થ રાજાઓ જેઓ મારા મિત્ર છે તે આપ **ચંદ્રશ્રી**ને વહુ ચ્હાયા છે. તેમાંના પહેલા ત્રણને પહાડી રાજાની મૈય જોડ્યે છે અને ત્રીજા બેનું એના હાથીઘોડામાં ચિત્ત રમે છે. માટે જેમ **ચાણક્ય**ને દૂર કરી સંલયવે તે અમને આનંદ ઉપજાવ્યો તેમ આમને આંપલી આશા પળ પૂરી પાડવી ઘટે છે.’ એ રીતે જ્યારે તું કહીશ ત્યારે **મલયકેતુ** **રાક્ષસ**ને ‘સ્વરૂમાં તેડાવી તપાસ કરશે. તે વચ્ચે તારે ડગવું નહિ. પળ બેઘડક આ પાપનો પોટલો **રાક્ષસ**ને શિર યુક્તિથી એવો ઢોળી પાડવો કે તે શિર ઉંચુંજ કરવા પામે નહિ. પછી તે ભરમાયલો **મ્લેચ્છ** એને મિત્રદ્રોહી મહાપાતકી કરી તિરસ્કાર અને અ-

૧ લેખ લેઈ જનાર. ૨ તનું માણસ. ૩ શૂઝિયે દેવાની જગા, સ્મશાન. ૪ મયથી વાવરા. ૫ મિત્રને છેલ્લે દેનાર. ૬ ભારે પાપી.

વજા સાથે કાઢી મૂકે એટલે તારે મુક્ત થયા સમજવું ને ઘેર આવવું.” આ રીતે બરાબર ભળાવી કરી કૌટિલ્યે સિદ્ધાર્થકને અર્થ સિદ્ધ કરવા વિદાય કર્યો.*

૯ પ્રણિધિનો પુંટ વઢી ને તે સેહસચક્ષુ મહામંત્રિયે કૌલપાશિક તથા દંડ-પાશિકને આજ્ઞા મોકલી જે ‘રાક્ષસની પ્રેરણાર્થી વિષકન્યા વઢે આપણા પરમમિત્ર પર્વતેશ્વરને મારી નાંચ્યા એટલા માટે ક્ષણિક જીવસિદ્ધિને પજેતી સાથે દેશપાર કરવો, અને કાયસ્થ શકટદાસ એના રાજવિરોધી મિત્રની શિશ્વ-વર્ણીથી અહોનિશ અમારું અનિષ્ટ ચિત્યાં કરે છે માટે તેને પણ એ ગુન્હાસગ શ્-લિયે પરીવી દેવો અને એના ઘર્ગનાં કારાગ્રહમાં ઘોંચી ઘાલવાં.’†

૯ હુકમ આપ્યા પછી તેણે અમાલ્ય રાક્ષસના અંતરના મિત્ર શેટ ચંદનદાસ શ્વેરીની ચાલ લેવા મનઝપર લીધું, એવા વિચારથી જે જીવસિદ્ધિના દેશનિકાલના અને શકટદાસના વધના પ્રસંગથી ડરી જાય તો ડરાવી રાક્ષસનાં વા-યડીછોકરાં તે આપી દે એમ કરવું. તુરત તેણે પોતાના શિષ્યને શેટ ચંદન-દાસને તેડી લાવવા આજ્ઞા કરી. શ્વેરી હાજર થયો એટલે તેણે એને ચુવ તાપ દીધો. પણ ન તેના તાપથી કે ન જીવસિદ્ધિના દેશનિકાલના અથવા શકટ-દાસના વધના દંડેરાથી તે વાળિયો રંચમાત્રે ડગ્યા સરસો જણાયો. પાશ પ્રસારી પ્રચંડ યમદંડ વીંચી રહેલા મૃત્યુને તૂળ તુલ્ય લેખતી હોય તેવી આકરી ઔજોમ-ય દૃષ્ટિથી પણ પ્રૌઢ પ્રશંતગંભીર આકૃતિથી જલ્મર્યા મેઘની ગર્જના સરસી વા-ળિયે ઉલટું તેણે મ્હો ફેરવી કહ્યું:—‘શું મને મયચય બતાવો છો? સરિયામ અમાલ્યનું કુટુંબ મારે ત્યાં હોય તાંચે શિરસટ્ટે એ ન આપું તો નથી તેની વાત શી?’ આ અચલ મૈત્રી અને અર્પૂર્વ આત્માર્પણબુદ્ધિનો ઉજ્જ્વલ ચમત્કાર જોઈ વિસ્મય પામતા બુદ્ધિમાન મહામંત્રીના ચંચલ મગજમાં તત્ક્ષણ વિચ્યુતના ચમકારાની પેટે નવોજ ઉજાસ ઊમર્યો. તે તેજના ઉદ્યોતમાં તેણે જોયું જે ‘રાક્ષસને માટે આ પ્રાણ પણ અર્પવા તત્પર છે તો બેશક આના વધના મિત્રે આપણે આકર્ષણી સિદ્ધિ સરસા અનિવાર્ય બલે, એને અહિં પુણ્યપુરમાં આપણા પંશ્ચામાં આળી વશવર્તી કરી શકીશું.’ આ તરંગ ઊંટતાની સાથે વિકરાલ રૂપ કરી વકારેલા કેશરી પેટું

* જુઓ આ નાટક પૃ. ૧૬ તથા અંક ૫ માં વર્ણેલું સિદ્ધાર્થકનું ચરિત્ર.

† જુઓ આ નાટક પૃ. ૧૬.

૧ હજાર આંધ્ર વાઙો, બહુજ જાગ્રત. ૨ અપરાધીના નિગ્રહનો નિર્ણય કરનારો અધિકારી. ૩ અપરાધીને શાસન કરવા નિયમેલો અધિકારી. ૪ તેજસ્વી. ૫ બીજાને માટે પોતે હાનિ-હુવારી ચમવો. ૬ પ્રકાશ.

तटुकी, 'ले चाख लारें आ राजकोपनो स्वाद' एम कही, शिष्यने बोलावी आज्ञा करी जे 'दुर्गपाळने अमारा नामथी कहेवुं के आ कमजात बकालनी मालमत्ता जत करी वृषल एने शूलीनी सजा फरमावे त्यांसुधी वायडीछोकरां साथे सख्त केदमां राखवो.' आज्ञाने अनुसार शिष्य शेठने लेई रस्त पड्यो.*

एकलो पडेलो चाणक्य भविष्यपट उपर पाडेल्यां चित्र जोई जतां हतो, तेवामां चंदनदासनी साथे जेने मोकल्यो हतो ते शिष्य श्वासभर्यो गाभरो गाभरो आवी कहेवा लाग्यो जे 'शकटदासने तो पेल्यो सिद्धार्थक पथ्यस्थानथी छोटार्थी नाशी गयो.' कार्यसिद्धिना गणेश मंडाया जोई अंतरमां प्रसन्न भना विघ्ने कृत्रिम कोप करी कळ्यो:— 'अरे ! जा कहे भागुरायणने, ए दुष्टने पकडीं लावे. †'

भागुरायण तो ए पकटापकडींमां जाण विही गयो होय तेम चाणक्यना गुप्त आदेश प्रमाणे आगमचर्चीत्र नाशी मलयकेतु पांसे दजुर अमात्यनी पद-विषे जई रख्यो हतो. आर्था शिष्ये फीकें म्होण पाछा आवी कळ्यो जे 'भागुरायण तो क्यारनोए भागी गयो छे.' ते सांभळी क्रोधथी गताताता थता कौटिल्ये कळ्यो:— 'अरे ! बोल जईने भद्रभट पुरुषदत्त डिंगरात बलगुप्त राजसेन लोहिताक्ष तथा विजयवर्माने जे तेआं हवणांने हवणां ए दुष्ट भागुरायणनीं स्वर ले'. पण भद्रभट आदि होय तो तेमने शिष्य कहे कनी ! पगना पनोती उतारी विचारो शियाविया शोकातुर चहेरे वळी आर्था कहेवा लाग्यो:— 'अंररे ! अफसोस, अफसोस ! सघळुंए कोकडुं गुंचायुं छे. भद्रभट आदि सुभयो तो बहाणुं बहातांए पहेलां भागी गया छे.' चाणक्ये शिष्यन धारण देई कळ्यो जे 'फिकर नहि. ए गया तो ओछा एटला, मारी बुद्धि सार्वीत छे तो हुं एकलो ए सउने पूरो पडुं एवो छुं. ‡'

आम स्वपक्ष दुनियांनी आंधळी दृष्टिये दुर्वळ दर्शावी शत्रुना प्रणिधिनी पांगळी बुद्धि उंडा मोहकूपमां ढोळी पाडवा कौटिल्ये मौर्ये साथे कपटकलहने खेल रमवो आरंभ्यो. 'आयनी ते केटली बधी मूल के हाथमां आवेला म्लेच्छ मलयकेतुने छटकी जवा दीवो !!! राजकाजमां एवी भारे कसुरो केम चाले ?' एम हरदम चडभड्यां करतो चंद्रगुप्त गुप्त शिखवणी प्रमाणे चाणक्य प्रत्ये

* जुओ आ नाटक पृ. १७-२२.

† जुओ आ नाटक पृ. ३२.

‡ जुओ आ नाटक पृ. ३३.

ઉંચું મન જણાવવા લાગ્યો. **ચાળક્ય** પળ ‘એ ને વઢી મારાજ ઉપર નહભડે નં વઢવડે !’ એમ વિજયના મદમાં **મૌર્ય**નો તાપ ન સંગ્રાવ્યો હોય તેમ ઉલટો વધારે વધારે આડો પડી પ્રગટ આજ્ઞાભંગથી **ચંદ્રગુપ્ત**ને દુઃખવતો ગયો.*

ચાળક્ય-ચંદ્રગુપ્ત આ રાજકીય માયાથી આંધળી આલમ તો શું પણ દે-
શ્વતા દુઃશ્મનની આંખમાં પણ ધૂળ નાંખી; જેને લીધે તેઓએ આ સડાંદ્રજાળ
વાસ્તવિક માન્યું, એમાંનો એક ગારુડીવેપી **વિરાધગુપ્ત** નામે અમાલ્ય **રાક્ષસ**નો
પ્રણિધિ હર્ષભરે એ સમાચાર અમાલ્યને કહેવા દોડ્યો. **રાક્ષસે** નંદ રાજાના
મૃત્યુને લીધે શોકમાં શરીરની ટટવટ સડાં વિસારી મૂકી હતી; તે શોક તજાવ-
વાને મિમે **કુમાર મલયકેતુ**એ પોતાના અંગનાં આભૂષણ ઉતારી, અમાલ્યને
પોતાના તર્કથી તે સજાવવા કંચુકીને મોકલ્યો હતો; તે એ આભૂષણ સજાવીને
ગયો ને તુરત **વિરાધગુપ્ત** ત્યાં આવી પહોંચ્યો. જયવંદના કરી બેઠા પછી
અમાલ્યની આજ્ઞા અનુસાર તેણે **પુષ્પપુર**ના ધેરાથી માંડીને સઘળા સમાચાર
વીનવીને કહ્યા, અને **જીવસિદ્ધિ**ને દેશવટો દેવાનાં, **શકટદાસ**ને શૂલિયે
પરોવવાનો અને એના ઘરનાં કેદમાં નાંખવાનો, તથા **ચંદનદાસ**ને અમાલ્યનાં
વાયડીછોકરાં છુપાવી રાખ્યા વાવત **ચંદ્રગુપ્ત**ને મુઘ્ધે વધની સજા ફરમાવતાં-
મુઘ્ધી સકુટુંબ કૌરાવહમાં પૂરી રાખવાનાં વૃત્તાંત પણ સવિસ્તર કહી વતાવ્યો.
પોતાના મિત્રોની દુર્દશાના દુઃખદ સમાચારથી **રાક્ષસ**ના મન અને મુઘ્ધ ઉપર
ઉદાર્મની ઘેરી છાયા પસરી गई. તેવામાં પરિચારકે એકદમ પ્રવેશ કરી કહ્યું
કે ‘**શકટદાસ** શ્રાસમર્થા દ્વારે ઝમા છે.’ નિમિષમરમાં અનાસ્થા, સંશય,
અને આશાનિરાશાના અનંત અવસ્થાંતર અનુભવતા તે મિત્રવત્સલ મંત્રિયે તેને
અવિલંબ અંદર આજ્ઞાની આજ્ઞા કરી એટલે રસ્તાની ધૂળથી મેલાદાટ વની ગ-
મેલા એકશ્વાસે આવ્યાથી થાકી લોથ થઈ રહેલા બે જણ આવીને અમાલ્યને જય-
વંદના કરી બેઠા. જેને ક્ષણભર તે કમોતે મુઠો સમજી શોચતો હતો તેજ
શકટદાસના પ્રત્યક્ષ નિજરૂપે દર્શનનું અદ્ભુત ઇંદ્રજાળ જોઈ જ્ઞાનદાશ્ચર્યમાં
વૂટેલા **રાક્ષસે** નિશ્ચલ-નેત્રે ને શરૂઆ શ્રવણે તો શું પણ દટાલિંગને રોમેરોમે
તેના સૌશ્તાલ્કારની સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થતાં પૂછ્યું:— ‘માહ ! દુરાત્મા કૌટિલ્યનાં
સપાટામાંથી તું શી રીતે વધી આવ્યો ?’ તેના જવાબમાં તેણે ‘એ સડાં આ પરમ
મિત્ર **સિધાર્થક**નો પ્રતાપ’ એમ કહી હકીકત વીનવી વતાવી. **રાક્ષસે** આ-

* જુઓ આ નાટક પૃ. ૪૩ પં. ૫-૧૨.

नंदना ऊभरामां मलयकेतुनो कंचुकी जे अमृत्य आभूषण घडी पहेलां पहेरावी गयो हतो तेज तत्क्षण पोताना अंग उपरथी उतारी सिद्धार्थकने बक्षीश करी दीधां. तेणे ते स्वामीना आदेश प्रमाणे उपकार साथे लेई कंचुकीनो आणेलो खाली दाबडो पड्यो हतो तेमां मूर्की, चाणक्यनी आपेली निपुणकवाळी मुद्रार्थी महोरछाप करी, 'मारुं अहिं कोइ छे नहि' ए मिपे 'जोईशे त्यारे लेईश' एम कही, ते दाबडो अमात्य राक्षसनाज भंडारभां राखवा शकटदासना हाथमां सोंप्यो. तेणे ते उपरनी मुद्रा अमात्यना नामनी जोई राक्षसने वतावी. निरूपहपणाना डोळथी अमात्य तेनी पृष्ठपाछ करतो हतो तेठेले सरळ कायस्थ तेना कृत्रिम मित्रने कहुं:—'भाइ, आ तो अमात्यनी मुद्रा छे. ए एमने तुं आपीश तो एओ तने अधिक धन आपी राजी करशे.' ते उपरथी चाणक्यना गूढ प्रणिधिये ते अमात्यना चरणे निवेदन करी. राक्षसे ते लेई शकटदासने आपी, एवुं कहीने जे 'राजकाजना कागळोमां तारे एथी काम चलावयुं.'*

पछी 'सिद्धार्थक थाक्यो पाक्यो छे माटे एने सत्वर उतारे लेई जाओ' एम कही सरळ कायस्थ साथे तेने विदाय करी, वाकीनी हकीकत पूरी करवा विरागगुप्तेने अमात्ये फरमावयुं. ते उपरथी तेणे चंद्रगुप्त अने चाणक्यना विरोधनी वात कही. ए सांभळी अमात्ये तेने एना एज वेशे पाछा पुष्पपुर जई प्रथमथी पक्षमां लीधेला वैतालिक स्तनकलशने ते ते विरोधना प्रसंगे वळ चढावे एथी कविता गाई चंद्रगुप्तेने उश्केखानुं कहेवा मोकल्यो. तेने विदाय करतां अमात्ये कहुं जे 'आ खटपटनो जे परिणाम आवे ते करभक नामे दू-तने हुं मोकलुं हुं तेनी साथे कहाववो.' प्रणिधि पाछो सिधाव्यो अने करभकने तेनी पुंटे पाठव्यो ते अरसामां विश्वावसु आदि त्रण भाइयो चाणक्यना मोकल्या वणिक्वेपे पेला दानमां लीधेला पर्वतकना अलंकार राक्षसने वळ-गाडवा आवी पडोच्या. तेमनुं कपट ऋजू प्रकृतिना अमात्यना के सरळ बुद्धिना कायस्थना कळयामां न आव्याथी तेओए ते दागीना तेमनुं मन मनावी लीधा.†

करभक पुष्पपुर पडोच्यो ते पहेलां वैतालिक स्तनकलशने प्रणिधि वि-

* जुओ आ नाटकना अंक २ नी हकीकत.

† जुओ आ नाटकना अंक २ ना छेवटमां आपेली हकीकत.

राधगुप्ते अमात्यनो संदेश संभलाव्यो हतो, अने ते अमात्यनी सूचना अमल-
मां लाववानी तक शोधतो हतो, तेवामां शरद ऋतुनी कार्तिकी पूर्णिमा उपर
चंद्रगुप्ते कौमुदीमहोत्सव मचाववानो ढंढेरो फेरव्यो. कौटिल्ये ते बारोबार
सरजोरीथी बंध रखाव्यो. ते उपरथी चंद्रगुप्ते तेने एकदम हजुरमां तेडावी महो-
त्सव बंध पाड्यानुं कारण माग्युं. केटलीक कटाकटी थया पछी चाणक्ये कृ-
त्रिम कयडाकीथी कहुं:—‘ करिये छिये तो बंधुं अमेज, नीपजे नाह ने तारे
तेनी शी पंचात? ’ ए मर्मवेधक वचन सांभळतांज जाणे हृदय भेदायुं होय तेम
चंद्रगुप्ते कोप पूर्वक मुख फेरव्युं. एटले स्तनकलश जे ते घडिये त्यां पासेज
हतो तेणे बीजा वैतालिके कैलेशशांतिना श्लोक गाया ते भेगां मौर्येने चढा-
वना कारमा भावनी कविता ललकारी. कौटिल्य तुरतज समजी गयो जे
‘ आ सउ राक्षसनां चरित्र छे. ’ आथी तेना प्रपंचपाशमां तेनेज उलटो सप-
डाववा, चंद्रगुप्त वैतालिकोने लाखलाख सोनामहोर आपवा जतो हतो, तेने
तेणे आडा पडी एकाएक निष्ठुर शब्दे रोक्व्यो. हवे कपटकलहनो रंग जाभ्यो.
नवा राजा मौर्ये रोपथी राता थई कहुं:—‘ आम बांध्यो ने बीडयो राखो ने
कशी वाते अमारं धार्युं थाय नाह, त्यारि पछी आ राज्य शानुं ? केदखानुंज ?
धाम भूनां उत्क्षेप पूर्वक सौकृत सहज संकुचित दक्षिण नेत्रे, विकसता
तरवरता ओष्ठे विप्र मंत्रिये उत्तर वाळ्यो:— ‘ होय आय तो संभाळ
तारं तारे हाथे. ’ ‘ टीक छे त्यारे, एमां शुं ? ’ भ्रुकुटि मरडी अग्नि झरती
दृष्टिये मौर्ये कहुं: ‘ —आजथीज संभाळीशुं, तो कहो तमे आ महोत्सव
शा माटे अटकाव्यो ? ’ चाणक्ये जवाव दीथो: ‘ भद्रभट आदि वेदिल सुभटो
आपणा शत्रु मलयकेतुने जई मळ्या छे तेनी तने कांइ खबर छे ? ’ भारे ना-
राजो दर्शावी मौर्ये प्रतिप्रश्न कयो:— ‘ जो तेओने वेदिल जाणता हता तो
शा माटे तमे आगमचथी चांपता उपाय न लीधा ? ’ कौटिल्ये तुरत उत्तर
आप्यो:—अश्राध्यक्ष अने गजाध्यक्ष जे भद्रभट अने पुरुषदत्त ते कुछंद
चढी गया हता अने स्वकार्यमां अत्यंत प्रमाद दर्शावता हता, ते उपरथी तेमने
अधिकारथी दूर कर्या हता. तेमनुं मन माने क्यारे के ज्यारे खुंचावी लीधेला
अधिकार तेमने पाछो सोंपिये ने हयदळ गजदळ कोडीनुं करिये. डांगरातने बल-
गुप्तना लोभनो थोभ न हतो, एटले गमे तेठळुं आपतां धराय एम न हतुं.
राजसेन अने भागुरायणना मनमां ‘अरे रखेने ए आपणुं ए छिनावी ले’ एवी

અળપર્તાજ આવી ગઈ હતી, જે ચહાય તેટલું આપ્યે મિથ્યા થાય એમ ન હતી. લોહિતાક્ષ અને વિજયવર્મા અહંપદને લીધે વીજાને મઠતા માનથી દુઃખાતા તેનું ક્યમ થાય ? આ રીતે અનુગ્રહનો તો અવકાશજ ન હતો. કદી તેમને નિગ્રહ કરવા ગયા હોત તો આપણને આપણા સહોત્થાયી વર્ગને શિક્ષા કરતા જોઈ પ્રકૃતિમંડળનો આપણા ઉપર અટલ અવિશ્વાસ વેશી જાત. આટલા માંટ તેમને જવા દીધા. એઓને પશ્ચમાં લેઈ પિતાના વધથી ઝકઝી રહેલો મ્લેચ્છ મલયકેતુ અમાલ્ય રાક્ષસની સહાયતાએ જવરદસ્ત લશ્કરથી આપણને ઉલ્લેખી નાંચવાનું કરે છે ત્યાં તે ઉત્સવ કરવો હોય કે યુદ્ધની સામગ્રી સંજવી ઘટ ? ' તેનો બોલ પકડી લેઈ ચંદ્રગુપ્તે પરી પ્રશ્ન કર્યો :— ' મલયકેતુ નેજ ત્યારે શાને તમે જવા દીધો ? **ચાણક્ય** બોલ્યો :— ' જવા ન હતો દેવો તો શું કેંદ્ર કરવો હતો અને પર્વતક માર્યાનું કલંક રાક્ષસને શિર લગાવ્યું છે તે આપણે શિરજ રહેવા દેવું હતું ? કે શું કબલેલું અર્ધ રાજ્ય આપવું હતું અને પર્વતકનો મિથ્યા વધ કરી ગ્યાલી કુતમ્બતાના પાપથીજ અંકિત થયું હતું ' **ચંદ્રગુપ્તે** અધર ડશી ઉથાલાવી પરી પૂછ્યું :— પણ ત્યારે આ સર્વ અનર્થનું મૂલ રાક્ષસ આ નગરમાં હતો ને તેને કેમ વલે પકડી ન લીધો ? **ચાણક્યે** કહ્યું :— ' એ જાતે બુદ્ધિશાળી ને સાહસિક હતો; વઢી તેના ઉપર નગરવાસીનો વહુ પ્રેમ હતો; ત્યમ તેની સહાયસંપત્તિ અપાર હતી ને સ્વજાનો અસ્વૃટ હતો. માટે એ શહેરમાં રહ્યો તો અંતઃકોપ ઉપાવી મારે અનર્થ ઉપજાવશે, ને વહાર ગયો હશે તો બાહ્યકોપ જગાવશે તોયે યુક્તિયે તે શમાવાશે, એમ જાણી એને જવા દીધો. વલે પકડવા ગયા હોત તો એ આપણા લશ્કરમાંના કંઈક સુખીનો ઘાણ કાઢત અંતઃ છવટે પ્રાણ પાડત પણ જીવતો આપણા હાથમાં ન આવત. એ વેડ અનર્થ આટકાવવા અને પેરેપેરે એને સર્વ પ્રયત્નમાં સ્વપ્ન કરી યુક્તિયે સંગ્રહવા આ અપૂર્વ રસ્તો અમારે લેવો પડ્યો. ' **મૌર્યે** ચંદ્રે મ્હો વગાડી કહ્યું :— નહિ નહિ, એ કાંઈ નહિ, તમારા કરતાં તો અમાલ્ય રાક્ષસજ વધારે સ્તુતિપાત્ર દીસે છે; જેણે શહેર આપણા હાથમાં છતાં **પુણ્યપુર**માંજ રહી, આપણે વિજયનો પડો વજડાવ્યો તેમાં વલે મંગાળ પાડી, શહેર છોડી નીકળીને એ ગહન નીતિપ્રપંચથી તે તે વિશ્વાસુ સેવક ઉપરથી આપણો મરસો ડગાવી, આપણને એકલે પંડે આટલી સોસના ને વિટમણામાં નાંખ્યા, અને જે અચાપિ નાંખ્યો જાય છે. તમે કરીને શું કર્યું છે ? **નંદકુલનું** નિકંદન વાઝ્યું તે તો દૈવે વાઝ્યું. ' આ શબ્દો સાંભળતાં રોમ રોમ વ્યાપી રહેલો દારુણ રોષ ક્યમે દબાવી, ભૂમિપર પ્રહારક-

रवा उपडेलो पग थंभावी, ओठे आवेली प्रतिज्ञा वळे रोक्री राखी, प्रचंड अंतः-
क्षोभना निर्द्वंद्व प्रतिध्वनिरूप बँडवानळना निर्घोष सरीखा ज्वलंत वर्णोच्चार
शस्त्र फेंकी देई मंत्रिपद छोडी चाली नोकळ्यां. **चंद्रगुप्ते** पण तुरत दंडेरो
फेरव्यो जे 'हवे सउ काम **चाणक्य** वगर अमे जातेज करीशु.'*

आ ग्वर पडोचाडवा **करभक पाटलिपुत्र**थी एके श्रासे **राक्षस** भणी
धर्यो. असाय मंत्रविचारणाना उजागराथी माथुं दूखतुं होवाने लीधे शय्या-
मांज पड्यो हतो त्यां द्वारपाळे आवी ग्वर करी जे 'कोइ **करभक** नामे दूत
द्वारे ऊभो छे ते अमात्यने मळवा इच्छे छे.' **राक्षसे** तेने अंदर आववा देवानुं
कह्याथी ते आवी जयवंदना करी वेठो. तेणें समाचार कहेवाए न हता मांड्या
एवामां अमात्यनुं शरीर अस्वस्थ सांभळी **मलयकेतु भागुरायण** साथे तेंने
जोवा आव्यो. मार्गमां **भागुरायण**ने तेणे पूछ्युं:-“ मित्र **भद्रभट** आदि
शत्रुपक्ष तजी आवनार सुभटोए एम अर्ज करी जे 'दुरात्मा **चाणक्य**थी चासी
अमे **चंद्रगुप्ते**ने मूकी कुमारश्रीनी छाया नीचे सेनापति **शिखरसेन** द्वारा
आवी वश्या छिये, **राक्षस** द्वारा नहिं, एनो मर्म शो?' **कौटिल्य**ना गुप्त प्र-
णिधिये जवाव दीधो:- 'नंदकुळना कट्टा शत्रु **चाणक्य**ने कदापिने **चंद्रगुप्त** न
वश्ये दूर करे तो **राक्षस** वखत छे ने कुमारने पडता मूकी **नंदनोज पुत्र** समजी
तेनी साथे संधि करे त्यारे **राक्षस**ना छांयडे रहेवाथी आपणा उपरथीए कुमा-
रनो विश्वास ऊठी जाय, ए अंदेशाथी तेमणे एम कह्युं दशे.' **भागुरायण**नी
आ उक्तिथी काचा दिलना **म्लेच्छ**ना मनमां वहेमनुं बीज रोपायुं. मनमां
गडभांग करतो ते अमात्यना आवासे आवी पडोच्यो. त्यां तेणे **कुसुमपुर**नो
वृक्षांत चालतो जोयो, एटले शी मसलत चाले छे ते छानामाना जाणवानी म-
तलवे ए खंचाईने ओथे **भागुरायण** साथे सांभळतो ऊभो. **करभक**नी हकी-
कतमां ज्यां **चंद्रगुप्ते** **राक्षस**नी तारीफ करी **चाणक्य**ने अधिकारथी दूर क-
र्यानो प्रसंग आव्यो एटले पहाडी **म्लेच्छ** तेना मित्र प्रति बोल्हो जे 'अमा-
त्यना गुणनी तारीफ कर्था उपरथी **मौर्य**नुं बलण सहज **राक्षस** तर्फ दीसे छे.'
कपटी मित्रे तेनो वहेम दड करवा कह्युं जे 'हा बरावर, वळी एणें
चाणक्यने दूर कर्यो तेथी ए वधारे खुल्ली रीते जणाई आवे छे.' आम तेमनी

* जुओ आ नाटकना अंक ३ नी हकीकत.

१ पराणे रोक्री राखेली. २ पडघो. ३ पुराणोमां कहेलो समुद्रनी भीतर प्र-
जळतो अग्नि. ४ गर्जना. ५ राजकार्यनुं चितन.

गुप्तचुप बातचित चालती हती तेवे बीजी बाजुए राक्षसे दूतने पूछयुं जे 'ए पदच्युत ब्रह्मबंधु कयां छे हाल ?' दूते उत्तर बाळ्यो जे 'छे तो पुष्पपुरमांज, पण तपोवन जाय छे—जाय छे एम संभळाय छे.' अमात्यना मनमां ए बात उतरी नहि. तेणे साशंक चित्ते सहज माथुं धुणावी खुब दम लेई निश्वास मूकी जरा अधरोष्ठ थडकावी कह्युं:—'नहि नहि, एणे पोतेज गादिये बेसाडेला मौर्यथी ए आवुं अपमान पामी तपोवने न जाय अथवा प्रतिज्ञाए न ले ए बने नहि—बने नहि.' ते वखते शकटदास पासे हतो ते बोलयो:—'ग्याली कुतर्क जवा दो. एने पहेलानी प्रतिज्ञानां अनुभव हजु ताजो छे. माटे मिथ्या वदेमनुं कांइ कारण नथी.' 'एम हशे त्यारे' एवुं कही अमात्ये तेना कायस्थ मित्रने दूतना उताराना बंदोवस्त सारं तेनीज साथे विदाय कीधो. पछी पोते मलयकेतुने मळवा जवानो विचार करतो हतो तेठलामां लग्न जोई ते प्रगट थयो. खबर अंतर पूछ्या पछी तेणे प्रश्न कयो:—'वारं हवे आम शत्रुनां अपचिन्हनी शोधमां कयांसुधी आपणुं बेशी रहेवुं थशे ? अमात्ये उत्तर आप्यो:—'मौर्य चाणक्यथी विखूटो पड्यो छे. माटे हवे ए फावशे नहि; केमजे ए केवल सचिवतंत्री छे. नगरवासी तो आपणा पक्षमां छेज, तेनी साथे तम सम्या अग्रणी छो. तेथी मिद्धि हवे दूर नथी.' पहाडी राजाए कह्युं:—'ठीक तो हवे ऊपडिये. मारा हाथियो शोण नद पार करी देई पुष्पपुरने घेरी लेशे.' एम कही ऊटी ते तेना हजुर अमात्य भागुरायण साथे स्वभवनं सिधाव्यो; अने राक्षसे एठलामां गोरजी जीवसिद्धि हाजर हशे तेथी तेने बोलावी प्रयाणमुहूर्त पूर्णिमानुं नक्की कर्युं.*

कुचमुकाम करी सैन्य हवे शोण ओळंगी पाटलिपुत्र तर्फ धर्युं. शहर थोडीज मजल दूर रह्युं एटले शत्रु पासे होवाथी व्यूह रचवा तथा बीजी गोठवण करवा लश्करे पडाव नांख्यो. शत्रु पासे कंइ पण बातमी जवा न पामे तेम तेमना भेदुओ आवी सैन्यमां फाटफूट करवा न पामे एटला सारं अतःपर छाप ल्पिधा वगर कोइने कटक बहार के अंदर जवा के आवक्य देवा नहि एम ठराव करी जूदे जूदे नाके जापता सारं रक्षकवर्ग नियमवामां आव्या; तथा जरूर सर आववा जवा जे चहाता होय तेमने छाप करी आपवा भागुरायण मुकरर करवामां आव्यो. म्लेच्छ कुमार तेनी साथे एवो तो हळी गयो हतो जे तेने

* जुओ आ नाटक अंक ४ नो हकीकत.

१ अधिकारथी दूर करायली. २ मुकाम उपाडी शत्रु उपर चढी जवानुं मुहूर्त.

પોતાનાથી રંચે અઢગો થવા દેતો નહિ. આથી આ પ્રસંગે પળ તે દરબારના મંદપ-
માંજ આસન નાંચી બેઠો હતો. ત્યાં તેને શોધતો કુમાર મલયકેતુ આવી ચઢ્યો.
વિનોદમાં ધીમે રહી પાછળથી ગુપ્ત રીતે આવી તે તેની આંખો દવાવવા વિચાર
કરતો હતો, એટલામાં છાપ લેવા ગોરજી જીવસિદ્ધિ ત્યાં આવ્યો. **ભાગુરાયણે**
તેને અમાત્ય **રાક્ષસનો** મિત્ર લેખી સહજ અટકળથી કહ્યું:—‘ મહારાજ ! કાંઈ
રાક્ષસનાજ કામે જાઓ છો, નહિં વારં ? ’ જાણે અમાત્ય **રાક્ષસના** નામથીજ
ત્રાસ વઢૂટ્યો હોય તેમ તે જૈન ગૌરજિયે ઉત્તર આપ્યો:—‘ અરેરે! એ શું દુષ્ટ વચન
માણ્યું શિષ્ય ! મારે તો જ્યાં ન રાક્ષસનું કે પિશાચનું નામ સંભળાય ત્યાં ટઢવું છે. ’
ત્યારે **ભાગુરાયણે** સહજ કુતૂહલથી પૂછ્યું:—‘ અરે ! શું **રાક્ષસે** મહારાજને કંઈ દૂ-
ભવ્યા છે, કે મહારાજ એમના ઉપર આટલા કોપાયમાન જણાઓ છો ? ’ ક્ષણ-
કે જવાબ દીધો:—‘ **રાક્ષસે** મને દૂભવ્યો કેમ કહું ? હુંજ હીણભાગ્ય મારા પો-
તાના કર્મથી લાજી મારે શિરજ દોષ દેડું નહિ ! ’ આ વચનથી સ્વાભાવિક
રીતે જિજ્ઞાસા તનખાયાથી ગોરજીને તેણે હકીકત વીનવીને કહેવા આગ્રહ કર્યો.
પ્રળ જ્યારે તેણે આનાકાની કરવા માંડી, ત્યારે તે જરા હશીને ગોરજી પ્રતિ બોલ્યો:—
‘ મળે તો નહિ કહો તો હું છાપે આપનાર નથી. ’ આટલી રકજક થયા પછી
જાણે કહેતાં કચવાતો હોય તેમ છેવટે તેણે કહ્યું:—‘ સાંભળો ત્યારે. **રાક્ષસ**
સાથે મારે પાટલિપુત્રમાં મૈત્રી થઈ. તે સંધિમાં અમાલ્યે કાંઈ રાજકાજને લીધે
વિષકન્યાવડે પર્વતેશ્વરને મારી નાંચ્યા. એ પાપના છાંટા **રાક્ષસની** મૈત્રીને
લીધે મને લાગ્યા, ને મને **ચાણક્યે** ગુન્હેગાર કરી પજેતી સાથે દેશપાર કર્યો.
હયે વઢી પાછો **રાક્ષસ** એવું કાંક કરવા બેઠો છે, જે તેથી મારે દેશપાર તો શું,
પળ દુનિયાંપાર થવાનો અવસર આવે. ’ તેને તેટલેથી અટકાવી **ભાગુરાયણે**
કહ્યું:—‘ અરે ! એ દુષ્ટ કર્મ તો **ચાણક્યે** કર્યું એમ અમે તો જાણિયે છિયે. ’
ફાનમાં આંગળિયો ધાલી નેત્ર સહજ નીચાં ઢાઢી માથું ધુનાવી ગોરજિયે ઉત્તર
વાઢ્યો:—‘ હઢાહઢ અધર્મ ! **ચાણક્યે** તો વિષકન્યાનું નામે ન હતું સાંભળ્યું. ’
કૌટિલ્યના પ્રણિધિયે જોયું જે ‘ આ ટીક ઘાટ છે. ગોરજી **રાક્ષસનો** પરમ.
મિત્ર છે, તેથી એ કહેશે તે **મલયકેતુના** મનમાં ઉતરી જશે. ’ આ ટરાવથી તેણે
તે ગોરજી પ્રતિ કહ્યું:—‘ આ લ્યો છાપ, પળ આવો, કુમારશ્રીને આ નિવેદન
કરો. ’ **મલયકેતુ** જે પાસેજ ઓથે ઝમો સાંભઢતો હતો, તેણે છતા થઈ કહ્યું:—
‘ અરે માહ ! એ જ્વલંત ધાતુદ્રવ ક્યારનો એ આ કર્ણકૂપમાં રેડાયો. અરેરે **રાક્ષસ !**
મિત્ર માની મહંસાથી જેમણે તને સડ કામ સોંપી દીધું હતું, તેમનેજ તારે આમ

छेह देखो घटतो हतो ? धिक्कार छे तने ! तुं नाम प्रमाणे कृतिये पण खरेखर राक्षसज छे ! ' आम ते शोक मोह अने परितापथी विवश बनी लवतो हतो, तेवे **राक्षस** अने **मलयकेतु**ना पग नीचे आ भयंकर सुरंग फोडी जीवसिद्धि-वेदी **चाणक्य**नो प्रणिधि **इंदुशर्मा** 'अहो ! दुरात्मा **म्लेच्छ** सांभळ्युं तो ! अहाहा एटलुंज जोईतुं हतुं ' एम मन साथे कहेतो रस्ते पळ्यो.*

पितृवधने लीधे तिव्र हृदयक्षोभथी उग्र रोषना आवेशमां, नहिने **मलयकेतु** अमात्य **राक्षस**ने एकदम मारी नखावे, तो तेने गमे ते प्रकारे जीवतो राखवानी आर्य **चाणक्य**नी आज्ञा बरवाद जाय; ए भीतिथी तेनो जान बचाववा विकळ **म्लेच्छ** कुमारने तेना दांभिक मित्रे धीमो पाडवा कछुं:-कुमार ! शांत थाओ, राजद्वारीनी मित्रता शत्रुता अने तटस्थता अर्थसर होय छे. आथी, ते वग्वते महाराजा **नंद** मरतां करी **सर्वार्थमिद्धि**ने गादी अपाववी हती तेमां **राक्षस**ने प्रतापी **पर्वतेश्वर**नी खरेखरी आडखील हती, माटे कदापि ते अवसरे तेमनो तेने आम घाट घडवो पळ्यो हशे. अर्थदृष्टिये एमां **राक्षस**नो दोष नथी. आ-टला माटे हाल आ बावत एने कांइ कहेवुं नहि, पण आपणे आपणो अर्थ स-रतां सुधी एने आपणो करी राखवो, एवी मारी विनंति छे. बाकी एने कांइ करवा जतां भारे प्रकृतिक्षोभ थशे अने आरे आव्युं वहाण ड्वशे. '†

आ वात ए **म्लेच्छ** कुमारने गळे उतरी न उतरी, ने परिचारके चतुर्भुज-रूपे एक आदमीने आणी खडो कयों, अने कुमारने जयवंदना करी हजुर अमात्य प्रति बोल्थो:- 'आर्य ! आ माणस छाप विना कटकमांथी नीकली जवानुं करतो हतो, जेथी सैन्यरक्षकना वडा अधिकारी **दीर्घरक्षे** बांधी एने आर्य पासे तपास सारं मोकल्यो छे. एनी पासे बीडेलो लेख पण छे. ' आ वंदीवान ते **चाणक्य**नो आत प्रणिधि **सिद्धार्थ**कज हतो. ते **कौटिल्ये** शिखव्याप्रमाणे पेलो कपटलेख अने पेलं आमूपणनो दावडो लेईने, मिथ्या अमात्य **राक्षस**नो संदेश **पुष्पपुर** लेई जवाना डोळे कटकमांथी चाली नी-
*कळ्यो हतो. तेने पकडावुंज हतुं माटे जाणी जोईने तेणें छाप लीधी न हती.
†**भागुरायणे** परिचारकने पूछ्युं जे 'आ कोइनी तेनातमां छे के कोइ अजाण्योज छे ? ' पण **सिद्धार्थ**कज तेनो उत्तर वाळ्यो जे 'हुं अमात्य **राक्षस**नो सेवक छुं; ने आ उतावळनुं काम हतुं, तेथी ताकीदने लीधे छाप लेवा न हतो रज्जो. ' 'जोइये, केवुं उतावळनुं काम छे ? ' एम कही **मलयकेतु** एनी पासेथी

* जुओ आ नाटक पृ. ८५-८९.

† जुओ आ नाटक पृ. ८९.

લેખ જોવા લીધો; પળ વાંચી જોયો તો વધું વાધેમારે નામનિર્દેશ વગર લ-
 खेलું દીટું. તેથી કહ્યામાં ન આવ્યાથી **સિદ્ધાર્થક** પાસે મોઢે ખુલસો માગ્યો.
 તે આપતાં તેણે આનાકાની કરી, ત્યારે **ભાગુરાયણે** તેને વંચાવવા હુકમ કર્યો.
 મારે આપતાં તેણે પેલો દાગીનાનો દાવડો નાંચી લીધો. સેવકે આવી તે **કુમાર**
 આગળ રજુ કર્યો. તેને ડહાડીને જોયું, તો પોતેજ અંગ ઉપરથી ઉતારી જે
 આભૂષણો **રાક્ષસ** અર્થે કંતુકીસાથે મોકલ્યાં હતાં તેજ દીટાં. દાવડા ઉપર
 તેમજ લેખ ઉપર **રાક્ષસ**ની નામમુદ્રાની છાપ હતી, તથા દાવડો લેખ સાથે
 હતો, તેથી તેણે અટકલ વાંધી, જે લેખમાં લખેલો કાંક 'અશ્વત્થાર્થ' તે આજ
 હશે. વિશેષ આતરી કરવા તેણે **સિદ્ધાર્થક**ને વધારે વંચાવવાનો હુકમ કર્યો.
 બહુ મારે આપ્યા પછી આખરે **સિદ્ધાર્થકે** કવૂલ કર્યું જે 'હું **કુમાર**ની સમક્ષ
 સડ નિવેદન કરીશ.' તે ઉપરથી તેને **મલયકેતુ** પાસે આપ્યો. ત્યાં તેણે
 પ્રથમથી માફી માગી કહ્યું:— 'મને અમાત્ય **રાક્ષસે** આ લેખ આપી **ચંદ્રગુપ્ત**
 પાસે મોકલ્યો હતો, અને મોઢે કહાવ્યું હતું જે **કુલૂત, કાશ્મીર, મલયભૂમિ,**
સિંધુદેશ, અને **પારસીક** રાજ્યના રાજાઓ મારા પરમ મિત્ર છે, તેઓ **ચંદ્રશ્રી**ને
 સંપૂર્ણ ચહાય છે. આમાંના પહેલા ત્રણને **મલયકેતુ**ની મોંઘ અને વાંજા બેને
 હાથીઘોડા જોડે છે. માટે, **ચાણક્ય**ને દૂર કરી સત્યવંતે જેમ અમને પ્રસન્ન
 કર્યા, તેમ આમની પણ આશાઓ પૂર્ણ કરી સત્યવંતે આનંદ ઉપજાવવો ઘટે છે.*

ગોરજી **જીવસિદ્ધિ**ના વચને **મ્લેચ્છ** **કુમાર**નું મન જે ક્યારનું ધ્રુવધર્ષજ
 રહ્યું હતું, તેમાં આ કથને ધીની ધારા રેડવા જેવું થયું. તેણે તાવડતોવ અમાત્ય
રાક્ષસને તેડવા માણસ મોકલ્યું. થોડીક વારમાં અમાત્ય **રાક્ષસ** આભૂષણ સજી
 આવી હાજર થયો. આસને વિરાજ્યા પછી **મલયકેતુ**એ ઘડીમર હૃદયમાં પ્રજલી
 રહેલો અગ્નિ સમુદ્ર સરખા ગાંભીર્યથી લુપાવી રાખી સહજ હસતે મોઢે **નંદકુલ**ના
 મહામંત્રીને કહ્યું:— 'અહો! શી એવી ચટપટમાં ગુંથાયા છો, જે હવળાંનાં
 તમારાં દર્શને નથી થતાં?' અમાત્યે સરલ બુદ્ધિયે જવાબ દીધો:— 'પુષ્પપુર
 મળી સવારીની ગોઠવણ કરવા રહ્યો, તેથી હું આ ઠપકાને પાત્ર થયો છું.' 'શી
 રીતે ગોઠવણ કરી છે?'—એમ પહાડી રાજાએ પૂછ્યે **રાક્ષસ** નિરાતંક ચિત્તે
 બોલ્યો:— 'મોંઘરો મારી સાથે **ચંદ્ર** ને **મગર** સાચવશે, મધ્યે **યવન** અને
ગાંધાર રહેશે, અને પુંડે **હુણ, ચીન** અને **શક** લોકનાં દલ આવશે. વળી
કુલૂત આદિ દેશના પાંચ રાજાઓ છે તે **કુમારશ્રી**ની આસપાસ રહેશે.' એ

* જુઓ આ નાટક પૃ. ૯૦-૯૩.

હકિકત સાંભળી પાપાશંકી મ્લેચ્છ રાજા, મહા હાઠાહઠ વિષ રોમેરોમે વ્યાપી ગયું હોય તેમ હૃદયોન્માથી વેદનાના ઉગ્ર આવેગથી વિકલ્લ થયો છતાં, પ્રયત્ને મનોવિકાર રોકી રાક્ષી ધીરજથી શંકિત દ્રોહના ઉદ્ઘાટનને અર્થે રાક્ષસ પ્રતિ શ્રોત્યો:—‘ આર્ય ! કોઈ કુસુમપુર જતું આવતું છે કે ? ’ તેના મનનું કૂડ જેના કલ્પ્યામાં ન હતું તેવા અમાલ્ય રાક્ષસે નિશ્ચીત ઉત્તર દીધો:— ‘ પોતેજ થોડે દિવસે ત્યાં જઈશું, હવે જતું આવતું કેવું ? ’ વચનપાશમાં ફસેલા અમાલ્યને મલયકેતુએ સિદ્ધાર્થક તર્ફ આંગળી કરી પૂછ્યું:— ‘ આને ત્યારે આર્યે લેખ લેઈને શા પ્રયોજને મોકલ્યો છે ? ’ રાક્ષસ તો લેખની વાત જાણતોએ ન હતો. તેથી અનાસ્થા વિસ્મય અને સંશય સાથે તેણે તે કૂંટપરિચારકને પૂછ્યું:— ‘ કેમ ભાઈ ! શું છે ? ’ કૌટિલ્યની કપટકલાના શિષ્યે જાણી જોઈને ગલ્લાંતલ્લાં ટાવા માંઢ્યાં. ત્યારે મ્લેચ્છ કુમારે પોતાના હજુર અમાલ્ય ભાગુ-રાયણને હકીકત ટૂંકામાં કહેવા હુકુમ કર્યાં. આજ્ઞાને તાવે થઈ તેણે કહ્યું:— ‘ આર્ય ! આ માણસ કહે છે જે મને અમાલ્યે આ લેખ આપી મુલસંદેશ સાથે ચંદ્રગુપ્ત પાસે મોકલ્યો હતો. ’ રાક્ષસે અધીરાઈથી લેખ લેઈ જોઈને જવાબ દીધો:— ‘ આ લેખ મારો ન હોય. એ તો દુશ્મનની બનાવટ હશે. ’ મલ-યકેતુએ ત્યારે કહ્યું:— ‘ લેખના અશૂન્યાર્થ તરીકે આર્યે આ આભૂષણ પળ મોકલ્યાં છે, ને પછી એ દુશ્મનની બનાવટ કેમ બને ? ’ રાક્ષસે આભૂષણ તપાસી મુજાયા વગર નિહર ચિત્તે ઉત્તર આપ્યો:— ‘ અહા ! આ તો અસલ કુમારેજ મને સજાવેલાં આભૂષણ; એ મેં પાછળથી કોઈક પ્રસંગે સિદ્ધાર્થકને ચક્ષીશ આપ્યાં હતાં. ’ મલયકેતુએ તેને ફરીને પ્રશ્ન કર્યો:— ‘ મુલસંદેશ સિદ્ધાર્થક કહેશે એવું જે એ લેખમાં લખ્યું છે, અને એને જે તમારી છાપ છે, તેનું શું કહો છો ? ’ અમાલ્યે જવાબ દીધો:— ‘ મુલસંદેશ કેવો-લેખજ અમારો ન હોય તો ? છાપ તો કોઈયે ઓટી બનાવી હશે. ’ ત્યારે ભાગુરાયણે એ વાતનો નિર્ણય કરવાને મિષે સિદ્ધાર્થકને એ લેખ લખનારનું નામ પૂછ્યું. ત્યારે તેને મારની ધમકી પાછી આપી, ત્યારે તેણે શકટદાસનું નામ દીધું. તે ઉપરથી અક્ષર અને છાપ મેઢવી જોવા રાક્ષસની નામમુદ્રા સાથે શકટદાસ-ના હસ્તાક્ષરનું પત્ર મગાવ્યું. સરસ્વાવતાં મુદ્રાનો ઉઠાવ અને અક્ષરનો મરોડ મલ્લતો આવતો દીઠો. આથી રાક્ષસનું મ્હો જરા લેવાયું, અને તે અનેક સંકલ્પવિકલ્પમાં પડ્યો, એટલામાં મલલકેતુની દષ્ટિ અમાલ્યે પહેરેલા ડાગીના

૧ અર્નિપૃત્તી આશંકા રાખતો. ૨ હૃદયને મથી ચીરી નાંચતી. ૩ ડગાહો કર-
રવો તે. ૪ સેવકનો મિથ્યા ઢોલ કરનાર.

उपर पडतां तेणे ते सहज कुतूहळीं जोयो, तो मरता पहेलां तेना पिताए जे दागीना पहेर्या हता तेना जेवो ते दीठो. धारीने जोतां तेनी खातरी थई के एतो एज छे. तेटले तेणे राक्षसने पूछयूं जे 'आ पर्वतेश्वरनो अलंकार तमारी पासे शी रीते-?' राक्षस बोल्यो:— 'अमे तो आवा त्रण दागीना कोइ वणिक् वेचवा आव्या हता तेमनी पासेथी वेचाता लीधा हता. अहा ! सम-ज्यो हवे. ए तो दुरात्मा चाणक्येज आ आभूषण मने वळगाडवा काजे एओने वणिक्वेचे मोकल्या हशे. ' ए वात मलयकेतुना मानवामां आवी नहि. फरीने तेणे पेला लेख अने दाबडा भणी आंगळी करी अधीराईथी पूछयूं:— 'पण आनुं शुं ?' अमात्य राक्षसे कपाळे हाथ दीधो, अने दैवने दोष काढ्यो. एटले पहाडी म्लेच्छनो मिजाज कबजामां न रह्यो. तेणे दांत पीशी अधर डशी भुकुटि चढावी आंख फेरवी क्रोधथी राताताता थई कहुं:— 'हजुए दैवने दोष देई तुं तारां हीणां कर्म छुपाववानुं करे छे ? अरेरे क्रूर कृतघ्न ! तेज ते विषकन्यावडे मारा विश्वासी पितानो घाट घड्यो ! तेज तुं हवे तेटलेथीए न धराई आ अमारुं उन्हुं लोही पीवानुं करे छे ! ' राक्षसे जीभ करडी कानमां आंगळी घाली कहुं:— 'अरेरे ! अधर्म मां बोलो. हुं पर्वतेश्वरना वधमां छुंज नहि. ' मलयकेतु घांटो काढी तडकीने बोल्यो:— 'शुं ? तें नथी मार्या ? तारो मूडियो जिवसिद्धि कहे छे ते खोटुं ? राक्षस जीवसिद्धिनुं नाम सांभळ-तांज आभोज बनी गयो. जाणे कोइ महा प्रेते आक्रम्यो होय, अथवा कोइ कारमी मांत्रिक शक्तिये अचेत वनावी दीधो होय, तेम ते अवाचक शून्य संज्ञा रहित ऊभो हतो ने मलयकेतुए हुकुम कर्यां जे 'कुलूत आदि देशना पांच फितुरी राजामांथी पहेला त्रण जेमने अमारी भोंय जोइये छे तेमने उंडी खाई जोई भोंय भेगा करवा, अने बाकीना बे जेमने हाथीघोडा जोइये छे तेमने हाथीघोडाना पगे बांधी मारवा. ' पछी तेणे दिड्मूढवत् बेटेला राक्षस तर्फ फरी तिरस्कार अने क्रोधथी अहंकार पूर्वक कहुं:— 'राक्षस .राक्षस ! हुं विश्वासघाती राक्षस नथी, मलयकेतु छुं. माटे, जा जतो मूकुछुं; चंद्रगुप्त नोज संगी थईने रहे अने थाय ते करी ले. ' एतें होत बनी गयेलो अमात्य कांइ जवाब आपे ते पहेलां, म्लेच्छ साथे त्यांथी चाली नीकळ्यो, अने पांच म्लेच्छ राजाओना अमलमां आव्यो के मुकाम उपाडी पुष्पपर भणी धर्यो.*

* जुओ आ नाटक पृ. ९३-१०२.

१ सपटमां-कबजामां लीधो.

એ ગયો ત્યારપછી કેટલીક વારે રાક્ષસ શુદ્ધિમાં આવ્યો. એ ઘડિયે તો પાંચે મ્લેચ્છ રાજાઓ દેવશરણ પહોંચી ચૂક્યા હતા. તે મરતાં કરી હાથપગ ને હૈયા વગરના બનેલા નંદના મહામાત્રે નિશ્વાસ મૂકી અત્યંત શોભ અને આવેગથી મન સાથે કહ્યું:—‘અરેરે ! અફસોસ ! અફસોસ ! વિચારા ચિત્રવર્માદિક પળ મારે લીધે માર્યા ગયા ! જા જીવ ! શત્રુનું નહિ ને શું મિત્રનુંજ સત્યાનાશ વાળવા વેટો છે ? અરેરે ! હું હીણભાગી શું કરું ... ?’ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ કર્યા પછી છેવટે તેણે પોતાના મિત્ર ચંદનદાસને છોડાવવાનો મનસાથે ઠરાવ કર્યો.*

આ નિશ્ચયથી પુષ્પપુર ભળી તેણે પોતાનાં પગલાં ફેરવ્યાં. આ વચ્ચે તેની પાસે અમાત્ય પદવીનું અભિશાન જે શસ્ત્ર તેજ કેવળ હતું. માર્ગમાં તેના જાણવામાં આવ્યું જે પાંચ પ્રધાન મંડલેશ્વરોને કમોતે મારી નચાવ્યાથી, રાજારાણા અને સુભટસૈનિકો જે જેનાથી જેમ નસાયું તેમ ત્રાસના માર્યા મલયકેતુની કટકભૂમિ છોડી નાશી જવાથી, મદ્રમટ આદિ સુભટોએ લશ્કર નિર્વલ ત્યમ બેદિલ જોઈ મલયકેતુને પકડી કેદ કરી લીધો; અને એજ સંધિમાં ચાળક્યે જૂજ ચુંટી કાઢેલા સૈન્યથી સમસ્ત મ્લેચ્છ સૈન્યને શરણ થવાની ફરજ પાડી. પરંતુ આ વાચત વિષે અમાત્ય રાક્ષસ હવે કેવળ ઉદાસીન હતો. એનું ચિત્ત તો એના વળિક મિત્રના વિમોચન વિષે લાગી રહ્યું હતું. આટલા માટે તેના કાંઈ સમાચાર મેળવવા અમાત્ય પુષ્પપુરની ઉજ્જડલેખ પટેલી જૂની વાડીમાં પેટો. એ પુષ્પપુરમાં આવ્યાના સમાચાર ઉદુંબર નામે પ્રણિધિયે ચાળક્યને ક્યારના પહોંચાડ્યા હતા; જે ઉપરથી તેણે મળાવીને એક પ્રણિધિને તેની પાછળ જીર્ણોચાનમાં મોકલ્યો હતો. તેણે, જ્યાં રાક્ષસ એક ભાગેલા શિલાતલ ઉપર પોતાના દુર્ભાગ્ય અને દેવની દુષ્ટતા ઉપર વિચાર કરતો વેટો હતો ત્યાં આવીને, એ દેહે એમ, એક જાડના ઢાળે ગળે ફાંસો નાંખ્યો. પરંતુ:હે દુઃખિયા અમાત્રે જાણ્યું જે ‘આ પળ કોઈ મારા જેવો દુઃખિયારો છે; માટે, લાવ જોઈ, પૂછું, એ શા માટે ફાંસો ખાય છે ?’ તેણે તેની પાસે જઈ પૂછ્યું:—‘... હો માઈ ! તું આમ શા માટે પરાણે પ્રાણ કાઢે છે ?’ તેણે જવાબ દીધો:—‘હા, મારું અંતરાય થાય છે. માટે માફ કરો, હું કહી શકતો નથી.’

જેતો ગયો તેમ તેમ દયાલુ રાક્ષસની સાંભળવાની ઉત્કંઠા વધતી ગઈ અને તે વધારે વધારે આગ્રહ કરવા લાગ્યો.

* જુઓ આ નાટક પૃ. ૧૧

૧ નિશાની, ચિન્હ. ૨ છુટકારો.

આથી છેવટે તેણે લાચાર બની કહ્યું:—‘ આર્ય ! આ નગરમાં ક્ષવેરી વિષ્ણુદાસ કરીને મારો એક મિત્ર છે. એ હવળાં પુણ્યદાન કરી દુઃખનો માર્યો બઢી મરવા નીકળ્યો છે. તેનો વિરહ ન સમાયે હું અહિં ગળે ફાંસો ખાવા આવ્યો છું.’

વિષ્ણુદાસ તે ચંદનદાસનો મિત્ર હતો તેથી ભાતંક ચિત્તે રાક્ષસે ફરી પ્રશ્ન કર્યો જે ‘એ તારો મિત્ર શા માટે બઢી મરે છે ?’ ત્યારે પેલો પુરુષ બોલ્યો જે ‘આર્ય ! હવે તો મારાથી મરણમાં વિલંબ નહિ સ્વમાય. માફ કરો મને.’ અમાલ્યે વહુજ હટહટ કરી ત્યારે તેણે અત્યંત લાચારિયે કહ્યું:—‘ એનો ક્ષવેરી ચંદનદાસ કરીને મિત્ર છે. તેને આજ અમાલ્ય રાક્ષસનાં વાયડીછોકરાં છુપાવી રાખવા વાત્ત શૂઢિયે દેવા હુકુમ થયો છે. એને છોડવવા મારા મિત્ર વિષ્ણુદાસે પોતાનું સર્વસ્વ આપવા માંડયું; પળ ચંદ્રગુપ્તે તે ન માન્યાથી, તે મિત્રની માટી સ્વર કાને સાંભળવી ન પડે એટલા માટે એ આગમચ બઢી મરવા નીકળેલ છે.’

રાક્ષસે શંકાકુલ પાડપાડતે ચિત્તે ફરી પૂછ્યું:—‘ચંદનદાસને હજુ શૂઢિયે દેઈ તો નથી દીધો ?’ પેલા મનુષ્યે ઉત્તર આપ્યો:—‘આજ એને શૂઢિયે દે છે હવે. ફરી ફરીને હવળાં પળ એને વહુ સમજાવે છે કે આપી દે રાક્ષસનાં વાયડીછોકરાં, પળ એ શેઠિયો એકનો વે નથી થતો.’ એ કથન સાંભળી અંતરમાં એ સુમિત્રની અચલ ભક્તિની પ્રશંસા કરતા અમાલ્યે ગળે ફાંસો સ્થાનારને કહ્યું:—‘માઈ ! જા-જા તારા મિત્ર વિષ્ણુદાસને બઢતો અટકાવ. હું જઈને આ શસ્ત્રથી ચંદનદાસને છોડાવું છું.’ કૌટિલ્યના ગૂઢ પ્રણિધિયે પળે પઢી કહ્યું:—‘અહા ! શેઠ ચંદનદાસને જીવિતદાન આપવા આર્યને તત્પર જોઈ હું ધારું છું, જે આર્ય શુભનામી અમાલ્ય રાક્ષસજ છો. મારાં ધન્ય ભાગ્ય જે હું આર્યનાં પવિત્ર દર્શન પામ્યો. પળ આર્ય શસ્ત્ર લેઈને જશો તો તે વિચારા ચંદનદાસનો અંત ઉલયો વહેલો આવશે; કેમજે પૂર્વે શકટદાસને એક પુરુષ ઉઘાડી તરવારે છોડાવી નાઠો હતો, ત્યારે, શા માટે ગફલત કરી એમ કહી, મારાની કસુર કાઢી તેમને ચંદ્રગુપ્તે શૂઢિયે ચઢાવી દીધા હતા; ત્યારથી મારાઓ આગલ પાછલ કોઈ પળ હથિયારબંધ મનુષ્યને જુએ છે કે પોતાનો જીવ વચાવવા વધ્યને પૂરોજ કરી દે છે. માટે મારી પ્રાર્થના છે જે આમ સશસ્ત્ર આર્ય નહિ જશો.’ એમ કહી તે વિષ્ણુદાસને બઢતો અટકાવવાના મિમે ત્યાંથી રસ્તે પડ્યો.*

કૌટિલ્યના પ્રણિધિયે મહાકાવ્યાથી નંદરાયના મહામાલ્ય પદનું છેલ્લું અભિ-

* જુઓ આ નાટક પૃ. ૧૦૭-૧૧૭.

જ્ઞાન જે શસ્ત્ર તે પેંકી દેઈ રાક્ષસ પળ ચંદનદાસના વિમોચન સારું વધ્યસ્થાન
 ભળી ધસ્યો. ત્યાં ચંડાલો તેના મિત્રને પકડીને શૂઠિયે ચઢાવી દેતા હતા, અને
 તેની સ્ત્રી ‘કોઈ ધાઓ રે ! કોઈ ધાઓ રે !’ એમ આક્રંદ કરતી હતી. તેવામાં
 તેણે એકાએક ચંડાલ પાસે જઈ છતા થઈ કહ્યું:—‘રે રે ધાતકો ! જેને માટે તમે આ
 વિચારા નિરપરાધી પૂજ્ય સત્પુરુષને મારો છો તે હું આ રહ્યો. એ વધમાલા મને
 પહેરાવો અને આને છૂટો કરો.’ અમાલ્ય રાક્ષસ પકડાયાના આ શુભ
 સમાચાર ચંડાલે જઈ ધાણક્યને કયાં. એટલે તે રાક્ષસને મળવા આવવા
 ચંદ્રગુપ્તને તૈયાર કરી તે વધ્યસ્થાને આવ્યાં, અને જઈ રાક્ષસને અભિવંદન
 કર્યું. અમાલ્યે પાછા સ્વશી કહ્યું જે ‘હું ચંડાલના સ્પર્શથી છોવાયો છું,
 માટે તમે અલગા રહો.’ ત્યારે કૌટિલ્યે જરા હસતે મ્હોળ જવાબ દીધો:—
 ‘અમાલ્ય રાક્ષસ ! આ ચંડાલ નથી, પણ મલયકેતુના કટકનો પરાજય થતાં
 પાછો આવેલો તમારો પરિચિત સિદ્ધાર્થક છે. અને આ તેનો મિત્ર સમિદ્ધા-
 ર્થક છે. વઢી જે પેલો કપટલેખ વિચારા શકટદાસ પાસે પ્રપંચથી લગ્ના-
 વેલો તે પણ મેંજ. ટુંકામાં ભદ્રભટ્ટ આદિને અદિથી ભગાવી તમારામાં મેલ-
 વ્યા તે, અને આ સિદ્ધાર્થકને તમારી પાસે રાખાવ્યો તે, અને પર્વતેશ્વરના દા-
 ગીના તમને વલગાડ્યા તે, અને ગોરજી જીવસિદ્ધિને તમારી મૈત્રી સજાવી
 તેનાથી તમને ફરેવ દેખરાવ્યો તે, તેમ છેવટ જીર્ણોદ્યાનમાં ગલે ફાંસો ચાવાનું
 મિપ કરનાર પુરુષથી તમને અદિ અણાવ્યા તે, સડાં ખેલ મૌર્ય સાથે તમારો સં-
 યોગ થાય એટલા માટે મેં રચ્યો હતો. માટે આ મૌર્ય તમને મળવા આવે છે.’
 એટલામાં ધાણક્યના અદ્ભુત બુદ્ધિવૈભવથી તાજુ થતો ચંદ્રગુપ્ત ત્યાં આવ્યો
 અને ધાણક્યને પગે પડ્યો. એ પ્રસંગે ચતુરશિરોમણિ વિપ્રે ચંદ્રને કહ્યું:—
 ‘અહા ! આ તારા પરંપરાગત મુખ્ય મહામંત્રી અમાલ્ય રાક્ષસ વિરાજે ! એને
 વંદન કર.’ એટલે ચંદ્રગુપ્ત અમાલ્યને વંદન કરી બેઠો. પછી ધાણક્યે વાત
 કાઢી જે ‘અમાલ્ય રાક્ષસ ! તમારા સુમિત્ર શેઠ ચંદનદાસ જીવેરીને તમે છો-
 ડાવવા આવ્યા છો, કેમ સ્વરૂં કની ?’ રાક્ષસે દૃઢતાથી પ્રોઠપણે ઉત્તર દીધો:—
 ‘એમાં શો સંદેહ ?’ ધાણક્યે પ્રત્યુત્તર વાઢ્યો:—‘અમાલ્ય રાક્ષસ ! સાચેજ
 જો એ જીવેરીને જીવાડવો હોય તો લીજીયે આ ચંદ્રગુપ્ત ઉપર તમારો સંપૂર્ણ અનુગ્રહ
 દર્શાવવા એના પિતાના વારાથી ચાલી આવેલી તમારી અમાલ્ય પદવીનું શસ્ત્ર, ને
 જીવાડિયે તમારા સન્મિત્રને. અન્યથા એ ઉગરનાર નથી.’ આ કથનથી અમાલ્ય
 રાક્ષસ વિમાસનમાં પડ્યો. તેના હૃદયમાં અચલ સ્વામિભક્તિ, સ્થિર સુહૃત્ત્વનેહ

दृढ वीरधर्म आदि परस्पर विरुद्ध मनोभावनुं भारे युद्ध मची रह्युं. छेवटे सड-
मां मित्रस्नेह प्रबल थयो. वणिक् मित्ररत्नने उगारवा तेणे **चाणक्य**नी उदार
विज्ञप्ति स्वीकारी शस्त्र ग्रहण कर्णुं. ए अवसरे प्रथमथी करी राखेला संकेत प्रमाणे
परिचारके आवीने **चाणक्य**ने कहुं जे 'आ मलयकेतुने लेईने भद्रभट आदि
मुभटो द्वारे ऊभा छे, एने माटे हुकुम फरमाविये आर्य.' **चाणक्ये** अमात्य
राक्षस भर्णा आंगळी करी जवाव दीधो:- 'आ अमात्य **राक्षस**ने निवेदन
करो ए.' **राक्षस** उदार दिलनो हतो. ते थोडोक वखत **मलयकेतु**ने आश्रये
रह्यो हतो, तेनी ख्यातर तेणे तेनो जीव बचाववा विज्ञप्ति करी. **मौर्ये** ते उपरथी
अमात्यनी प्रसन्नता सारुं तेने जीवतो जवा दीधो एटलुंज नहि, पण तेने तेनुं
राज्य पाहुं सोप्युं. वळी अमात्य **राक्षस**ने अधिक परितोष उपजाववा चतुर
चाणक्ये शेठ **चंदनदास** श्वेरीने मुक्त करी भारे संमान पूर्वक जगतशेठनी
पदविये स्थाप्यो. आ शुभ समाधानना आनंदोत्सवमां **चाणक्ये** आज्ञा करी:-
'कारागृहना बेडी जडेल वंदीवानोनी साथे हयशाळाना पाखरिया अश्वोनां अने
गजशाळाना वस्तरिया हाथीनां पण बंधन कापी नांखो. मात्र मारी शिखाज
पण पूर्व्याने लीधे बंधायली रहेसे.'*

ए रीते राज्यमदथी मस्त वनेला नंदोने उखेडी नांखी राज्ये **चंद्रगुप्त** जेवो
उज्ज्वल गुणवाळो प्रतापी राजा स्थिर स्थापी, अमात्य **राक्षस** जेवा बुद्धिशाळी
साहसिक एकनिष्ठ सत्पुरुषने मिलावी लेई तेने **मौर्य**ना महामंत्रीनुं पद स्वीकारावी,
पोते प्रतिज्ञापारावार पार ऊतरी, पोतानो करी मानेला **चंद्रगुप्त**ने पण शत्रुप्र-
कोपरूपी संकटसमुद्र तरावी, विश्वने पण उद्धारी, कृतार्थ थई तथा करी, बु-
द्धिमान **चाणक्य** प्रज्ञाप्रकर्षे उन्मत्त विकारशतना सबळ कुळने निर्मूल करी
ब्रह्मविद्याना वळे परम **पुरुष**ने चित्तमंडळमां सैदोदित स्थिर तेजे निर्बोध प्रदी-
पाववा प्रवृत्त थयो.

* जुओ आ नाटक पृ. ११९-१२९.

१ प्रतिज्ञारूपी महासमुद्र. २ हमेशां प्रकाशित. ३ आवरण रहित. ४ लागु,
यत्नशील.

पात्रवर्ग.

रूपित पात्र.

- चंद्रगुप्त चंद्र चंद्रमा—के वृशल.....पाटलिपुत्रनो नवो राजा.
चाणक्य—विष्णुगुप्त के कौटिल्य.....माजी राजा नंदनं निकंदन वाळी
चंद्रगुप्तने गादिये आणनार राजविद्याकुशल विप्र.
मलयकेतु—केतु के मलय.....हिमालयना मध्य हुंगरी प्रदेशनो, बाप-
ना वधथी चाणक्य साथे वैर आदरी बेटेलो, म्लेच्छ राजा.
राक्षस.....मलयकेतुने उक्केरी माजी राजा नंदना निकंदननं वैर वा-
ळवा तत्पर थयेलो माजी राज्यनो महामंत्री.
इन्दुशर्मा अथवा क्षपणकवेपधारी जीवसिद्धि.....चाणक्यनो सहा-
य्यार्थी मित्र, जेने तेणे राक्षस पुंटे मित्राचारीनो डोळ सजा-
वी मूक्यो हतो.
सिद्धार्थक.....चाणक्यनो आस प्रणिधि, जेने पण तेणे मित्राचारीनो
डोळ रखावी शकटदास पुंटे लागु कर्यो हतो.
भागुरायण.....मलयकेतु साथे कृत्रिम मैत्री सजी, तेने पकडी चाणक्य-
ना हाथमां सोंपनार, चंद्रगुप्तना सहोत्थायिवर्गमांनो एक.
शकटदास.....राक्षसनो कायस्थ मित्र.
चंदनदास.....राक्षसना अर्थे शूलिये चढवा तत्पर थयेलो तेना
वणिक् मित्र.

सूचित पात्र.

- नंद.....पाटलिपुत्रनो महंम राजा, अमात्य राक्षसनो स्वामी; जेनो
चंद्रगुप्त अनौरस पुत्र थाय.
सर्वार्थसिद्धि.....नंदना मोत पछी राक्षसे गादिये बेसाडेलो नंद वंशनो
छेल्लो पुरुष.
वक्रनास.....महंम राजा नंदनो पूर्वनो महामंत्री.

પર્વતક—પર્વતેશ્વર-શૈલેશ્વર કે શૈલેશ.....મલયકેતુનો બાપ, જેને
 ષાણક્યે વિષકન્યાના ફાંદામાં નાંચી મારી નચાવ્યો હતો.
 વૈરોચક.....તેનો માહ.

શિવાય ચંદનદાસનાં વાયડીછોકરાં તથા ઘંને પક્ષના રાજારાણા, સામંત,
 સેનાપતિ, સૈન્યરક્ષક, સુભટ, પ્રણિધિ, પરિચારક, પ્રતીહારી, કંચુકી, છડીદાર
 દૂત, દ્વારપાલ, લેખક, વૈતાલિક, અને વીજાં માગસો.

સ્થલ.....પહેલા, ત્રીજા, છઠ્ઠા, તથા સાતમા અંકમાં પાટલિપુત્ર, અને
 વીજા, ચોથા, તથા પાંચમા અંકમાં મલયકેતુની કટકભૂમિ.

श्रीमद्
विशाखदत्त कवि विरचित
मुद्राराक्षस नाटक.

अंक १.

नार्दी

(स्रग्धरा.)

“ धारी धन्या शिरे आ कवण ? ” “ शशिकळां ” “ ए शुं छे एनुं नाम ? ”
“ ए, हा, छे नाम एनुं; कयम विदितं छातां वीसर्यां वारुं आम ? ”
“ स्त्रीप्रत्ये पूछवुं छे नज शर्शो.... ” “ विजया को’ न जो मान्य चंद ”
गौरीथो एम गंगा छळर्थो छुपवता शंभु हो सुखकंदें !
वळी,

(स्रग्धरा.)

भूमि स्वैर-प्रहारे नमर्तो निरखतां पाय धीमे धरीने,
लांबा ब्रह्मांडथीए, अभिनय करतां, हाथ वांका करीने,
दृष्टि लक्ष्ये न राखी, वरसर्तो अगनि, आकरी, आग-बीके,
नर्तता एम दुःखे त्रिपुरविजयी हो श्रेयकांरी सउने !

सूत्रधार (नान्दीने अंते)-बस छे; विशेष विस्तार करवानुं काम नथी.
आर्यवर्गनी आज्ञा छे, जे आज्ञे सामंत वटेश्वरदत्तना पौत्र, अने महाराज,
पदधारी पृथुना पुत्र, कविश्री विशाखदत्ते रचेलुं मुद्राराक्षस नामे

१ मंगळाचरण. २ चंद्रनी कळा. ३ जाणीतुं. ४ सुखनुं मूळ, सुख आप-
नार. ५ स्वच्छंद पग मांडवा ते. ६ नृत्य करतां हाथ वगेरेनो चेष्टा. ७ नेत्रना
अभिनयनो विषयभूत पदार्थ. ८ त्रिपुरासुरने जीतनार, शिव. ९ कल्याणकारो.
१० एकठा मळेलो सन्नो.

नवीन नाटक भजववुं. खरेज ! रसज्ञ सुपरीक्षक श्रोताना समाज आगळ
भजवतां मारा पण मनमां अत्यंत आनंद उमगे छे. केमजे,

(उद्गीति.)

अबुधे बोयेलां मुंक्षेत्रे बी फळे सहजे;

फाले शाळ सबळ ते वावनारना गुणो जुए न रजे.

तो हवे घरमां जई पत्नीने बोलावी गृहजन साथे संगीत शरु करूं.
(परिक्रमण करी, जोई) आ अमारुं घर; तो, चालो, अंदर जाउं.
(प्रवेश करी, जोई) अहा ! आ शुं ? अमारा घरमां तो कंडक महोत्सवनो
समारंभ^१ मची रह्यो छे ! परिजनं पोतपोताना काममां अत्यंत मन देई
मंडी गयेल छे.

(पुष्पिताग्रा.)

अहिं जळ वही जाय आः—वसे ओ

सुखडः—रूडी फुलमाळ को करे ओः—

वळो मुसळं हिलोळतां गळामां

कलरव रम्य करे छ आम श्यामा.

भवतु ! पत्नीने बोलावी पूछुं. (पडदा तर्फ फरी)

(दिंडी.)

धर्म अर्थ कामकेरौ साधनार,

स्थिति-स्थान, जुक्तिजाण, गुणागार,

भवननीतिनी सरस्वती, सुदार !

सकळ कार्यमां आचार्य, झट पधार.

नटी (प्रवेश करी)—आ आबी, स्वामिनाथ, मने आज्ञा करी कृतार्थ
करिये.

सूत्रधार—मुंदरी ! आज्ञानी वात पछी; पण प्रथम कहो वारुं, आज्ञे

१ मंडळी, समा. २ सारी भोंयमां. ३ तैयारी, ठाठ. ४ नोकर चाकर वगैरे.
५ सांबेलुं. ६ मधुर अस्पष्ट शब्द. ७ ठीक, भले.

શું પૂજ્ય ભૂદેવોને ઘર પાવન કરવા નોંતર્યા છે, કે શું મોઘા મૂલના પ્રા-
હુણા ત્રેવડ્યા છે ?—જેથી આ કાંઈ સવિશેષ સામગ્રી સજાય છે.

નટી—સ્વામિનાથ ! પૂજ્ય ભૂદેવોને નોંતર્યા છે.

સૂત્રધાર—કહો, કયે નિમિત્તે ?

નટી—સ્વામિનાથ ! આજ ચંદ્ર ભગવાનનું ગ્રહણ છે.

સૂત્રધાર—કોણે કહ્યું ?

નટી—નગરવાસી જન કહેછે.

સૂત્રધાર—સુન્દરી ! ચોસઠે અંગે સપૂર્ણ જ્યોતિષશાસ્ત્રનું મેં રટન કર્યું
છે.* પૂજ્ય ભૂદેવોને માટે સામગ્રી તો, ઠીક છે, થવાદો. બાકી ચંદ્રગ્રહ-
ણવિષે તો કોઈયે તને બુલાવામાં નાંચી છે. જો,

(સંગતિકા.)

નવપૂર્ણમંડલં ચંદ્રને રિપુ રાહુ રાક્ષસં દુર્મને

ગ્રહવાં સકેતુ કરે વહે,

(પઢદા પાછળથી) આહ ! કોણ આ મારા જીવમાં જીવ છતાં ચંદ્રને
વહે ગ્રહવાનું કરે છે ?

સૂત્રધાર (અધૂરું વૃત્ત પૂરું કરતાં)—

બુધ-યોગથી નહિ તે વહે.

નટી—સ્વામિનાથ ! આ વઠ્ઠી કોણ પૃથ્વીપરનો માનવી ચંદ્રને ગ્રહણના
સપાટાથી બચાવવાની હિમાયત કરે છે ?

સૂત્રધાર—સુંદરી ! મેં પણ ન ઓઠ્ઠ્યો. ભવતુ ! પુનઃ પાઠે સાદ
ઓઠ્ઠાશો; જોડીયે. (એમ કહી ઉપરનો શ્લોક ફરી બોલેછે.)

* જુઓ ભરતશાસ્ત્ર, અધ્યાય ૨૪.

ગ્રહનક્ષત્રતત્ત્વજ્ઞો દેશવ્યાહારતત્ત્વવિત્ ।

एवंगुणस्तथाचार्यः सूत्रधारो विधीयते ॥

૧ બ્રાહ્મણ. ૨ શ્વાસ. ૩ મંડલ=૧૧૧; ૪ ચંદ્ર=૧ચંદ્રમા; ૫ ચં-
દ્રગુણ. ૬ રિપુ રાહુ રાક્ષસ=૧શત્રુતા રાક્ષતો દૈત્ય રાહુ; ૨રાહુ તુલ્ય શત્રુતા રાક્ષતો
અમાત્ય રાક્ષસ. ૭ શુભ્રસ ભરેલા દિલથી. ૮ ગ્રહણ કરવા; પકડવા. ૯ બુધ=૧
બુધનામનો ગ્રહ; ૨બુદ્ધિમાનુ ચાણક્ય.

(श्लोक बोलतां बोलतां, पढदा पाछळथी) आह ! कोण आ मारा जीवमां जीव छतां चंद्रगुप्तने बळे ग्रहवानुं करे छे ?

सूत्रधार (सांभळी) आहा, जाण्युं.

(रोळावृत्त.)

अयि ए तो कौटिल्य

(नटी थरथर धुजेछे.)

सूत्रधार—(श्लोक पूरो करतां)

कुटिल, जेणे झट बळथी

भस्मज करौ दीध नंदवंश निज क्रोध-अनळथी;

चंद्रग्रहणकथार्यो नामराशि लहौ हा ! ए—

मौर्य चंद्र रिपुग्रस्त शंको अहि आ ओ आवे !

माटे आवो, आपणे आम जतां रहिये. (बने जायछे.)

इति प्रस्तावना ।

(एवे छूटी शिखा छटकावतो चाणक्य प्रवेश करेछे.)

चाणक्य (सक्रोध)—आह ! कोण आ मारा जीवमां जीव छतां चंद्र-गुप्तने बळे ग्रहवानुं करे छे ?

(रोळावृत्त.)

गेंजकेरा चाखेल लोहोथी लांछित रांती,

संध्याकाळे लाल शशीनी कळार्शी मुहाती,

खातां, फाडी मुख, बगासुं, केशरीकेरा-

जडवामांथी दाढ करे को खेंची लेवा ?

अने,

(भुजंगी.)

भुजंगी कुळे नंदने भारी झेरी, लर्ता धूमनी लोल कोपाग्रिकेरी,
शिखा एवी आ बांधुं तो हाल तोये, ठरी ना अरि मार्गो ले मोत को ए ?

१ क्रोधरूपी आग्नि. २ चंद्रमाना ग्रहणनो बात. ३ शत्रुची घेरायलो. ४ हाथी.
५ राती रंगायली. ६ सिंह. ७ नागणी. ८ वेल. ९ चंचळ. १० शत्रु.

વઠી,

(વસંતતિલક.)

કો નંદવંશવનને કરીં સર્વ સ્વાહા
દીપંત ક્રોધદવમાં મુરખો મહા હા !
કો ઝંપલાવીં જીવકેરીં કરે સુવારી
ફુદાપઠે સ્વપરે શક્તિય ના વિચારી ?

શાર્ઙ્ગરવ ! શાર્ઙ્ગરવ !

શાર્ઙ્ગરવ (પ્રવેશ કરી)—આજ્ઞા, ગુરુજી !

ચાળક્ય—વત્સ ! આસન, આસન.

શાર્ઙ્ગરવ—ગુરુજી ! આ દ્વાર આગઠના સ્વંડમાં વેત્રાસન તૈયારજ છે, ત્યાં વિરાજિયે.

ચાળક્ય—વત્સ ! હું આકઠો જણાઉં છું, તે રાજકાજની સ્વટપટને લીધેજ છે; ગુરુની શિષ્ય પ્રતિ સ્વભાવસિદ્ધજ તીક્ષ્ણતા હોય છે તે પ્રમાણે હું તારા ઉપર ગુસ્સે છું એમ નથી. (આસન ઉપર બેસી, સ્વગત) શું લોકોમાં એ વાત ફેલાઈ કે નંદકુઠના વિનાશથી ઝકઠી રહેલો રાક્ષસ પિતાના વધથી ક્રોધાયમાન, પર્વતરાજના પુત્ર, મલયકેતુને આશા નંદરાજ્યની આશા આપી ડસ્કેરી, તેને મેઢવી લેઈ, તેના પક્ષના મોટા મ્લેચ્છ રાજાના લાવલશ્કરથી ટૂંપલપર ચઢી આવવાનું કરેછે ? (મન સાથે વિચારી) આ: એ વાત ફેલાઈ ગઈ તો એ શું ? સર્વ લોક સમક્ષ નંદવંશના નિકંદનની પ્રકાશ પ્રતિજ્ઞા લેઈ તે દુસ્તર નૈદી પળ તરી પાર કરી ગયો તે હું એ અનર્થ સમાવી નહિ શકું !—હું—હું—જેનો

(કવિત.)

ધૂંધવાતા શોકધૂમે શત્રુઓની શ્યામાતળા
સદા મુખચંદ કાઠામેશ કરી દેઈને,
નીતિકેરી લે'રે મોહભસ્મ ઠારઠાર વેર્યે
મંત્રિતરુઓ તમામ ગાઢ ઘેરી લેઈને,

भये शियाविया पक्षियो^१ विहोणा स्वाहा करी
जई नंदवंशज^२ जडेथी जोई जोईने,
दावानळ पेठ वने क्रोध सर्वभक्षी^३ शमे
भक्ष्य ना रह्यो:—न कांड थाकी के धराईने.

वळी,

(हरिगीत.)

धरौ शोचै अंतरमां, नीचुं शिर शरममां नांखी दई,
भयभीत चित्ते फिटकार ओठे आवतो रोकरी रही,
लाचारिये अति, जेमणे अंग्रासनेथी कर ग्रही
मुजने उठाडी मूकतां नृप नंदने जोयो सही;
ते तेय हावां, जेम पर्वतशिखरपरथी केशरी,
गजराजने त्राडी पछाडे जूथ साथ बळे करी;
त्यम तेज आ कौटिल्यकर ते रीत ते नंदे वळी
सकुटुंब सिंहासनथकी प्रच्युर्त थयो पेखे अहिं.

ए रीते में मारी प्रतिज्ञा पार पाडी, तोपण हजुए हुं वृषलनी खा-
तर शस्त्र धारी रह्यो हुं^४. में—

(हरिगीत.)

जडथी पोंडारूप पृथ्वीपडथी नंद नींदोज दीध छे;
सरवरतणी पोयणों पठे थिर लक्ष्मी मौर्यनी कीध छे;
मुज खीजरीझनुं ठोकज निज निज फळ सउनुं सिद्ध, ते
सर्जो यत्न दुश्मनदोस्तीने सद्यज चखाडी दीध छे.*

* जुवो आवाज अलंकारनो प्रयोग का. नो. सा. १३-५

नलिनीवाम्बुसंपत्त्या बुद्धया श्रीः परिपाल्यते ।

उत्थान व्यवसायाभ्यां विस्तारं चोपनीयते ॥

१ पक्षकार...मददगार...मित्र...तेज...पक्षी...पंखी. २ नंदवंश रूपीज वंश
...वासनुं जूथ. ३ सर्व स्वाहा करी जनार. ४ अफसोसी, दिलगिरी. ५ आ-
द्धमां निमंत्रेला ब्राह्मणोमां मुख्य आसन; जुओ क. स. सा. १-६-१११-११३;
६ पतित, भ्रष्ट, पदभ्रष्ट. ७ अमात्य पदवीनुं चिह्न जे खड्ग ते धारण करी रह्यो हुं;
अर्थात् ब्रह्मकर्ममां लागवाने बदले राजकार्यमां मची रह्यो हुं. ८ तुरतज.

अथवा राक्षस हाथमां आव्यो नथी, त्यांसुधी शानो नंदवंश नींदी नांख्यो ?—शानीज चंद्रगुप्तानी प्रभुर्ता थिर करी ? (मन पाथे विचारी) अहो ! नंदवंश प्रति राक्षसनी भक्ति अनन्यज छे ! नंदकुळनो कोइए जीवतो होय त्यांसुधी तेने कोटि उपाये वृषलनु प्रधानवटुं लेवरावी नज शकाय. एटला माटे, आ रीते एने नंदवंश सारुं मथतो बंध पाडी श-कीशुं एम धारी, ते विचारा तपोवनमां जई वसेला नंदवंशना सर्वार्थ-सिद्धिनो पण घाट घडी नांख्यो; हवे त्यारे ते मलयकेतुने पक्षमां लेई अमने उखेडी नांखवा महाभारत यत्नमां मंड्योज छे पाछो ! (आकाश तर्फ दृष्टिथी) धन्य छे ! अमात्य राक्षस ! धन्य छे ! धन्य छे ! महा ब्राह्मण ! धन्य छे ! मंत्रिवर्य ! धन्य छे तने ! केमजे

(कवित.)

स्वार्थ साधवाने सारुं सेवे सउ कोइ स्वामी
ज्यां सुधी रे' जामी झले विभवविलासनी;
वींटी ले विपत्ति भारे ज्यारे, तजे जे न त्यारे,
ते तो ' फरी राज्य थिर थाशे ' एवी आशथी;
पण ना विसारी वफादारी पूर्वना संभारी
आभार, पछीए जेह स्वामीना विनाशनी
राजकाजनी उपाडी धूसरी ले पोते, तेवा
तारा जेवा तो कृतार्थ लाधे ना तपासथी.

आटलाज माटे शी रीते तुं प्रतिकूळता छांडी वृषलनु प्रधानवटुं स्वी-
कारी अनुकूल थाय एज लक्ष्ये तने ग्रहवा अमारो यत्नछे. केमजे

(कवित.)

वधु वफादार तोय बायलो अबुध होय,
सेवक एवाए शोय अर्थ अहिं सुधरे ?
उरे वफादारी रेधै ना वसे, पछी विशेष
बळ बुद्धि होय बेश, तेणे काम शुं सरे ?

શૂરાતન, ભક્તિભાવ, બુદ્ધિશાળી સુસ્વભાવ,
 એ ગુણો સમસ્ત જેમાં હોય, શું ન તે કરે ?
 સંપત્તિ વિપત્તિમાંહિ એજ ભૂત્ય, એજ બાંહી
 સ્વામીની રે' સાહી, અન્ય અંગના દીસે સ્વે !

આટલા સારું હું પળ જાગૃતજ રહું છું; ને તેને સપડાવવાને બનતો યત્ન
 કર્યાજ જાણું છું. જુઓ:—‘ પર્વતક કે વૃષલ બેમાંથી એકનો ઘાટ ઘડાય
 તો **ચાણક્ય**નું માટું થયું કહેવાય ’ એમ કરી **રાક્ષસ**ને અમાગ અત્યંત ઉ-
 પકારી મિત્ર વિચારા **પર્વતક**ને **વિષકન્યા**થી મારી નલાવ્યો, એવો જગ-
 તમાં અપવાદ ચલાવ્યો છે. વળી એ વાત લોકોના મનમાં ઠસે એટલામાટે
 તેના સમર્થનમાં **પર્વતક**ના પુત્ર **મલયકેતુ**ને ન પકડતાં ઉલટો અંદરવાને
 “ તારા બાપને **ચાણક્ય** મારી નલાવ્યો ” એમ કહી **વીરરાવી** **ભાગુ**
રાયણદ્વારા નસાડી મુકાવ્યો. એ હવે **રાક્ષસ**ની બુદ્ધિના વળે માથું
 ઊઠાવે છે, પણ તેને ઉપાય યોજી **બુદ્ધિકૌશલ્ય**થી સપડાવવો સહજ છે.
 પરંતુ હું એવો નથી કે **રાક્ષસ**ને પકડી, **પર્વતક**ના વધનું કલંક એને શિર
 ચોટચું છે તે મુંશી વાઢવાં ચાહું. વળી કોણ આપણા પક્ષમાં ને કોણ
 પરપક્ષમાં છે તે જાણવા વિવિધ દેશ, વેષ, ભાષા, આચાર સંચાર જાણ-
 નારા પ્રણિર્ધે ભિન્ન ભિન્ન રૂપે મૂક્યા છે. **પુષ્પપુર**માં રહેતા **નંદના** અ-
 માત્યના મિત્રોની હાલચાલની સૂક્ષ્મ તપાસ રાખી છે. **ભદ્રમટ** આદિક
ચંદ્રગુપ્તના સહોત્થાયી” પ્રધાનપુરુષોને તે તે પ્રસંગ ઉપજાવી કૃતાર્થ કરી
 દીધા છે. **શત્રુ**એ યોજેલા મારા તથા વિષ દેનારાથી બચાવવા સદા એ સા-
 વચેત કેઢવેલા આત્મપુરુષોને રાજાના હજુરી તરીકે પણ રાખ્યા છે.
 વળી અમારો સહાધ્યાર્થી” મિત્ર **ઈંદુશર્મા** **બ્રાહ્મણ** જે **શુક્રાચાર્ય**ની **દંડની-**
તિમાં તેમજ **ચોસટે** અંગે સંપૂર્ણ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પૂરી હુશિયાર છે, તેને
નંદના નિકંદનની પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી તુરતજ ક્ષેપણકના વેષે પ્રથમથીજ

૧ ભૂતિ-મુસારો જ્ઞાનાર, સેવક. ૨ કૃત્ય. ૩ હાલચાલ. ૪ વાતમીદાર,
 છૂપો જાણુસ. ૫ ઉદયના સહાયક-સહભાગી. ૬ સાથે મળનાર, ગુરુભાઈ. ૭ જૈન
 દિગંવર સાધુ; જુઓ એના સંબંધી વિશેષ દ્વિકીકૃત સારું **પ્રબોધચંદ્રોદય** નાટકના
 ત્રીજા અંકની શરૂઆત.

પુષ્પપુરવાસી કરી નંદના સર્વે અમાત્ય સાથે મિત્રાચારી બંધાવી, તેમાં વિશેષે રાક્ષસનો તેના ઉપર વિશ્વાસ બેઠો છે; એ હવે खरेखरो કામમાં આવશે. આ પ્રમાણે અમારા તર્ફની કાંઈ કચાશ નથી. એક વૃષલજ સદાએ આ રાજકાર્યની ચિંતાથી જરા વિરક્ત—ઉદાસીન રહે છે, અને, મુખ્ય પ્રકૃતિ જે હું, તેના ઉપર બધો રાજ્યનો બોજો નાંચી દેછે. અથવા રાજકાજની ભારે खटपट પંડે કરવી ન હોય ત્યારેજ રાજ્ય મુખ આપેછે. કેમજે ઘણું કરી

(માલિની.)

ગજજૂથપતિયો ને ભૂપતિયો સ્વભાવે
સમરથ સડ વાતે જાતશ્રી તો છતાં,
खटपट કરવી રે જાત, તેનેજ ત્રાસે
દિન નિજ ઢુંઃખમાં ને દુઃખમાં હ્ય! વરાંસે.

(એવામાં યમપટ સાથે જાણકાર્યનો પ્રણિધિ નિપુણક પ્રવેશ કરેછે.)

નિપુણક—

(પદ.)

જમનુંજ લેને નામ, જન હો ! જમનુંજ ॥ ધ્રુવ ॥
સેવે કોટિક દેવ બોંજા પળ, એ આવે શે કામ ? જનહો ॥ ૧ ॥
તરવરતો જોવ એ હરી જાયે, ને મુખમાં રહેં રામ ! જનહો ॥ ૨ ॥
વઢી

(પદ.)

ભક્તિવશ છે દેવ, ભજ હો ! ભક્તિવશ ॥ ધ્રુવ ॥
વસમા પળ આશીન બર્નાજ રહેં ત્તેહે સજતાં સેવ; ભજહો ॥ ૧ ॥
તે જમને આધારે જોવિયે જે હોં જોવ તતલેવ; ભજહો ॥ ૨ ॥
ચાલ, આ ઘરમાં જઈ જમપટ દેખાડું, ને કીર્તન કરું. (પરિક્રમણ કરેછે.)
શાર્ફરવ (નિપુણકને ઘરમાં પેસવાનું કરતો જોઈ)—અરે ! ક્યાં જાયછે ?
પેશ માં ઘરમાં.

૧ વિમુક્ત, મન જે પરોવતો નથી તે. ૨ જેમાં યમયાતના ચિતરી છે એવો ચિત્રપટ.

નિપુણક—કેમ માઈ ! કોનું ઘર છે ?

શાર્ઙ્ગરવ—સવારના પહોરનું નામ જે અમારા ઉપાધ્યાય આર્ય
ચાળક્ય, તેમનું છે.

નિપુણક (હાસ્યપૂર્વક)—અહો બ્રાહ્મણ ! ત્યારે તો એ અમારા ધર્મબંધુનું જ
ઘર છે. તેથી જવા દે મને; હું તારા ઉપાધ્યાને જમપટ પસારી ઉપદેશ કરું.

શાર્ઙ્ગરવ (ક્રોધયુક્ત)—જા જા મૂર્ખા ! શું તું અમારા ઉપાધ્યાયથી એ
અધિક ધર્મ જાણનાર ?

નિપુણક—માઈ બ્રાહ્મણ ! ગુસ્સે ના થા, જો, બધાય બધું કાંઈ જા-
ણતા નથી. તેથી કાંઈક તારા ઉપાધ્યા, ને કાંક અમ જેવા જાણતા હશે.

શાર્ઙ્ગરવ—આહ મૂર્ખ ! શું ઉપાધ્યાયની સર્વજ્ઞતા ચોરી લેવાનું કરે છે ?

નિપુણક—અહો બ્રાહ્મણ ! જો તારા ઉપાધ્યા બધું જાણે છે, તો કહે,
જોડ્યે, કોને ચંદ્ર અણગમતો હશે ?

શાર્ઙ્ગરવ—મૂર્ખ ! એ જાણ્યે એ શું, અને ન જાણ્યે એ શું ?

નિપુણક—માઈ બ્રાહ્મણ ! તારા ઉપાધ્યા જોશે, એ જાણ્યે શું તે. તું
આટલું જાણે છે જે કમઠને ચંદ્ર અણગમતો છે. જો જો:—

(ગીતિ.)

પૂરણ મંડલ મંડિત ચંદ્રવિષે અણરાગ કમઠ દાસે,
છે એવો તેઓનો સ્વભાવ ઉલટો સ્વરૂપ સરસ પાસે.

ચાળક્ય—(અંદરથી સાંભલી સ્વગત) અહો ! ચંદ્રગુપ્તથી અણરાગ રા-
સનારા પુરુષોને હું જાણું છું એવા મર્મનું આ બોલવું છે.

શાર્ઙ્ગરવ—જા જા, મૂર્ખ ! શું અસંબદ્ધ લેવે છે ? .

નિપુણક—માઈ ! એ સુસંબદ્ધજેં દેસાચ, જો—

શાર્ઙ્ગરવ—‘ જો ’ શું ?

નિપુણક—જો સાંભળનાર અને સમજનાર મઠે.

૧ ધર્મબંધુ=સ્વધર્મમાં સહભાગી, ધર્મમાઈ, સ્વધર્મી; રાજકાર્યવિષે સહભાગી.
૨ છતાં. ૩ સંબંધ રહિત. ૪ બરોબર સંબંધવાળું.

चाणक्य (अंदरूनी)—भाइ ! भले, निश्चित आव. सांभळनार अने समजनार मळशे.

निपुणक—आ आव्यो. (प्रवेश करी पामे आवी) जय जय आर्य !

चाणक्य (जोई स्वगत)—अहो ! आ तो प्रजानुं दिल जोवा प्रेरेलो

निपुणक. (प्रकट) भाइ ! आव, बेश.

निपुणक—जेवी आर्यनी आज्ञा. (भोंय बेसे छे.)

चाणक्य—भाइ ! कहे हवे तने सोंपेला कामनी हकीकत. प्रजा चंद्रगुप्तने चहाय छे ?

निपुणक—बेशक, आर्ये ते ते अणरागनां कारण दूर कर्याथी देवश्री चंद्रगुप्तने प्रजा बहु चहाय छे. पण आ नगरमां अमात्य राक्षसना त्रण जूना परम मित्र छे, तेओ देवश्री चंद्रगुप्तनी प्रभुताना द्वेषी दीसे छे.

चाणक्य (कोधयुक्त)—एमज कहे के तेओ पोताना जीवतरना द्वेषी छे. भाइ ! तेमनां नाम तुं जाणे छे ?

निपुणक—नाम जाण्या विना आर्यना आगळ वातज केम करुं ?

चाणक्य—त्यारे ते कोण कोण छे ते कहे, हुं सांभळवा चाहुं छुं.

निपुणक—आर्य ! सांभळिये. शत्रुपक्षमां प्रथम तो छे क्षपणक—

चाणक्य (स्वगत)—क्षपणक अमारा शत्रुपक्षमां छे ?

निपुणक (पूर्वना अपूर्ण वाक्यना अनुसंधानमां)—जीवसिद्धि, जेणे अमात्य राक्षसनी योजी राखेली विषकन्याथी महाराज पर्वतेश्वरनो घाट धज्यो.

चाणक्य (स्वगत)—हां, ए जीवसिद्धि तो मारो प्रणिधि. (प्रकट) पछी बीजो कोण ?

निपुणक—आर्य ! बीजो तो अमात्य राक्षसनो प्रियमित्र कायस्थ शकटदास.

चाणक्य (हास्य साथे स्वगत)—आंह ! कायस्थ ! ए ते शा लेखामां ? तोए सामान्य जाणी शत्रुनी अवगणनां करवी नहि. तेनी पाछळ मै-

ત્રીનો ડોઠ કરતો સિદ્ધાર્થક મૂક્યો છે. (પ્રકટ) भाइ ! त्रीजो जा-
णवा चाहुं छुं.

નિપુણક—ત્રીજો તો પુષ્પપુરવાસી શેઠિયો ચંદનદાસ ઝવેરી. એ તો
અમાત્ય રાક્ષસનો બીજો જીવજ છે. એને ત્યાં અમાત્ય રાક્ષસ બાય-
ડીછોકરાં મૂકી ગયેલા છે.

ચાણક્ય (સ્વગત)—વેશક, એ તો પરમ મિત્ર. પ્રાણસમાન મિત્ર
વગર બીજાને ત્યાં રાક્ષસ બાયડીછોકરાં મૂકી ન જાય. (પ્રકટ) भाइ !
राक्षस चंदनदासने त्यां बायडीछोकरां मूकी गयानुं तुं शा उपरथी
कहेछे ?

નિપુણક—આ મુદ્રાજ આર્યને બધું કહેશે. (એમ કહી મુદ્રા આપેછે).

ચાણક્ય (લેઈ રાક્ષસનું નામ વાંચતાં સદર્ષ સ્વગત)—हाहा ! राक्षसज
आ अंगुलिप्रर्णयी थयो एम कहेवुं जोइये. (પ્રકટ) भाइ ! आ अंगुलि-
मुद्रां शी रीते मळी ते विस्तारथी जाणवा चाहुं छुं.

નિપુણક—આર્ય ! સાંભળિયે. આપે મને નગરચર્ચા જોવાની આજ્ઞા
કરી હતી, તેથી પરઘરમાં પેસતાં કોઈ વહેમ ન આપે એટલા માટે આ
ચમપટ લેઈ ફરતાં ફરતાં શેઠ ચંદનદાસ ઝવેરીને ઘેર જઈ ચઢ્યો; ને
ત્યાં ચમપટ પ્રસારી કીર્તન કરવા મંડ્યો.

ચાણક્ય—પછી ?

નિપુણક—તેવે એક ઓરડામાંથી પાંચેક વર્ષનો, દેસાવડો, સૌને વ-
હાલો લાગે એવો બાઠક બાલ્યાવસ્થાના સ્વાભાવિક કુતૂહલથી નયન
વિકાસી જોતો બહાર આવતો હતો, એટલે “અરે ! ગયો-ગયો !” એ રીતે
તે ઓરડામાં સ્ત્રીજનનો શંકાસૂચક મહાન કોલાહલ થયો. એવે એક
સ્ત્રિયે બારણા આગઠ જરા મ્હો કાઢી નીકઠતાં નીકઠતાં તે બાઠ-
કને નાજુક હાથે પકડ્યો. જાલવા જતાં ઉતાવળમાં હાથ લાંબો કર્યો
તેવે તેની પ્રસારેલી આંગઠીથી પુરુષના હાથના પરિમાણની ઘડેલી હો-
વાથી આ મુદ્રા બારણાના ઉમરા આગઠ નીકઠી પડી; પણ તે

એ સ્ત્રિયે જાણ્યું નહિ. પડી તેવી ઉછઠીને, પતિવ્રતા આવી પિયુના ચરણ ચૂમે તેમ તે મુદ્રા મારે ચરણે આવી થંભી. મેં પણ અમાત્ય રાક્ષસનું નામ જોઈ, લાવી આ આર્યને ચરણે રજુ કરી. એ રીતે એ મુદ્રા મઘ્યાની હકીકત છે.

ચાણક્ય—ભાઈ ! જાણ્યું. જા હવે. થોડી વારમાં આ તારી મહેનતને લાયક ફલ તને મળશે.

નિપુણક—આર્યની જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

ચાણક્ય—શાર્ફરવ, શાર્ફરવ !

શાર્ફરવ (પ્રવેશ કરી)—આજ્ઞા, ગુરુજી.

ચાણક્ય—વત્સ ! કાગલ-સ્વડિયો લાવ.

(શાર્ફરવ કાગલ-સ્વડિયો લાવી આપે છે.)

ચાણક્ય (આણેલું પત્ર લેઈ સ્વગત)—અહિં શું લખવું ? આજ લેખે રાક્ષસને જીતવો.

પ્રતીહારી (પ્રવેશ કરી)—જય હો આર્યનો !

ચાણક્ય (સહર્ષ સ્વગત)—‘જય’ શુકન વધાવી લીધા. (પ્રકટ) પ્રતીહારી ! કેમ આવવું થયું ?

પ્રતીહારી—આર્ય ! મસ્તકે કમઠકઠી તુલ્ય પ્રેણામાંજલિ જોડી દેવશ્રી ચંદ્રગુપ્ત આર્યને વિજ્ઞાપનાં કરે છે, જે “જો આર્યની અનુજ્ઞાં હોય, તો ચાહું છું કે મહારાજ પર્વતેશ્વરની ઉત્તરક્રિયા કરાવું, અને તેમના અંગ ઉપરનાં સર્વે આભૂષણ બ્રાહ્મણોને આપી દેડું.”

ચાણક્ય (સહર્ષ સ્વગત)—ધન્ય છે ! વૃષલ ! ધન્ય છે ! મારાજ મનમાં જે હતું તે ઠીક જાણી લેઈ તેં કહાવ્યું. (પ્રકટ) પ્રતીહારી ! અમારા તર્ફથી વૃષલને કહેવું જે “ધન્ય છે ! વત્સ ! લોકવ્યવહારમાં બરાબર કુશલ છે. યોગ્ય વિચાર છે. તે પ્રમાણે કરવું. પરંતુ પર્વતેશ્વરના અંગનાં આભૂષણ છે તે અમૂલ્ય છે. તેથી કરીને બહુ ગુણ હોય એવા

૧ નમસ્કાર કરતાં સંપુટને આકારે ઢાથ જોડવા તે. ૨ વિનંતિ. ૩ અનુમતિ, રજા. ૪ ગુણ=સદાચાર, સુલક્ષણ; ૫ લાભ, ફાયદો.

ઉત્તમ બ્રાહ્મણને આપવાં જોઈયે. માટે હું જાતેજ તપાસ કરી ગુણવાન બ્રાહ્મણોને મોકલું છું. ”

પ્રતીહારી—આર્યની જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

ચાળક્ય—શાર્ઙ્ગરવ ! અમારું નામ દેઈ વિશ્વાવસુ અને એના બે માઈયોને કહે જે “ તમારે જઈ વૃષલ પાસેથી આભરણદાન લેઈ પાછા વળતાં અમને મળવું. ”

શાર્ઙ્ગરવ—જી, સારું. (જાય છે.)

ચાળક્ય—ધ્યું. આ લેખના ઉત્તર ભાગમાં આવશે. પણ પૂર્વ ભાગમાં શું લખવું ? (મન સાથે વિચારી)—આંહ જાણ્યું. પ્રણિધિથી સ્વર્ગ મળી છે કે એ એકઠા મળેલા મ્લેચ્છ રાજાઓમાં સૌથી મુખ્ય જે પાંચ રાજાઓ છે તે રાક્ષસનેજ દેખે છે; એવો તેમનો એના ઉપર ભાવ છે. તે આ આ:—

(રોઝાવૃત્ત.)

કુલૂતનો મહાભૂષ ચિત્રવર્માજ પ્રથમ તો;
સિંહનાદ નરસિંહ મલયનો મહાપતિ વળતો;
કાશ્મીરનો અધિરાજ પુષ્કરાક્ષજ પછો કહિયે;
પછો અરિમર્દને સિંધુષેણ સિંધુપતિ લહિયે;
તે પછો તો મેઘાશ્વ સબળ હયદળનો સ્વામી,
પ્રમુતા જેની પરમ પારસાંક દેશે જામી;
નિશ્ચય એ સડ નામ લખું; નિશ્ચિત હવેથી
છેકે ચિત્રવિચિત્ર મલે એ નિજ પાનેથી

અથવા તો રહો. નહિજ લખું. સર્વ અનમિઠ્યક્તજં મલે રહે.

(લેખ પૂરો કરી)—શાર્ઙ્ગરવ !

શાર્ઙ્ગરવ (પ્રવેશ કરી)—આજ્ઞા, ગુરુજી !

૧ આભૂષણ—ઘરેણાનું દાન. ૨ ‘ આ ’ શબ્દે કરીને આભરણ મોકલ્યાની વાત અભિપ્રેત છે; જુઓ અંક ૫ નો કપટલેખ. ૩ મહારાજા. ૪ શત્રુઓનો લોહો કા-
ટનાર. ૫ લુલ્લે લુલ્લે નહિ તે; મમમ.

चाणक्य—वत्स ! श्रोत्रियाक्षरं प्रयत्ने लख्या छतां ए कायस्थाक्षर जेवा चोखा मोतीना दाणा जेवा नथी बनता. माटे मारुं नाम देई सिद्धार्थकने कहे के हकीकत कोइ प्रति कोकने स्वतः मोढे कहाववानी होवाथी नामठाम वगर आटला बोल लखवानाछे एम कही शकटदास पासे लखावी लेई लेख साथे मारी पासे आववुं; पण चाणक्य लखवा मोकलेलछे एवुं कहेवुं नहि.

शार्ङ्गरव—जी, सारुं. (जाय छे.)

चाणक्य (स्वगत)—अहा ! मलयकेतुने जीत्यो हवे.

सिद्धार्थक (लेख साथे प्रवेश करी)—जय जय ! आर्य ! आ शकट-
दास पासे लखावेलो लेख !

चाणक्य (लेख लेई)—अहो ! शा अक्षर सुंदर छे ! (मनमां वांछा जोई)—भाई, आ महोरनी वींटीथी एने महोरशिको कर.

सिद्धार्थक (छापी)—आर्य ! महोरशिको कर्यो. हवे बीजुं शुं करवुं छे ते फरमावो, आर्य !

चाणक्य—भाइ कइक आप्तपुरुषने सोंपवानुं काम तने भाळववा चाहुंछुं.

सिद्धार्थक (सहर्ष)—आर्यनी परम कृपा. फरमावो, आर्य ! दास तैयारछे. शुं काम छे ?

चाणक्य—पहेलां तो सशस्त्र वध्यस्थाने जई माराओने क्रोधयुक्त जमणी आंखना मचकारानी इशारतथी समजाववा. पछी ज्यां ए समजी जई ताराथी बीधा होय तेम आम तेम नासवा मांडे, के शकटदासने लेते-कने राक्षसपासे जवुं, तथा पोताना मित्रनो जीव बचाववाथी राक्षस तारा उपर प्रसंन थई जे बक्षीश आपे ते लेवुं, अने केटलाक काळ-सुधी पछी राक्षसनांज पासां सेववां. एम करतां ज्यारे शत्रुओ छेक

१ ब्राह्मणना अक्षर; पूर्व काळमां विद्या पाठेज भणवा भणाववानो संप्रदाय बहुधा हनो, तेथी लखवानो महावरो ओछो होवाथी ब्राह्मणोना अक्षर सारा आवता नहि.
२ कायस्थना अक्षर; पूर्व कायस्थो लिपिविद्यामां कुशळ होई राजलेखकनुं काम करता.

પુષ્પપુર પાસે આવી પહોંચે, ત્યારે આ રીતે તારે કરવું. (કાનમાં કહે છે.)

સિદ્ધાર્થક—આર્યની જેવી આજ્ઞા.

ચાળક્ય—શાર્ઙ્ગરવ ! શાર્ઙ્ગરવ !

શાર્ઙ્ગરવ (પ્રવેશ કરી)—આજ્ઞા, ગુરુજી !

ચાળક્ય—મારા નામથી કાલપાશિક અને દંડપાશિકને કહે જે વૃષલ ફરમાવેછે કે “ પેલો ક્ષપણક જીવસિદ્ધિ જે છે, તેણે રાક્ષસની પ્રેરણાથી વિષકન્યાવડે પર્વતરાજને મારી નાંચ્યા, ઇટલામાટે એને એ ગુન્હાસર ઢંઢેરો પિટાવી ફજેતીસાથે દેશપાર કરવો. ”

શાર્ઙ્ગરવ—જી, સારું. (જવા માંડે છે.)

ચાળક્ય—વત્સ ! રહે. “ વઠ્ઠી પેલો શકટદાસ નામે જે કાયસ્થ છે, તે રાક્ષસની પ્રેરણાથી અહોનિશ અમારો જીવ લેવાનું કરે છે માટે તેને પણ તે ગુન્હાસર ઢાંડી પિટાવી શૂઠિયે પરોવવો, અને તેના ઘરનાંને કેદમાં પૂરવાં. ”

શાર્ઙ્ગરવ—જી, સારું. (જાય છે.)

ચાળક્ય (ચિંતાપ્રસ્ત સ્વગત)—અહા ! એ દુરાત્મા રાક્ષસ પ્રહારો ?

સિદ્ધાર્થક—આર્ય ! પ્રહો

ચાળક્ય (સહર્ષ સ્વગત)—હંહાં, રાક્ષસ પ્રહો ! (પ્રગટ)—ભાઈ ! શું ?—“ પ્રહો ” ?—કોણ ?

સિદ્ધાર્થક—પ્રહો મેં આર્યનો સંદેશ. માટે હવે હું તેની સિદ્ધિ અર્થે જાઉં છું.

ચાળક્ય (મુદ્રા તથા લેખ સોંપી)—ભાઈ ! જા—ફત્તેહ કર.

સિદ્ધાર્થક—અસ્તુ ! (જાય છે.)

શાર્ઙ્ગરવ (પ્રવેશ કરી)—ગુરુજી ! કાલપાશિક અને દંડપાશિક ગુરુ-જીને વીનવે છે કે દેવશ્રી ચંદ્રગુપ્તનો હુકૂમ આ અમલમાં આણિયે છિયે.

चाणक्य—ठीक. वत्स ! हवे शेठ चंदनदास झवेरीने मारी पासे आणवो जोइये.

शार्ङ्गरव—जी, आ लाव्यो. (जई चंदनदास साथे पुनः प्रवेश करतां शेठ प्रति)—आम आविये, शेठजी !

चंदनदास (स्वगत)—

(गीति).

निर्दोषे भय पामे तेडे चाणक्यने अचानकथी;

हुं तो लुंज गुन्हामां, तो क्यम भय रे' न तेह क्रूरथकी ?

तेथी तो में धनसेन आदिक त्रण वणिकने कह्युं के “कदापिने दुष्ट चाणक्य मारुं घर जोवरवि; तेटला माटे स्वामिश्री अमात्य राक्षसनां घरनाने जापताबंध बीजे लेई जाओ. मारुं तो जे धनार होय ते थाओ. ”

शार्ङ्गरव—आ रस्ते, शेठजी !

चंदनदास—हा, आ आवुं. (बेउ परिक्रमण करे छे.)

शार्ङ्गरव (पासे जई)—गुरुजी ! आ शेठ चंदनदास आव्या.

चंदनदास—जय जय आर्य !

चाणक्य (सामुं जोई)—अहो ! पधारिये, शेठिया ! आ आसन उ-पर विराजिये.

चंदनदास (प्रणाम पूर्वक)—आर्य कयां नथी जाणता के अघटित आदरमान अपमानथी पण अधिक अंकारुं लागेछे ! माटे अहिं भौंयज बेसवुं घटे त्यां हुं बेसुं, लुं.

चाणक्य—नहि नहि, शेठिया ! अम जेवानी जेडे आ तमने घटे-ज छे. तेथी आसनेज विराजिये.

चंदनदास (स्वगत)—आ दुष्टनुं कांइक मर्म मर्युं बोलवुं छे. (प्रकट)—आर्यनी जेवी आज्ञा. (बेसे छे.)

चाणक्य—केम ! शेठजी चंदनदास ! व्यापार तो तेज चाले छे ना ?

चंदनदास (स्वगत) — अत्यंत आदर शंका उपजावे छे.* (प्रकट) — हाहा, आर्यनी कृपाथी वेपार धमधोकार चाले छे.

चाणक्य — ठीक. **चंद्रगुप्त** ना दोषथी प्रजाने गत राजाना गुणो सांभरी आवता हशे नहि वारुं ?

चंदनदास (कानमां आंगळी घाली) — हरि हरि !!! ए शुं बोल्या ? शरदक्रतुनी पूर्णिमाना चंद्रतुल्य देवश्री **चंद्रगुप्त** थी प्रजा तो परम प्रसन्न छे.

चाणक्य — शेठजी ! राजा पण प्रजानुं प्रिय करी तेमने प्रसन्न राखी तेमना तर्फथी प्रतिप्रियनी इच्छा राखे छे.

चंदनदास — कांइ आज्ञा ? आर्यने सेवक पासेथी शुं-केटलुं-जोइये ?

चाणक्य — आ **चंद्रगुप्त** नुं राज्य छे, शेठ, नंदनुं नथी. नंद जेवा नाणाना लालचु नाणानी वातथी प्रसन्न थाय. **चंद्रगुप्त** जेवानी प्रसन्नता तो तमारी निवृत्ति ए.

चंदनदास (सहर्ष) — अहा ! आर्यनी मोटी कृपा.

चाणक्य — शेठिया ! अमने तमारे हवे पूछवानुं, जे ए प्रजानी निवृत्ति शाथी जणाय ?

चंदनदास — फरमावो, आर्य !

चाणक्य — टूंकामां — राजा प्रति अविरोद्ध वर्तवाथी.

चंदनदास — आर्य ! कोण एवो ते अधन्य होय के ते आर्यनी नजरे राजविरोधी लेखाय ?

चाणक्य — पहेला तो तमेज.

चंदनदास (कानमां आंगळियो घाली) — अरेरे ! हरि हरि ! ए शुं कह्युं ? अग्नि साथे तरणानो विरोध केवो ?

चाणक्य — विरोध ते एवो जे अद्यापि पण तमे राजविरोधी अमात्य राक्षसना घरनां ने पोताना घरमां आशरो आपी राखी रह्या छो.

* जुओ हितोपदेश ३-२३.

दुर्जनैरुच्यमानानि सस्मितानि प्रियाण्यपि ।

अकालकुसुमानीव भयं संजनयन्ति मे ॥

चंदनदास—खोटुं खोटुं. कोइ अजाण आदमिये आर्यने कहुं हरो ए.

चाणक्य—शेठ ! गभरावानुं कांइ कारण नथी. माजी राज्यनां माणसो, भयना मार्या, लोकोनी मरजी-उपरांत पण कुटुंबकबीलो तेमना घरमां नांखी परदेश जता रहे छे. पछी दोष तो ते छुपावी राखवामां छे.

चंदनदास—हांहां खरुं, तेवामां अमारे त्यां अमात्य राक्षसना घरनां हतां.

चाणक्य—पहेलां तो “खोटुं खोटुं,” ने हवे “हतां” ए बोली प-रस्पर विरुद्ध छे.

चंदनदास—एट-एटलो मारो वाग्दोष थयो.

चाणक्य—शेठजी ! महाराजा चंद्रगुप्तने दोषनो छांयडो न जोड़िये. माटे राक्षसना घरनाने आपी दो, अने निर्दोष बनी रहो.

चंदनदास—आर्य ! में वीनव्युं नहिं ?—के तेवामां अमारे त्यां अमात्य राक्षसना घरनां हतां.

चाणक्य—हवे त्यारे क्यां गयां ?

चंदनदास—हुं जाणतो नथी ते.

चाणक्य—(स्मित हास्य करी)—शुं ? नथी जाणता ! शेठिया ! भय आ माथे भमी रह्युं छे अने प्रेतीकार तो बहु दूर छे—

चंदनदास (स्वगत) —

(दुहो.)

अरे ! आ. शुं ? धैन धैन उपर गर्जे, घरुणो विदूर;

दिर्व्यौषधि हिमगिरि रही काळ सर्प शिर क्रूर.

चाणक्य—वळी, विष्णुगुप्ते नंदोनी खराबी करी तेम चंद्रगुप्तने अमात्य राक्षस खराब करशे एम रखे समजता. जुओ,

(कवित.)

नंदनाज जीवतांए घडीघडी तेवामांए
 डगुंज डगुं करंती लक्ष्मीने मथी मरी
 नीतिमांहि पूरा राजभक्त सुसचिव शूरा
 बक्रनासादिए स्थिर ना करी शक्या जरी
 ठामुकी ठरी ते पोते चंदनीशी चंद संगे
 सज्जनना रुंदने आनंद देती सुंदरी;
 तेने कोण-कोण कहो मंदमति चंद्र थकी
 विखुटी करवा करे ममत वृथा धरी ?

वळी,

(रोळावृत्त.)

गजकेरा चाखेल लोहोथी लांछित राती,
 संध्याकाळे लाल शशीनीं कळाशो मुहाती.
 खातां, फाडी मुख, बगासुं, केशरीकेरा
 जडवामांथी दाढ करे को खेंची लेवा ?

तेमज,

(भुजंगी.)

भुजंगी कुळे नंदने भारी झेरी, लता धूमनी लोल कोपाग्निकेरी,
 शिखा एवो आ बांधुं तो हाल तोये, ठरी ना अरि मार्गो ले मोत को ए ?
 त्यम वळी,

(वसंततिलक.)

को नंदवंशवनने करी सर्व स्वाहा
 दीपंत क्रोधदवमां मुखो महा हा !
 को झंपलावो जीवकेरी करे खुवारी
 फुदा पठे स्वपर शक्तिय ना विचारी

चंदनदास (स्वगत) — बडाई पण एणे बोल्युं वर आण्युं छे एटले
 छाजे छे.

(पडदा पाळळ कोलाहल संभळाय छे.)

ચાળક્ય-શાર્ઙ્ગરવ ! જો, શું છે એ ?

શાર્ઙ્ગરવ-જી, સારું. (સ્વર કાઢી પાછો આવી)-ગુરુજી ! એ તો દેવશ્રી ચંદ્રગુપ્તા હુકુમથી રાજવિરોધી ક્ષપણક જીવસિદ્ધિને ફજેતી સાથે દેશ-પાર કરે છે.

ચાળક્ય-ક્ષપણક ? અરેરે !!! અથવા ચાલો એ એના રાજદ્રોહનું ફઠ. જુઓ, શેઠ ચંદનદાસ, રાજા રાજદ્રોહીને આમ સખત શિક્ષા કરે છે. માટે આ મિત્ર ઠીક કહે છે તે માનો, રાક્ષસનું કુટુંબ હવાલે કરી દો, અને નિરંતર અદ્ભુત ફઠ આપનારી રાજકૃપા ભોગવો.

ચંદનદાસ-મારા ઘરમાં અમાત્યનું કુટુંબ છેજ નહિ.

(ફરી પડદા પાછલ કોલાહલ સંભળાય છે.)

ચાળક્ય-શાર્ઙ્ગરવ ! જો, શું છે એ ?

શાર્ઙ્ગરવ-જી, સારું. (સ્વર કાઢી પાછો આવી)-ગુરુજી ! આ પળ બીજા રાજવિરોધી કાયસ્થ શકટદાસને શૂઠિયે ચઢાવવા લેઈ જાય છે.

ચાળક્ય-કર્યાં કર્મનાં ફઠ ભોગવો. શેઠજી, રાજા રાજદ્રોહી-ને આમ સખત શિક્ષા કરે છે. રાક્ષસના ઘરનાં તમે છુપાવી રાખ્યાં છે, તે એ નહિ સાંખે. માટે પરઘરનાં આપી દેઈ પોતાના ઘરનાં અને પોતાના પંડને ઉગારો.

ચંદનદાસ-આર્ય ! શું મને કાંઈ ભયભય બતાવો છો ? ઘરમાં હોય તોએ અમાત્ય રાક્ષસના ઘરનાં ન આપું, તો નથી તેનું શું ?

ચાળક્ય-ચંદનદાસ ! એજ નિશ્ચય તમારો ?

ચંદનદાસ-હા, એ મારો દૃઢ નિશ્ચય.

ચાળક્ય (સ્વગત)-ધન્ય છે ! ચંદનદાસ ! ધન્ય છે તને ! અહા ! આ પૃથ્વીપર—

(ગીતિ.)

બીજાનેજ બતાવી દેવાથી સુલભ લાભ છે તોએ,

નવ લોભાઈ તેણે શિબિવિળ કરનાર અન્ય અવ કોએ !

(પ્રકટ)-**ચંદનદાસ !** ત્યારે તમારો એજ નિશ્ચય ?

ચંદનદાસ-હા.

ચાળક્ય (ક્રોધ યુક્ત)-આહ નાપાક કમજાત બકાલ ! રહે-ચાલ ત્યારે રાજકોપનો સ્વાદ.

ચંદનદાસ-સજ્જ છું, આર્ય ! કરો આપના અધિકાર સરખું.

ચાળક્ય-શાર્ફરવ ! કાલપાશિક અને દંડપાશિકને અમારા નામથી કહે કે આ કમજાત બકાલને તુરત શિક્ષા કરે. અથવા રહે. દુર્ગપાંઠ વિજયપાઠને કહે કે માલમતા જપત કરી બાયડી છોકરાં સાથે એને ઝાંઝરિયાં પહેરાવી કેદ રાખે. દરમ્યાન હું તૃષ્ણને કહું છું તૃષ્ણજ એને દેહાંત દંડની શિક્ષા ફરમાવશે.

શાર્ફરવ-ગુરુજીની જેવી આજ્ઞા. ચાલો શેટ.

ચંદનદાસ-આવ્યો, ભાઈ ! (સ્વગત)-અહા ! સદ્ગામ્ય કે મિત્ર-કાર્યથી મારું મરવું થાયછે, કાંઈ પુરુષદોષથી નહિ. (પરિક્રમણ કરતો શાર્ફરવ સાથે જાય છે.)

ચાળક્ય (સદર્શ)-અહા ! હવે રાક્ષસ હાથમાં આવ્યો. કેમજે.

(ગીતિ.)

એના સંકટમાં આ જ્યમ નિજ અઠાવામણા કરે પ્રાણ
ત્યમ આફતમાં આની એ પળ વા'લો નહિજ કરે જાન
(વઢી પડદા પાછળ કોલાહલ સંભળાય છે.)

શાર્ફરવ (ગામરો ગામરો પ્રવેશ કરી)-ગુરુજી ! કહેછે, આ પેલો સિદ્ધાર્થક, શકટદાસને શૂઠી દેતાં વધ્યસ્થાનથી છોડાવી નાઠો.

ચાળક્ય (સ્વગત)-સાબાશ ! સિદ્ધાર્થક ! સાબાશ ! પરગળ માંડ્યા. (પ્રકટ)-શું બઠ કરી નાઠો ? વત્સ ! કહે **ભાગુરાયણ**ને જે એની સત્ત્વર સ્વર લે.

શાર્ફરવ (જઈ પાછો આવી શોકાતુર વેષે)-અફસોસ ! અફસોસ ! ગુરુજી ! **ભાગુરાયણ**ે ભાગી ગયોછે.

ચાળક્ય (સ્વગત)-મલે ! ફતેહ કરો. (પ્રકટ સકોપ)-વત્સ !

મારું નામ દેઈ ભદ્રભટ, પુરુષદત્ત, ડિંગરાત, બલગુપ્ત, રાજસેન, લોહિતાક્ષ, તથા વિજયવર્માને કહે જે તેઓ એ દુષ્ટ ભાગુરાયણને પ-કડી લાવે.

શાર્ફરવ-જી, સારું. (જઈ પાછો આવી શોકાતુર વેશે)-અરેરે ! અફ-સોસ ! સઘળું એ કોકડું ગુંચાયું છે. તે ભદ્રભટ આદિ સુભટોએ, વહાણું વાયુંએ ન હતું, તેવામાં અંધારામાંજ પલાયન કરી ગયાછે.

ચાળક્ય (સ્વગત)-સર્વેને કુશલ હો ! (પ્રકટ)-વત્સ ! ફિકર કર માં. જો,

(હરિગીત).

મનમાંહિ કાંઈક ધારી જે પૂર્વે ગયાજ, ગયાજ તે;
જાવા મલે માયું સજે સર્વેય, જેહ રહ્યા જતે;
સો સેનથીએ અદર્કો, વિશ્વે વિદિત નંદ નવે હણ્યે,
સૌ સાધવા અર્થો સમર્થ, ન બુદ્ધિ એક તજો મને.

(ઊઠી આકાશ તર્ફ નજર ઠેરવી)-આ એ દુષ્ટ ભદ્રભટ આદિને આપ્યા.
(સ્વગત)-રે રે દુષ્ટ રાક્ષસ ! હવે ક્યાં જઈશ ?

(રોઝાવૃત્ત).

દાન ઉદાર અપાર થકી દીપંતા ફરતા-
સાથી વિણ સ્વચ્છંદં બહુ બઠમદ વઝી ધરતા,
તુજને આ અવ જાણ વૃષલ અર્થે દીધ પેલટી
રાની ગજની પેઠ આંતરી બુદ્ધિબઢથી.
(સર્વે જાયછે).

इति मुद्रालाभो नाम प्रथमोऽङ्कः ॥

૧ દાન=^૧સામ, દામ, ભેદ, અને દંડ, એ ચાર ઉપાયમાંનો બીજો;—^૨હાથીના કુમ-સ્થલમાંથી યુવાવસ્થામાં નિકલતો રસ, મદ. ૧ પલટી=^૧પલટાવી, પ્રતિકૂલ મિટાવીને અનુકૂલ બનાવી;—^૨પલોટી. ૨ જ્યાં રાક્ષસની મહોરની વીંટી પ્રણિધિ નિપુણક દ્વારા ચાળક્યને મઠી વર્ણવી છે તે.

મુદ્રારાક્ષસ નાટક.

અંક ૨.

(એક તર્ફથી ગારુડીને વેષે રાક્ષસનો પ્રણિધિ વિરાધગુપ્ત પ્રવેશ કરેછે).

વિરાધગુપ્ત—

(પદ.)

નૌગરાજની સાથે, खेલે તે; નાગરાજની૦ ॥ ધ્રુવ૦ ॥

મંડેલ જેહ લેલે સ્વંતે સુવ, મંત્ર જાલ્લે જાતે; खેલે તે૦ ॥ ૧ ॥

જાણે તંત્ર સમગ્રજ વર્લો જે મૂલે ન કોઈ વાતે; खેલે તે૦ ॥ ૨ ॥

(આકાશ તર્ફ લક્ષ્મી) શું, માઈ! શું કહે છે?—“તું કોણ છું?” માઈ હું સર્પનો ખેલાડી જીર્ણવિષ છું. શું કહે છે?—“મને પળ સર્પ ખેલનું મન છે.” કહે તો વારું, તું શું કામ કરે છે માઈ? શું કહે છે? “રાજ-સેવક છું.” ત્યારે એ તારે સર્પ ખેલજ છે. કેમજે ગારુડી હોઈ મંત્ર તંત્રથી અજાણ હોય, મસ્ત હાથીનો ચઢનારો હોઈ પ્રમત્ત હોય, રાજસેવક હોઈ અધિકારના મદે ઉદ્ધત હોય, એ સૌ સરસ્વાજ; ત્રણેને નસીબે સ્વ-રાત્રી સરજીછે. અહા! દેખા દેઈ એ તો કહિંક રસ્તે પડ્યો. (પત્તી આકાશ તર્ફ લક્ષ્મી) શું કહ્યું માઈ તેં?—“આ કરંડિયામાં શું છે?” માઈ! એમાં તો મુજ ગરીબની રોજી નાગદેવતા છે. શું કહ્યું?—“હું જોવા ચાહું છું.” માઈ! સાફ કર. અહિં તો ન દેખાડાય. આવ, આ મકાનમાં દેખાડું, જો જોવા હોય તો. શું કહ્યું?—“એ તો સ્વામિશ્રી અમાત્ય રાક્ષસનું ઘર છે; અમ જેવા અહિં પેસ્વા પામતા નથી.” ત્યારે તો જા માઈ તું તારે. મારે તો રોજીના પ્રતાપે સડ દ્વાર સુલ્હાં

૧ સાપનો ખેલ કરી બતાવનાર. ૨ નાગ અને રાજા. ૩ મંડલ=૧જેમાંથી સર્પ જાદુઈ બળનેલીધે ચસકવા નથી પામતો તે કુંડાલું;—૨રાજનીતિમાં કહેલું રાજ્યના સીમાડા બહારના બાર રાજાઓનું મંડલ, જેમાંટે કામંદકીય નીતિસારમાં જોવું. ૪ લલ્લે=૧દારે છે;—૨લક્ષ ધારણામાં રાખેછે. ૫ મંત્ર=૧સર્પવિદ્યા;—૨યુદ્ધ રાજકાજની વાત. ૬ તંત્ર=૧વિષવિદ્યા, કે સ્ત્રેર ઉતારવાની ક્રિયા;—૨રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થા.

છે. અહા ! આ પળ થયો વિદાય. (સ્વગત) અહો ! અજબ છે ! આમ ચંદ્રગુપ્તને જોડું છું ને ચાળક્યનું બુદ્ધિબલ વિચારું છું, તો રાક્ષસના પ્રયત્ન નિષ્ફળશા દીસે છે. આમ મલયકેતુને જોડું છું ને રાક્ષસનું યુક્તિકૌશલ્ય લક્ષમાં લાવું છું, તો ચંદ્રગુપ્ત અધિરાજ્યથી ભ્રષ્ટ જેવો જણાય છે. સ્વરેજ,

(ઉપજાતિ.)

કૌટિલ્યના સજ્જડ બુદ્ધિબંધે જડી જણાયે જ્યમ લક્ષ્મી ચંદે;
ઉપાયહસ્તો તદપિ પ્રસારી આ રાક્ષસે એ લહું લીધે સારી.

આમ આ બે બુદ્ધિશાળી મંત્રિવરોના વિરોધમાં રાજલક્ષ્મી સંશય-
દોલાએ ચઢીશી ભાસે છે.

(રોઢાવૃત્ત.)

વિશાલ ઈંટવી-માંહિ સામસામા બાણેલા
બે રાની ગજરાજતણા જુદે, હરવેલા
જૈયસંશયથી જેમ વ્યાકુળી ભયથી ભારી
આવજાર્થો ડુંઝૂં થાય હાથળી શાશ્વો વિચારી;
ત્યમ અહિં આ બે મુખ્ય મંત્રિવરના આ વસમા
વિગ્રહમાં, અત્યંત અનિશ્ચયમાંહિ વિજયના,
રાજલક્ષ્મી અવ વિકલ્પ ભીત ચિત્તે અતિ ભારી
ઘડોઘડો શોલા સ્વાઈ પિડાયે પરમ વિચારી

ત્યારે હવે અમાત્ય રાક્ષસ ક્યાં હશે તે જોડું, ને જઈને તેમને મળું.

(પરિક્રમણ કરી અમાત્યને દ્વારે ડાકો રહે છે.)

(એવે આસનસ્થ ચિંતાપ્રસ્ત રાક્ષસ પરિચારક પ્રિયંવદ્ધ સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

રાક્ષસ (આસુંભરી દૃષ્ટિએ)—અફસોસ અફસોસ !

૧ બુદ્ધિ રૂપી દોરનું બંધન. ૨ સામ, દાન, ભેદ, અને દંડ એ ચાર ઉપાય રૂપી
હાથ. ૩ સંઘ્રયના હિંદોલે, અનિશ્ચય રૂપી ચગડોલે. ૪ જંગલ. ૫ જીતના અ-
નિશ્ચયને લીધે. ૬ ઉત્તમ અમાત્ય. ૭ આસન ઉપર બેઠેલો. ૮ વિચારમાં ગરબ.

(હરિગીત.)

નિજ નીતિ શક્તિ ગુણે કરી શમવો દોંધા સડ શત્રુ તે
મરતાં કરી સડ નંદ દુષ્ટ 'વિધિ લીધે ટૂંછિણ પટે,
દિનરાત આંખ ઉઘાર્ડોથી ઘાટો વળાક ઘડી ઘટે
આ ચિત્રરચના ચિતરું હું, તે હાય ! નોંધારી દોંસે. *

અથવા

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ના મૂલી જઈ મક્તિ, મૂઢ વિષયાસક્તિયોં ના બની,
ના વી' જાનથો જાનના, ન કરો તૃષ્ણા મર્તેબા માનની,
સંતાપું ચિત્ત નીતિના રટનથી દાસત્વ બેઠી અતિ
કે સંતોષિત થાય શત્રુવધથી સ્વર્ગસ્થિતે ભૂપતિ !

(આકાશ તર્ફ લક્ષ્મી અશ્રુપાત સાથે)-દેવી લક્ષ્મી ! તને જરાય ગુણની
બૂઝ નથી.

(વસંતતિલક.)

આનંદકંદ નૃપ નંદ અહા વિસારી
કાં વૈરી મૌર્યસુત સંગ સજીજ યારી ?
કાં કાં તું ગંધર્ગજની મદપંક્તિ પેઢ
પામી ન નાશ, ચંપલે, ગજના સમેત !
અને, ઓ હીણી પાપપૂતળી !

* જુઓ આથી કાંક જૂદા પ્રસંગે પ્રકારાંતરે આજ અલંકારનો પ્રયોગ નીચેપ્રમાણે
ક. સ. સા. પૃ. ૧૦ ૧૮ શ્લો. ૫૦ ઉત્તરાર્ધમાં.

ધીર્ન ચિત્રીયતે કસ્માદમિત્તૌ ચિત્રકર્મણા

૧ દૈવ. ૨ યાદવ. ૩ વિચિત્ર પૌરુષવ્યાપાર તેજ અહિં ચિત્રકર્મરૂપે રૂપકા-
તિશયોક્તિથી કવિ વર્ણવે છે, અને તે પ્રયાસના આલંબનરૂપ નંદકુલને તે ચિત્રની
આધારભૂમિ (મિતિ) લેખે છે, અને તે નંદકુલ વિનાશ પામ્યું હતું તેથી ચિત્રરચના
નોંધારી જણાવે છે. ૪ સંસારના ભોગવૈભવમાં લપટાઈ જવું તે. ૫ આનંદનું મૂઠ.
૬ જેના મદના સુવાસથીજ બીજા હાથી માગી જાય તેવો ઉત્તમ હાથી. ૭ એકને મૂકી
બીજાને અને બીજાને મૂકી ત્રીજાને શોધનારી; દુરાચારી; અમર્યાદ. ૮ સાથે.

(શિશ્વરિણી.)

ગયા ભૂમિમાં શું સકઠ કુઠવંતા નૃપ મરી ?

અરે કે તું આવો વરણવિણ મૌર્યે વરી વરી !!!

અથવા

સ્વભાવે સ્ત્રિયોની ગગનફુલશી અસ્થિર મતિ

ગુણે ના, ન જ્ઞાને પ્રિયમાર્હિ જુએ ધારીજ રૈતિ

માટેજ, ઓ અમર્યાદ ! તારું ઠામજ ફેડી આ તારો કામ હું પ્રજાહું છું. (વિચાર પૂર્વક) ઠીક કર્યું કે મેં પુષ્પપુરમાંથી નીકળી આવતાં બૈરાછોકરાં પ્રિયમિત્ર ચંદનદાસને ઘેર મૂક્યાં; કેમજે તેથી પુષ્પપુર-સંબંધી પ્રયત્ન વિષે રાક્ષસ ઉદાસીન નથી એમ સમજી, અમે જે કામમાં મથિયે છિયે તેજ કામમાં મંડેલા મહારાજશ્રીના સેવકોનો કૌર્યોત્સાહ મંદ નહિ પડે. વઠ્ઠી ચંદ્રગુપ્તનો ઘાટ ઘડવા યોજેલા કુશઠ મારા તથા હઠાહઠ વિષ દેનારા વગેરેને સાધી રાખવા તથા શત્રુને અકાર્યમાં ફ-સાવવાની સ્વપટ યોજવા પુષ્કળ સ્વજાના સાથે શકટદાસને ત્યાં રા-ખ્યોજ છે; અને ઘડિયે ઘડિયે શત્રુની બાતમી મેઠવવા તથા તેમનું એક્ય ભેદવા જીવસિદ્ધિ આદિક મિત્રો યોજ્યાજ છે. ટુંકામાં

(વસંતતિલક.)

શાર્દૂલબાઢવત જેહ ઉછેરો, નાથ

પામ્યા વિનાશ સુતવત્સલ સુત સાથ

આ મર્મ તેનું દોધ વીંધોજ બુદ્ધિવાળે,

આડું ન જો અકઠરૂપ અદૃષ્ટ આવે.

(એવે મલયકેતુનો કંચુકી જાજલિ દાગીનાનો દાઢહો લેઈ પ્રવેશ કરે છે.)

જાજલિ—

(હરિગીત.)

હળોં નંદ કૌટિલ્યે ક્રમે જુગતે પુરે થાપેલ જે

છે ચંદ થિર જામેલ, તેને મંત્રી જ્યમ જોતવા કરે;

૧ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય એ ત્રણ આર્યવર્ણોનો બહાર, અર્થાત્ શૂદ્ર. ૨ ચળોઠો પૂર, જરાપણ. ૩ કાઢજી રહિત. ૪ રાજકાર્યવિષે ડલટ. ૫ વાઘનું બહું. ૬ અમાત્ય રાક્ષસ.

ત્યમ કામને હર્ણો ધર્મ ઉરમાં ઘડપણે ઘટવેલ, તે
આ લોભ સેવાઈ સંમીરિત ફેડવા ફોગટ મથે.

(પરિક્રમણ કરી ઘર પાસે આવતાં) આ અમાત્ય રાક્ષસનું ઘર. ચાલો
અંદર. (પ્રવેશ કરી અમાત્યને જોઈ) કલ્યાણ હો અમાત્યને !

રાક્ષસ—આર્ય ! અભિવંદન કરું છું. પ્રિયંવદક ! આસન, આસન.

પ્રિયંવદક—આ આસન. અહિં વિરાજિયે આર્ય.

જાજલિ (આસન ઉપર બેસી)—અમાત્ય ! કુમાર મલયકેતુ તમને વિ-
જ્ઞાપના કરે છે કે, “ આર્યે કેટલોઈ કાઠ થયાં ઉચિત શૈરીરસંસ્કાર
વિસારી મૂક્યા છે, તેથી આર્યનું શૂન્ય શરીર જોઈ મારું દિલ દાક્ષે છે;
સ્વરું છે કે સ્વામીના ગુણ સહસા વિસાર્યા વિસરાય તો નહિ, તથાપિ
આર્યે મારી વિજ્ઞાપિતિ માન્ય કરવી ઘટે છે. ” (એમ કહી દાગીના દેખાડી)
આ અલંકાર કુમારે પોતાના અંગ ઉપરથી ઉતારી મોકલેલા છે, તે અ-
માત્ય ધારણ કરિયે.

રાક્ષસ—આર્ય જાજલિ ! મારા તર્ફથી કુમારશ્રીને વિજ્ઞાપિતિ કરશો
કે, “ તારા ગુણની રસવટમાં સ્વામીના ગુણ તો ક્યાં એ વિસારે પડ્યા
છે; પરંતુ—

(હરિગીત.)

તુજ કનકકેરું તસ્ત આ જ્યાં મુર્ધો મુંગાંગે સ્થિર કરી
નર્થો થાપિયું, તુજ સકલ શત્રુસમૂહ સમૂઝજ સંહરી;
નર્થો કરવો ઠઠવઠ ત્યાંમુખી આ ટેક નિજ સડ વીસરી
“ નિર્ધાર્ય બનો પરપરિભવો સહનાર શરીરતણી જરી. ”

જાજલિ—અમાત્ય સરસ્વા ધુરંધર મંત્રી છતાં કુમારને એ સિદ્ધપ્રા-

૧ પ્રેરિત, ઉત્તેજન પામેલો. ૨ નમસ્કાર. ૩ શરીરની ઠઠવઠ. ૪ પોતાના
અંગ ઉપરથી ઉતારી મોકલેલાં આભૂષણ સ્વીકારી તે શરીરે સજવાની પ્રાર્થના
૫ આભૂષણ. ૬ ગંગાનદીના કિનારા ઉપર આવેલો પાટલિપુત્રનો રાજમહેલ.
૭ નિર્માલ્ય, શાયલું, કાયર. ૮ શત્રુએ કરેલું માનભંગ, અપમાન, તિરસ્કાર. ૯ થયા
જેવું, ઘણું સ્વરું સિદ્ધ.

યજ છે. માટે અમાલ્યે કુમારનો આ પ્રથમ પ્રેરણય માન્ય કરવો ઘટે છે.

રાક્ષસ—આર્ય ! તમારું વચન પળ કુમારના વચનની પેઠે મેં પાછું ઠેલાય નહિ. તો કુમારની આજ્ઞા હોય તેમ કરો.

જાજલિ (આભૂષણ પહેરાવી)—સકલ કલ્યાણ હો અમાલ્યને ! હું જાઉં છું.

રાક્ષસ—નમસ્કાર આર્યને ! (જાજલિ જાય છે.)

રાક્ષસ (જાજલિ ગયા પછી)—પ્રિયંવદક ! જો જોઈ દ્વારે, કોઈ અમને મળવા યાચે છે ?

પ્રિયંવદક—અમાલ્યની જેવી આજ્ઞા. (જઈ ગારુડીવેષે વિરાધગુપ્તને જોઈ તે પ્રતિ) ભાઈ, તું કોણ છે ?

વિરાધગુપ્ત—ભાઈ ! હું સર્પનો ચેલાડી જીર્ણવિષ છું. હું અમાલ્ય રાક્ષસ આગલ સાપના ચેલ કરી બતાવવા આવ્યો છું.

પ્રિયંવદક—રહે, હું અમાલ્યને જાહેર કરું. (રાક્ષસ પાસે જઈ)—અમાલ્ય ! આ કોઈ ગારુડી સાપના ચેલ કરી બતાવવા આવ્યો છે.

રાક્ષસ (ઢાલી આંચ ફરકતાં સ્વગત)—શું ! શુકનમાંજ સર્પનું દર્શન ! (પ્રગટ)—પ્રિયંવદક ! અમને સર્પ જોવાની ઇચ્છા નથી માટે એને ચુશી કરી કાઢ.

પ્રિયંવદક—જી, સારું. (જઈ ગારુડી પ્રતિ)—ભાઈ ! અમાલ્ય સર્પચેલ જોવાની મહેરબાની નથી કરતા પળ સર્પચેલ બતાવ્યાનું જે ફલ, તે આ મહેરબાન થઈ અમથાં તને આપે છે.

વિરાધગુપ્ત—ભાઈ ! અમાલ્યશ્રીને વિનવ જે “હું કાંઈ કેવલ ગારુડીજ નથી, પ્રાકૃતકંચિ પળ છું. તેથી જો મારા ઉપર અમાલ્યશ્રી દર્શનની મહેરબાની કદી ન કરો તોયે આટલુંપત્ર તો વાચવાની રૂપા કરો!”

પ્રિયંવદક (પત્ર લેઈ રાક્ષસ પાસે જઈ)—અમાલ્ય ! આ વિનવે છે જે

૧ પ્રાર્થના; સંપાદક ‘મૈત્રી કે પ્યારનું ચિહ્ન’ એવો અર્થ આપે છે, પળ મૂઝના પૃ. ૧૭૭ માં આ શબ્દ ફરી આવાજ પ્રસંગમાં વાપર્યો છે તેની સંગતિ વિચારો જોતાં ‘પ્રાર્થના’ એજ અર્થ લાગુ દેસે છે.

“हूं केवळ गारुडी नथी, पण प्राकृतकवि पण हूं. तेथी जो मारा
उपर अमात्यश्री दर्शननी महेरबानी न करो कदी, तोये आटलुं पत्र तो
वांचवानी कृपा करो.

राक्षस (पत्र लेई वांचे छे)—

(आर्या.)

भ्रमर भमी कौशल्ये ग्रही ग्रही रस समग्र पुष्पथकी
सार सार वर्जे जे, सारे ते अवर-अर्थ नकी.

(स्वगत)—अहो ! ‘हूं पुष्पपुरनी हकीकत जाणनार आपनो प्रणिधि हूं’
एम आ गाथाद्वारा ए सूचवे छे. अहा ! अनेक राजकाजमां मन व्यग्र
होवाथी, तथा प्रणिधि बहु होवाथी, भूली गयो ते हवणांज सांभर्युं—ए
तो गारुडीवेषे विराधगुप्त हशे. (प्रगट)—प्रियंवदक ! आववा दे एने,
ए सारो कवि जणाय छे. जोइये, एनुं सुभाषित सांभळिये.

प्रियंवदक—जी, सारुं. (गारुडी पासे जई)—आव, भाइ ! आव.

विराधगुप्त (प्रवेश करी राक्षसने जोई स्वगत)—आ अमात्य राक्षस.
अहा ! अद्यापि पण—

(हरिगीत.)

आ मंत्रिवरना मंत्रबळथी, राजलक्ष्मी, डरौ डरी
निज वामबाहुलता सजड नज मौर्यने कंठे धरी,
मुख फेरवी, स्कंधे बळे मूक्या छतांए फरौ फरी
पडौ जता अन्य करे न भीडे अंक कुच पीडित करी !

(प्रगट) जय जय अमात्यश्रीने !

राक्षस (जोइ)—अहो ! शुं विराध—(एम अर्धु कही फेरवी बाळतां) वि-
रुढ दाहुं छेक दुंठिये अडे छे ! प्रियंवदक ! अमे हवणां सर्पखेल जो-

१ चतुराई, होशियारी. २ पुष्प=‘फूल’;—‘पुष्पपुर के पाटलिपुत्र. ३ बीजानुं
काम, बीजानो स्वार्थ. ४ मंत्रवर=‘उत्तम अमात्य’;—‘उत्तम मंत्रशास्त्रकुशल ब्राह्मण.
५ वेल जेवो सुकोमळ ढाबो हाथ. ६ खमो. ७ आलिंगन.

इये छिये. तेथी परिजननुं अहिं कांइ काम नथी माटे ते विश्राम ले.
तुं पण तारे कामे लाग.

प्रियंवदक—जी, सारुं. (इतर परिजन साथे जाय छे.)

राक्षस—मित्र विराधगुप्त ! बेश आ आसने.

(विराधगुप्त आसन उपर बेसे छे.)

राक्षस (तेनी दशा जोई) अरेरे ! महाराजश्रीना चरणसेवकनी आ अ-
वस्था !!! (आंखमांथी आंसुनी धारा बहे छे.)

विराधगुप्त—अमात्य आम शोच मां करो. अमात्य अमने पाछा
पूर्वनी अवस्थाए सहजमां पहोचाडशो.

राक्षस—मित्र ! कुसुमपुरनी शी हकीकत छे? कहे.

विराधगुप्त—अमात्य ! कुसुमपुरनी हकीकत बहु लांबी छे. माटे,
फरमावो, क्यांथी मांडीने कहूं ?

राक्षस—मित्र ! चंद्रगुप्त नगरमां पेठो, त्यारपछी में योजेला कुशळ
मारा अने हळाहळ विष देनाराए शुं कर्युं, ते आदिथी सांभळवा
चाहुं छुं.

विराधगुप्त—सांभळिये, अमात्य ! पेलां शक, यवन, किरात, कां-
बोज, पारसीक, बालहीक, वगेरेनां चंद्रगुप्त अने पर्वतराजनां लश्कर,
बुद्धिमान् चाणक्यनां प्रेर्या, प्रलयकाळे मर्यादा मूकी उलटता महा-
सागरनी पेठे चढी आव्यां, अने चारे तर्फ पुष्पपुर आ घेरी लીधुं—

राक्षस (खड्ग खેંચી आवેગથી)—अरे मारा जीवमां जीव छतां पुष्पपुर-
ने घेरनार कोण ? प्रवीरक ! प्रवीरक ! शुं जुए छे ? एकदम—

(रोळावृत्त.)

बाणावळिंयो बुरज बुरजथी शर वर्षावो !
द्वारे ^१अरिकरिजूथ झीलवा गज धज लावो !
एकमने जैशझंखो जुद्धना रासिया जे जे,
दुर्बळ रिपुपर ^२नीडर घसो मुज साथे ते ते !

વિરાધગુપ્ત-અમાત્ય ! શાંત થાઓ. આ તો વીતી વાત છે.

રાક્ષસ (નિઃશ્વાસ મૂકી)-અફસોસ અફસોસ, કે વીતી વાત છે ! મેં જાણ્યું જે આ એજ સમય વર્તે છે. (સ્વપ્ન કેન્દ્રી દેઈ)-અહા !-દેવ !-નંદ !-રાક્ષસ પ્રતિ આપનો તે અત્યંત કૃપાભાવ હજુએ સાંભરે છે. તમે તે વચ્ચે સંગ્રામ મચી રહ્યો હતો ત્યારે-

(ક્ષુલ્લભા વૃત્ત.)

‘ગંજઘટા ઘન ઘૂમે જ્યાં ધૈનશ્યામ ઓ-ઓ-પળે, રાક્ષસે ત્યાંય ધાવું ! હૃદયદલે રોઝવું રાક્ષસે રોકો ! ઓ ઈર્મિવત્ ઝલ્લકી જેહ આવ્યું ; પાયદલ પ્રવલ દલ્લી નાંચવુંય રાક્ષસે !’ એ રીતે નેહધેલા, અહાહા ! કલ્પો જ્યમ કોટિ રાક્ષસ હજુર હુકમપર હુકમ કા’વ્યા ગયા યુદ્ધમાં હા !

વિરાધગુપ્ત-એ રીતે શત્રુ પુષ્પપુરને ચારે તર્ફથી ઘેરી બેઠા જોઈ ઘેરો લંબાયાથી બહુ દિવસથી લોકોને ભારે દુઃખી થતા દેખી ન સ્વમાયે, નગરવાસીની દાક્ષી એ અવસ્થામાં વઠી દેવશ્રી સર્વાર્થસિદ્ધિ સુરંગદ્વારા નીકળી તપોવનમાં જઈ રહ્યા ; એટલે ધણી ધોરી વિના આપના લશ્કરનો ઉત્સાહ મંદ પડ્યો ; જેથી રિપુએ નગર લીધું અને પડો વજડાવી પોતાની આજીવન વર્તાવી. તે સમયે, તેમાં ભેળ પાડી એ આદિક સાહસથી પૌર જનનાં મન જળાઈ ગયાં, એટલે નંદરાજ્ય પુનઃ સ્થાપન કરવાના ઉદ્દેશે આપ સુરંગદ્વારા બહાર નીકળી પડ્યા. ત્યારપછી, ચંદ્રગુપ્તનો ઘાટ ઘડવા સારું તમે વિષકન્યા યોજી હતી, તેણે બિચારા પર્વતેશ્વર માર્યા ગયા-

રાક્ષસ-મિત્ર ! કેવું વિચિત્ર ! જો જો

(છપ્પય.)

એકજ હળવા શક્ત શક્તિ નિષ્ફળ ન જણારી

પાર્થવધાર્થે જેમ રાહોં હતો કર્ણે ધારી ;

૧ હાથીનું ટોલું. ૨ વાદલ સમાન શ્યામ. ૩ પાણીના મોજાની પેઠે. ૪ હેતુ, મતલબ. ૫ એક અત્યંત અભ. ૬ પૃથ્વાના પુત્ર અર્જુનને મારવા સારું.

ત્યમ વિષકન્યા* જેહ મૌર્ય હળવા રાखેલી,
તેળે હળો શૈલેશ, ઘટોત્કચવત્, તે મે'લી,
વિષ્ણુવત્ વિષ્ણુગુપ્ત તે દુષ્ટતણુંજ, અરે અરે !
તેનુંજ સાલ હરો સર્વથા, પ્રિય પૂરણ કીધું સ્વરે !!!

વિરાધગુપ્ત-અમાત્ય ! એમાં કાંઈ ઇલાજ નથી. દૈવને ગોઠચું તે સ્વરું!

રાક્ષસ-વારું, પછી ?

વિરાધગુપ્ત-પછી બાપના વધથી બીકના માર્યા કુમાર મલયકેતુ
પુષ્પપુર છોડીને નાઠા, ત્યારે પર્વતરાજના ભાઈ વૈરોચકને ષાણક્યે
સમજાવીને રાખ્યો; અને નંદરાયના રાજમહેલમાં ચંદ્રગુપ્તના પ્રવેશનો
શુભ દિવસ બહાર પાડી, તે દુષ્ટે આશ્વા નગરના સુતારોને એકઠા કર્યા,
અને કહ્યું કે “ જ્યોતિષિયે નંદના રાજમહેલમાં ચંદ્રગુપ્તના પ્રવેશનું
આજ મધ્યરાત્રનું મુહૂર્ત આપ્યું છે, તેથી દરવાજાથી માંડીને બધો રા-
જમહેલ શણગારો ” ત્યારે સુતારોએ કહ્યું કે “ આર્ય ! દેવશ્રી ચંદ્રગુપ્ત-
ના રાજમહેલમાં પ્રવેશની વાત જાણી આગમચર્ચીજ આગલો દરવાજો
સુતાર દારુવર્માએ સોનેરી મેહેરાબ વગેરે ઠાઠમાઠથી શણગારી મૂક્યો છે;
હવે રાજમહેલ માત્ર માંહિથી શણગારવો રહ્યો છે તે અમે કરીશું. ” એ
સાંભળી, વગર કહ્યે સુતાર દારુવર્માએ આગલો દરવાજો શણગારી મૂક્યો
તેથી પોતે અંતરમાં બહુ પ્રસન્ન થયો હોય તેમ દારુવર્માની હુંશિયારીની
વળી તારીફ કરી, દુષ્ટ ષાણક્યે કહ્યું, “ દારુવર્મા ! તારી આ હુંશિ-
યારીનો બદલો થોડાક વચ્ચતમાં મળશે. ”

રાક્ષસ (હઢ્ઢેગથી)-મિત્ર ! એ દુષ્ટ તે પ્રસન્ન થવો કેવો ? માટે દા-
રુવર્માનો પ્રયત્ન અફઠ ગયાની અથવા તો અવઠો ફઠ્યાની મને ધા-
સ્તી રહેછે; કેમજે એણે, મૂલ સ્વાઈ અથવા તો રાજભક્તિની ઘેલછામાં તં-

* જુઓ નીચેનો શ્લોક.

લાવણ્યભૂષણાક્રાન્તાં યોષિતાં ક્રમશઃ વિધિઃ ।

યુવતીં યોજયેત્ કામિરિપુભૂપાલશાન્તયે ॥

૧ પર્વતક. ૨ કમાન.

ળાઈ, खरी तक आवतांसुधी दम मारवाने बदले पोतानी उतावळथी
उलटुं ते दुष्टना मनमां पाको वहेम आणवानुं कर्तुं. वारुं, पछी ?

विराधगुप्त-पछी ते दुष्टे, अनुकूल मुहूर्त जोई, “आज मध्यरात्रे
चंद्रगुप्त राजमहेलमां प्रवेश करशे,” एवो ढंढेरो पिटावी, तेजक्षणे
पर्वतराजना भाइ वैरोचकने चंद्रगुप्त साथे एक सिंहासने बेसाडी रा-
ज्यना अर्धनो भागियो कर्यो.

राक्षस-शुं त्यारे पर्वतराजना भाइ वैरोचकने पूर्वे कबूलेलुं अर्धुं
राज्य आप्युं ?

विराधगुप्त-हाजी !

राक्षस (स्वगत) -वेशक एमां कांडक भेद हशे. अरे ए एणे प-
र्वतराजना वधनी काळाटीली काढी नांखवा लोकोने समजाववा कर्तुं
हशे; अने तेमांए पाछो ते बिचारा वैरोचकने ए पूरो करवानो कांडक
उंडो घाट उतार्यो हशे. (प्रगट) पछी पछी ?

विराधगुप्त-पछी वैरोचकने, पट्टाभिषेक कर्यो छतां, बरफजेवां
उज्जवळ मुक्ताफळनी लटरोथी सुशोभित भव्य वस्त्रना पोशाकमां शरीर
लपेटી लेई, माथे रत्नजडित मुकुट दढ सजावी, विशाळ वैक्षःस्थळे ज-
नोईरोका महमहता फुलना हार पहेरावी, परिचितने ओळखवो मुश्केल
पडे एम शणगारी करी, आगमचथी ठरावेला सर्वविदित मुहूर्ते, रात्रिये,
दुष्ट चाणक्यनी योजनाने अनुसार चंद्रगुप्तने पोताने चढवानी हाथणी
चंद्रलेखा उपर बेसारी, खुद चंद्रगुप्तना अनुयायी राजवर्ग साथे आगळ
कर्यो. ए छाठमां ए राजमहेल आगळ आवी पहोच्यो; एटले आपे
साधी राखेला सुतार दारुवर्माए “आ चंद्रगुप्तज छे” एम जाणी, जे-
वो ए अंदर पेसवा गयो के तेनाउपर नांखवा गोठवी मूकेली कमाननी
कळ उपर पोतानो हाथ नांख्यो. दरम्यान, चंद्रगुप्तनो अनुयायी राज-
वर्ग वाहन रोकी बहार चोकमां ऊभो छतां तमे साधी राखेला चंद्रगुप्तना

महावत बर्बरके सोनाना म्यानमांहिनुं शस्त्र खेंचवा सोनानी सांकळे लटकतुं म्यान हाथमां लीधुं.

राक्षस—बेउए जीवा न रही आडनुं दोढ कयुं.

विराधगुप्त—एटले पूठे प्रहारनी बीके हाथणी पोतानी धीमी चाल छोडी एकाएक दोडी. तेथी प्रथमनी चालनी गणत्रोथी वछोडी नांखेली कमान, निशान चूकी, हजुतो चंद्रगुप्त समजी मारवा चाहेला वैरोचकने पेला बिचारा बर्बरके मार्यो ए नथी ने एना हाथ तो शस्त्र खेंचवामां रोकाया छे एवामां, एनाज उपर ककडती आवीने पडी के एतो बिचारो पूरोज थई गयो. हवे, “कमान वछोडी नांखतां करी मने जीवतो नहि मूके” एम समजी दारुवर्मा जे उंचे छेक कमान उपरना भागे चढ्यो हतो, त्यांथी तेणे ते कमाननी कळेज बिचारा वैरोचकने हाथणी उपर ने उपरज कूटी नांख्यो.

राक्षस—अफसोस ! अफसोस ! बेवडो अनर्थ थयो. चंद्रगुप्तनो घाट घडवो'तो ते न घड्यो, ने बिचारा वैरोचक अने बर्बरकना दैवे जीव लीधा ! पछी सुतार दारुवर्मातुं शुं थयुं ?

विराधगुप्त—वैरोचकना पुरःसर पाळाए एने पथरा ने रोडांवते पूरो कयो.

राक्षस (आंसुभरी आंखे)—अफसोस ! अफसोस ! गयो रे बिचारो दारुवर्मा ! अहा, एक दिलोजान दोस्त खोयो ! वारुं, पेला वैद्य अभयदत्ते शुं कयुं ?

विराधगुप्त—बधुं ए कयुं.

राक्षस (सहर्ष)—शुं त्यारे ते दुरात्मा चंद्रगुप्तनो घाट घडायो ?

विराधगुप्त—अमात्य, दैव आडे आव्युं ने ए न मुओ.

राक्षस (शोकातुर चहरे)—त्यारे हावां “बधुं ए कयुं” शा माटे कहे छे ?

विराधगुप्त—अमात्य ! एणे, चंद्रगुप्त सारुं जे औषध हतुं ते झेर

मेळवीने मोकल्युं. ते जाते तपासी जोतां, दुरात्मा चाणक्ये, सोनाना वासणमां नांखतांज तेनो रंग बदलायो जोई, चंद्रगुप्तने कहुं के, “आमां झेर छे माटे ए पीवुं नहि.”

राक्षस—ए दुष्ट पाको देखुं ! वारुं, पण ते वैद्यनुं शुं थयुं ?

विराधगुप्त—ए ओसड एनेज पायुं,* एटले ए जमपुरीने रस्ते पड्यो.

राक्षस (अपशोच साथे)—अरेरे ! वैद्यविद्यानुं एक रत्न गयुं !!! पण, मित्र, पेला रंगमहेलना हजुरी प्रमोदकनुं शुं थयुं ?

विराधगुप्त—जे बीजानुं थयुं तेज.

राक्षस (शोक पूर्वक)—एम केम !

विराधगुप्त—तमे आप्युं हशे ते अखूट धन मळतां ते मूर्खो मोटा ठाठथी रहेवा लाग्यो. तेथी चाणक्ये तेने पूछचुं के “तारी पासे आटलो बधो पैसो क्यांथी !”, त्यारे ते बहु बोली बोल्यो, ते उपरथी तेने ते दुरात्मा चाणक्ये भुंडे मोते मारी नखाव्यो.

राक्षस (शोकातुर च्हेरे)—अरे ! आमे अमनेज दैवे मार्या !!! वारुं, पेला बीभत्सक वगेरे जे अमे चंद्रगुप्तने उंघतां पथारीमां पूरो करवा तेना रंगमहेलनी भीतमाहिनी सुरंगमां राख्या हता तेमनी शी हकीकत छे ?

विराधगुप्त—अमात्य ! बूरी हकीकत छे.

राक्षस (आवेग पूर्वक)—शुं ? बूरी हकीकत छे ? अरे ए दुरात्मा एओने त्यां रहेता जाणी तो नहि गयो होय ?

विराधगुप्त—अमात्य ! एमज थयुं. चंद्रगुप्तना प्रवेश पूर्वे ते दुष्टे पेशी चारेत्तर्फ सूक्ष्म नजरे जोतांज तुरत भीतना एक बारिक छिद्रमांथी भातना दाणा लेई कीडियोनी हार नीकळती देखी, “निश्चय भीतर माणसनो वास छे” एम समजी जई, तेणे ते आवास बाळी मुकाव्यो. आग पसरी के तेना धुमाडाथी आंखो पुराई जवाथी रस्तो न जड्ये

* जुओ का. नी सा. ७-२७.

औषधानि च सर्वाणि पानं पानीयमेव च ।

तत्कल्पकैः समास्वाद्य प्राश्नीयाद्भोजनानि च ॥

बिचारा बीभत्सक वगेरे सउ मांहिना मांहि बळीने खास थई गया.

राक्षस (आंसुभरी आंखे)—अफसोस ! अफसोस ! अहा आ अधम दुरात्मा चाणक्यने दैव केवुं पाधरुं उतरे छे तेतो जो भाइ ! में

(कवित.)

चंद्रगुप्तकेरो भलीभात घडवाने घाट
प्रथमथी पुंठे विषकन्या जे मूकी हती,
तेणे ते बिचारो गयो पर्वतक मार्यो, अने
एने मटयुं साल नीमे भागनुं ए मांहिथी ;
वळी विषे मारवा ने शस्त्रथी संहारवाने
योज्या हता जे जे ते ते मार्या गया ते थकी ;
मौर्यनेज लाभ आपनार उलटुं बने छे
जे जे करुं ते ते सउ कांड्ये हरि हरि !!!

विराधगुप्त—अमात्य ! तथापि हाथ लीधुं तजी देवातुंज नथी.* जुओ,

(रोळावृत्त.)

विघ्नभये डरीं उर क्षुद्र जन नज आरंभे ;
वचवांधाना विघ्न नञ्जे आरंभौय थंभे ;
पण तम सम जे उच्च पुरुष, तेतो, शत सामे
विघ्न होय, नज तोय इष्टैसिद्धिथी विरामे.†

वळी,

(दुमिलावृत्त.)

नव भारथी शेष पिडाय शुं, के शिरथी न उसेटीं दिये धैरणी ?
नशुं थाक जणाय कंड शरीरे, नं घडीपण के विरमे तैरणि ?

* जुवो क. स. सा. पृ. १०३ श्लो. २३४ उत्तरार्ध.

आरब्धा ह्यसमाप्तैव किं धीरेस्त्यज्यते क्रिया ।

† जुवो हितोपदेश, ३-११८.

आरम्भन्तेल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥

१ तुच्छ. २ धारेलुं कार्यं पूरुं करवुं ते, इष्टकार्यनी समाप्ति. ३ पृथ्वी. ४ सूर्य.

તજતાં પળ પામર પેઠ લઈ કર સજ્જન લે' ઊર શર્મ ઘણી ;
પ્રતિપક્ષપથે બેનો રે'વુંજ એ કુઠરીતિ' સૈનાતન સુજ્ઞતણી *

રાક્ષસ-મિત્ર ! “હાથ લીધું તજી દેવાતુ નથી” તે તું જુએજ છે.
પછી વારું ?

વિરાધગુપ્ત-તે પછીથી એ દુરાત્મા ચાળક્યે ચંદ્રગુપ્તના રક્ષણ સારું
હજારગણા અધિક જાગૃત રહી, “આ આવું આવું કરનાર તે ફલાણા
ફલાણા છે” એમ બધાનો પત્તો કાઢી, પુષ્પપુરમાંના આપના અંતરના
માણસોને શોધી શોધી શિક્ષા કરવા માંડી.

રાક્ષસ (ઉદ્દેગપૂર્વક)-કહે, કોણ કોણ એ દુરાત્માના પંજામાં પડ્યા ?

વિરાધ ગુપ્ત-પ્રથમ તો પેલા ક્ષપણક જીવસિદ્ધિને ફજેતી સાથે
દેશપાર કર્યો.

રાક્ષસ (સ્વગત)-ઠીક એતો. જેને કોઈ વસ્તુવિષે મમતા નથી એવા-
ને દેશપારદુનિયાપારથી દુઃખ નથી. (પ્રગટ)-મિત્ર ! શા ગુન્હાસર દે-
શપાર કર્યો ?

વિરાધગુપ્ત-“એણે રાક્ષસની પ્રેરણાથી વિષકન્યા વડે પર્વતરાજને
મારી નાંખ્યા” એમ કહી.

રાક્ષસ (સ્વગત)-સાબાશ ! કૌટિલ્ય ! સાબાશ ! તેં.

(શિશ્વરિણી.)

કરી કાઢાટીલી નિજ શિરથકી દૂરજ સ્વરે ;
અને તે તે પેચે સજડજ ! લગાડી અમ શિરે ;
નીમે ભાગીદારે વઢ્યો ઘડીજ ઘાલી હર્યું શૂંઠે ;
અકેકા અંકુરો તુજ નૌતિતણા શું નુક ફઠે ? ? ?

(પ્રગટ)-પછી ?

* જુવો ક. સ. સા. પૃ. ૭૪ શ્લો. ૧૮૮ ઉત્તરાર્ધ.

પ્રતિપક્ષાર્થનિર્વાહઃ સદ્વર્જં હિ સતાં વ્રતમ્ ।

૧ અંગીકાર કરેલો માર્ગ, હાથમાં લીધેલું કામ. ૨ તદાકાર થઈ રહેવું,
મંદ્યા રહેવું ૩ હમેશની.

विराधगुप्त-पछी, “चंद्रगुप्तनो जीव लेवा दारुवर्मा आदिक मा-
णसो आणे योज्यां हतां” एवा ढंढेराथी शकटदासने शूळिये चढाव्यो.

राक्षस (आंमुथी उभराती आंखे)-अरेरे ! कमोते मुओ रे भाइ शक-
टदास !!! तारी आ दशा नहती थवी. अथवा तुं तो भाइ जीती
गयो !-स्वामीना कार्यमां देह पडचो ! अमेज निर्भाग्य, के नंदकुळुं
जडामूळ जतांए अमारा आ पापी प्राण छूटता नथी.

विराधगुप्त-अमात्य ! स्वामिकार्यज सिद्ध करवा पाछळ तमारो जीव
लागी रह्यो छे.

राक्षस-हा ! हा ! भाइ !

(उपगीति.)

अवलंबी ए अर्थज-न जीवितेच्छा, कृतघ्नपणे,
स्वामी स्वर्ग जतांए करी ना कुरवान काय अमे !

कहे, भाइ, प्रियजननी बीजीए माठी खबर सांभळवा सज्ज छुं.

विराधगुप्त.-ए रीतभात जोतांज चंदनदासे अमात्यना कुटुंबने बी-
जाने त्यां संताडयुं.

राक्षस-चाणक्य महाक्रुर छे !-अरे ए दुष्टना विरुद्ध ए एणे महा
भुंडुं कर्युं.

विराधगुप्त-अमात्य ! पण मित्रद्रोह एथोए भुंडो नहि शुं ?

राक्षस-पछीपछी ?

विराधगुप्त-पछी चाणक्ये तेने बोलावी आपनुं कुटुंब हव्वाले करवा
कह्युं ते ज्यारे तेणे न कर्युं त्यारे ते दुष्टे क्रोधना प्रचंड आवेशमां-

राक्षस (उद्वेग्य)-हैं-हैं-शुं-मारी नांख्यो ?

विराधगुप्त-मारी तो न नांख्यो पण मालमता जप्त करी बैरांछो-
करां साथे एने कारागृहमां नांख्यो.

१ पकडी, स्वीकारी, आगळ करी. २ जीववानी इच्छा, आवरदा वहालो कर-
वो-जात वहाली करवी ते. ३ केदखानुं.

રાક્ષસ—ત્યારે મહાસંતોષથી “રાક્ષસના કુટુંબને ઇળે બીજાને ત્યાં સંતાડ્યું” એમ શાને કહે છે? એમજ કહેને કે સકુટુંબ રાક્ષસજ કે-
દમાં પુરાયો.

પ્રિયંવદક (એકદમ પ્રવેશ કરી)—જય જય! અમાત્ય! આ શકટ-
દાસ દ્વારે ઝમા છે.

રાક્ષસ—અરે! શું સાતું કહે છે?

પ્રિયંવદક—અમાત્યશ્રીને જુટું કદી કહ્યું છે?

રાક્ષસ—મિત્ર વિરાધગુપ્ત! આ શું? આ કેમ?

વિરાધગુપ્ત—અમાત્ય! હોય! એમ એ હોય મોતના મ્હોમાંથી બચાવી
લેનાર વિધાતાની બલિહારી છે!—જેનેલીધે બનવાં કાઠ બની આવે છે.*

રાક્ષસ—પ્રિયંવદક! શા માટે ત્યારે વાર કરેછે? સત્ત્વર એને અંદર
આવવા દે.

પ્રિયંવદક—જી, સારું. (જાય છે.)

(એટલે શકટદાસ સિદ્ધાર્થક સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

સિદ્ધાર્થક (સ્વગત)—અરેઅરે!

(કવિત.)

અવલોકી આંખે મેહીમાંહિ થિર થપાયેલ
મૌર્ય, અને આંખે આજ અવલોકી શૂઢીએ,
ચેતના પ્રમાથી પૂરી પ્રભુતા રિપુની ધારી,
ધારી બડી બૂરી વધમાઢા એ વઢી શિરે,
કાઢોતરી કાને સુળી સ્વામિના નિકંદનની
સુળી વઢી મુંડી વધમેરી આ પિઢાઈતે

* જુઓ ક. સ. સા. પૃ૦ ૧૫૬ શ્લો. ૯૧.

વિધિરેવ હિ જાગર્તિ મ્વ્યાનામર્થસિદ્ધિપુ |

અસંચેતયમાનાનાં સદ્વૃત્યઃ સ્વામિનામિવ ||

૧ જોઈ. ૨ પૃથ્વી. ૩ કેવલ ચૈતન્ય-શુદ્ધિ હરી લેનારી. ૪ શૂઢીયે ચઢાવતાં
વગાઢાતું પઢ્યમને મઢતું પટહ નામનું વાચ.

हृदय कठोर आ न क्यमे मुज फाटी पड्युं,
ए. हा ! कठण थयुं घडाई घडाईने !

(अमात्य पासे जई पढोचतां तेने निरखी सहर्ष)—अहा !!! अमात्यश्री,
(आर्या.)

जग तजी नंद जतांए अर्थ न स्वामौतणो तज्यो एवा
सर्व राजभक्तोना चूडामणिरूप विराजे आ !!!

(पासे जई)—जय जय ! अमात्य !

राक्षस (जोई सहर्ष)—मित्र शकटदास ! कौटिल्यनी दृष्टिये चढ्या
छतां ए तेने हुं जोवा पाम्यो ए महा सद्भाग्य ! माटे आव मने भेट.
(शकटदास तेम करे छे.)

राक्षस (खुबवार लगी भेटो लेई)—आ आसने बेश.
(शकटदास तेम करे छे.)

राक्षस—मित्र ! मने आ परम आनंद उपजावनार कोण छे वारुं ?

शकटदास (सिद्धार्थक तर्फ आंगळी करी)—आ प्रियमित्र सिद्धार्थके
माराओने नसाडी मूकी मने वध्यस्थानथी छोडावी अहिं आण्यो.

राक्षस (सहर्ष)—भाइ सिद्धार्थक ! तें आ अमारुं जे प्रिय कर्तुं छे
तेने लायक तो नथीज; तोये आ ले. (एम कही अंग उपरनां आभूषण उ-
तारीने आपे छे.)

सिद्धार्थक (लेई पगे पडो स्वगत)—आर्य चाणक्ये आम कह्युं
हतुं माटे ते प्रमाणे करुं. (प्रगट)—अमात्य ! अहिं हुं केवळ नवो हुं, ते-
थी मारे कोइ साथे ओळखाण नथी के तेने आ अमात्यश्रीनी प्रेसादी
सोंपी निश्चित थाउं. एथी करीने आ महोरथी शिक्को करी अमात्यश्री
ना भंडारमांज आ बंक्षीश मूकवा चाहुंछुं ज्यारे मारे जोईशे त्यारे लेईश.

राक्षस—वारुं भाइ ! एमां अमने शी हरकत छे ? (शकटदास प्रति)—
शकटदास ! राखो त्यारे ए आपे ते.

शकटदास—जेवी अमात्यनी आज्ञा. (महोर जोई अलग अमात्य प्रति)—
अमात्य ! आ मुद्रा तो तमारा नामनी छे !

राक्षस (जोई स्वगत)-खरेज नगर छोडी नीकळतां वियोगना दहा-
डा काढवा बिचारी ब्राह्मणिये मारी पासेथी मागी लीधी हती तेज छे ए.
एने हाथ ए क्यांथी आवी हशे ? (प्रगट)-भाइ सिद्धार्थक ! आ तने
क्यांथी मळी ?

सिद्धार्थक-पुष्पपुरमां शेठ चंदनदास करीने झवेरी छे. तेना आं-
गणामांथी मने ए जडी.

राक्षस-बरोबर.

सिद्धार्थक-अमात्य ! “बरोबर” कयम वारुं ?

राक्षस-भाइ! महाधनाढ्यना भवनमां आवी वस्तु अथडाती हाथे चढे ए.

शकटदास-मित्र सिद्धार्थक ! आ मुद्रा तो अमात्यना नामनी छे.
अमात्य एने बदले तने एथीए अधिक धन आपी राजी करशे; माटे ए-
मने ए अर्पण कर.

सिद्धार्थक-भाइ ! अमात्य आ मुद्रा अंगीकार करे एतो मोटी रु-
पा ! (एम कही मुद्रा आपेछे.)

राक्षस-मित्र शकटदास ! त्यारे आज मुद्रा तारे तारा लखावटना
काममां सहीशिक्षा करवा काम लागशे, माटे एथीज काम चलाववुं.

शकटदास-जेवी अमात्यनी आज्ञा.

सिद्धार्थक-अमात्य ! मारे एक अरज गुजारवी छे.

राक्षस-भाइ, बेलाशक कहे.

सिद्धार्थक-अमात्यने विदितज छे के दुरात्मा चाणक्यथी विरोध क-
री मारे पाछा पुष्पपुरमां पेसवानुं रह्युं नथी. तेथी अमात्यना चरणकम-
ळ सेववा चाहुं छुं.

राक्षस-वाह ! अमे तो बहु खुशी छिये एथी. मात्र तारुं मन जाण्युं
न हतुं तेथी तने अमे कह्युं नहि. भले ! एम करवुं.

सिद्धार्थक (महर्ष)-मोटी महेरबानी.

राक्षस-शकटदास ! सिद्धार्थकने विश्राम आपवो; ए थाक्यो पा-
क्यो छे.

શકટદાસ—વારું, અમાત્ય ! (સિદ્ધાર્થકને લેઈ જાય છે.)

રાક્ષસ—મિત્ર વિરાધગુપ્ત ! તારી હકીકત પૂરી કર. ચંદ્રગુપ્તના પ્ર-
કૃતિમંડલમાં અમારી સ્વટપટ કેવી ફાવે છે ?

વિરાધગુપ્ત—અમાત્ય ! સજડ ફાવે છે, કેમ જે આપણી સ્વટપટ પ્રમાણે
પ્રત્યક્ષ થતુંજ જોઈયે છિયે.

રાક્ષસ—મિત્ર ! પ્રત્યક્ષ શું દીઠું ?

વિરાધગુપ્ત—અમાત્ય ! મલયકેતુ છટકી ગયો ત્યારથી ચંદ્રગુપ્ત ચા-
ળક્ય ઉપર ગુસ્સે છે એ પ્રત્યક્ષજ છે. વઢી ચાળક્ય પળ “એ ને વઢી
મારા ઉપર ગુસ્સો કરે !” એમ વિજયના મદમાં ચંદ્રગુપ્તનો તાપ ન
સાંચી આડો પડી આજ્ઞાભંગથી વારે વારે ચંદ્રગુપ્તને દૂભવે છે, તેથી તે-
નું મન વધારે ઁતું થતું જાય છે; આ મારા પોતાના અનુભવથી કહું છું.

રાક્ષસ (સહર્ષ)—મિત્ર વિરાધગુપ્ત ! આના આ ગારુડીના વેષમાં તું
પાછો પુષ્પપુર જા. ત્યાં મારો પ્રિય મિત્ર સ્તનકલશ નામે વૈતાલિક
વસે છે. તેને તારે મારું નામ દેઈ કહેવું કે ચાળક્ય જે જે વાતે આડો
પડી આજ્ઞાભંગ કરે તે તે વાતે ચઢાવો કરે એવી એવી કવિતા લલકારી
ચંદ્રગુપ્તને ખુબ પ્રમોદવો; અને તેનો જે પરિણામ થાય તે અમને ગુપ્તરતિ
કરમકદ્વારા કહાવવો.

વિરાધગુપ્ત—જેવી અમાત્યની આજ્ઞા. (જાય છે.)

પ્રિયંવદક (પ્રવેશ કરી)—અમાત્ય ! શકટદાસ આપને વિનવે છે, કે
આ ત્રણ ઢાગિના વેચાય છે તે અમાત્ય જાતે તપાસી જુઓ.

રાક્ષસ (જોઈ)—અહો ! ઢાગીના બહુ કીમતી છે ! માઈ ! મારું નામ
દેઈ શકટદાસને કહેં કે વેચનારનું મન મનાવી ઢાગીના લેવા.

પ્રિયંવદક—જી, સારું. (જાય છે.)

રાક્ષસ—ત્યારે હું એ કરમકને પુષ્પપુર મોકલું. (ડઠીને) અહા !
કોઈ પ્રકારે ચાળક્ય ચંદ્રગુપ્ત વચ્ચે અળરાગ થાય અને એ દુષ્ઠથી ચંદ્ર-

ગુપ્ત છૂટો પડે !!! અથવા એ ઇચ્છા અમારી હવે આ પૂર્ણ થઈજ પેલું છું.
કેમજે

(કવિત.)

આળ રાણારાયને મનાવી ચંદ્રગુપ્ત પોતે
ચક્રવર્તી ચારસુંટ પૃથ્વીમાં કહાવ્યો છે;
'ગોઠવ્યો છે ગાદિયે આ મૌર્ય મેંજ' એમ વઢી
પવન ચાળક્યના 'મેજે ભરાઈ આવ્યો છે;
છત્રપતિ થતે અર્થ મૌર્યનો સરી રહ્યો છે,
કૌટિલ્યે કૃતાર્થ માને, પંચ પૂરી ફાવ્યો તે;
સ્વારથ સર્યાથી ઉંમેતાનું હિત ના રહ્યાથી
એક્ય તૂટવાનો સમો સમિપજ આવ્યો છે.

(સર્વે જાય છે.)

ઇત્યલંકારવિક્રયો^૧ નામ દ્વિતીયોઽઙ્કઃ ॥

૧ મગજમાં. ૨ પ્રતિજ્ઞા. ૩ વેડ-ચંદ્રગુપ્ત અને ચાળક્ય-ને સામાન્ય. ૪
જ્યાં ચાળક્યના પ્રેરેલા વણિકવેષી વિશ્વાવસુ આદિ ત્રણ માફ પર્વતેશ્વરના અં-
ગનાં આભૂષણ રાક્ષસને વેચાતાં આપી જતા વર્ણવ્યા છે તે.

मुद्राराक्षस नाटक.

अंक ३.

(एक तर्फथी कंचुकी वैहीनरि प्रवेश करे छे.)

वैहीनरि (वैराग्य पूर्वक)–अरे राक्षसी तृष्णा !

(कवित.)

जेणे तने रूप आदि विषयना योगे करी
उपजावी आपथकी पोखी भली भातथी,
ते ते नेत्र आदिक समस्त इंद्रियोनी सर्व
स्वार्थ साधवानी सत्ता घटी गई गातथी;
सूत्रतणा तांतणे बंधायलां शां वश तेए
अंगनांज अंग अरे कळुं ना करे रती;
पगतळे रोळे छे आ मस्तक जरा; हवे हा !
वृथा हाय हाय ओ पिशाचणी ! करे नकी !

(परिक्रमण करी आकाश तर्फ लक्ष्यी)–अहो सुगांग महेलना मनुष्यो !
पवित्र नामना देवश्री चंद्रगुप्तनी आज्ञा छे जे “कौमुदीमहोत्सवना ठा-
ठथी सुशोभित करेलुं पुष्पपुर जोवानी इच्छाए अमे सुगांग महेलमां
पधारिये छिये. माटे महेल छेक अगाशी सुधी, अमे जोई प्रसन्न थइये
एम सुहावी राखवो. ” शुं कहो छो ? “ आर्य ! शुं कौमुदीमहोत्सवना
प्रेतिषेधनी वात महाराजने विदित नथी ? ” अरे नसीबना फुटेलाओ !
तमारे आ माथुं खोवानी वात शाने करवी जोइये ? जुओ,

१ रूप, रस, शब्द, स्पर्श, अने गंध, ए पांच इंद्रियप्राप्त वस्तु. २ गात्र, शरीर.
३ शरीरनाज अवयवो, कर्मेन्द्रियो. ४ कार्सिकी पूर्णमानो उत्सव; टीकाकार अने
संपादक आसो सुद पूनमनो एटले माणेकठारीनो उत्सव समजे छे, पण विष्णु भग-
वाननुं जागवुं ते कार्सिकमांज थाय छे. शेते विष्णुः सदाषाढे कार्तिके च विबुध्यते। वळी
जुओ कौमुद शब्द मेदिनीमां. ५ मना, बंधो, अटकाव.

(कवित.)

सैत्वरज पूनमना चंद्रकेरा किरणना
 जूथ जेवी चारु चामरच्छटा प्रकाशती
 धूपना सुवासथी ने पुष्पमाळथी सुहाता
 रम्य रत्नथंभने रो' लागी सुविलासैथी;
 वळी, दढ धारी धारी सिंहासन शुं बिचारी
 मूर्छा पामी होय त्यम, भूमि भली भातथी
 फुलनी लटेरे अने चंदनना थरे शीळे
 सुखाळी सुखाळी सद्य कराई रहो नकी !

शुं कह्युं तमे? “आ देवश्रीनी आज्ञा प्रमाणे करिये आर्य!” भाइ-
 यो ! उतावळ करो, उतावळ करो, आ देवश्री चंद्रगुप्त तो पधार्या. जुओ

(कवित.)

धुरंधर धीरवीर धरणीधरे वडील
 समरथ अंगे कंड वखत जे धुंसरी
 वसमी वसमी महा मोटी मोटी घांटीमांए
 कदीए जराए डग्या बगर हती धरी;
 तेज राजकाजकेरी भारी धुंसरी आ पोते
 उगतीज वचमां उपाडी लेवानुं करी,
 नव पलोटाये काय क्लेशलेश लहे तोय,
 मनस्वीपणे न दुःख धरे दिलमां जरी

(पडदा पाछळ) — आ रस्ते पधारिये महाराज ! .

(एटले प्रतीहारी साथे राजा चंद्रगुप्त प्रवेश करे छे.)

चंद्रगुप्त (स्वगत) — अहा ! राजधर्म प्रमाणे वर्तनार राजाने राज्य स्व-
 रेखर भारे विडंबनारूप छे. केमजे

१ तरतज, जलरी. २ टोळुं. ३ चंमरनी शोभा-खुबी. ४ रंगभेर संलम
 थई रहो. ५ क्लेशनो अंश, जरा पण क्लेश. ६ क्लेश आपनार.

(कवित.)

लोकपाळपणे जो ते लोकना हितार्थ मथे,
तो तो परमारथमां स्वारथ सधाय ना;
छत्रपति का'वे ने मनोरथ न बर आवे,
नाम तो लजावे, पृथ्वीनाथ कहेवाय ना;
ते छतांए धर्म जाणी स्वारथ कनिष्ठ मानी
मथे प्रजामाट तो ते दासज जणाय हा !
दास बनी दा'डोरात मचे प्रजामाट पछी
सुखनी घडीनो स्वाद तेनाथी चखाय क्यां ?

वळी आत्मसंपन्न राजाओथी पण राजलक्ष्मी मुश्केलीथी रिझावी
रखाय छे. केमजे

(कवित.)

नरम रहे तो मूके वहेतो प्रेमाथभये,
उग्रता बतावताशुं अणराग दाखवे;
होय तरवारियो तो त्रासी त्रासी दूर नासे,
बी' बी' रहे तेने तो हशी हशी न लेखवे;
वारुं विद्यावानने ए पेखे नव प्रेमभावे,
मन तो क्यांथीज पछी माने मूर्ख पेखवे;
निर्पेट नफट धीट वहेली वारांगनाशी
राखवी रिझावी राजलक्ष्मी मुश्केल छे.

आर्य चाणक्यनी वळी एवी आज्ञा छे के “ तारे मारी. साथे लो-
कोने देखाडवा लढी मडी माराथी जूदा पडी कंडक वखत स्वतंत्र वत्या
जवुं. ” आतो बूरी ब्रह्महत्याज शिर आवी पडी. बाकी निरंतर आर्यना
उपदेशे बुद्धि उज्ज्वळ रहेवी ए सदैवं स्वतंत्रताज छे. केमजे

१ दुनियांना पालणहार तरीके. २ आत्मसंपत्ति जेनामां छे एवा; आत्मसंप-
त्तिनु वर्णन पूठे समजुतीमां आप्युं छे ते जोवुं. ३ बीजाने हाथे परिभव-बुद्धशा.
४ पुष्कळ.

(कवित.)

जाय सारे मारगे जो सीधो सीधो शिष्य पोते
तो तो गुरु तेहने निवारे ना अवरथा;
ए तो छे अंकुशरूप, पडे उंडे मोहकूप
शिष्य ज्यां सुमार्गथी कुमारगे चढी जतां;
माटे सज्जनोए जे सुमार्गमां सदैव चित्त
परोव्युं छे तेतो छे निरंकुशज सर्वथा;
एथी तो लगारेए स्वतंत्रपणुं ना वधारे
जोइये अमारे क्यारे कोइए रीते वृथा

(प्रगट)—आर्य वैहीनरि ! चालो सुगांग महेल भणी.

वैहीनरि—आ रस्ते महाराज ! (परिक्रमण करी)—आ सुगांग महेल.
आस्ते पधारिये महाराज !

चंद्रगुप्त (महेल उपर चढी चारे तर्फ जोई)—अहो शरद्व्रतुनी अग्वट
शोभाए करी दिशाओ केवी परम रमणीय भासे छे ! खरेज

(हरिगीत.)

जळकच्छवत वादळ धवळनी छे छटा छाजी रही;
वळी छाई सुस्वरशाळी सारसकेरी जोड जहिं तहिं;
त्यम विधविधज आकारमां उडुगण-कुमुद खीलयां सही;
नदोतुल्य नैमथी आ दिशा दश दीर्घ निर्मळी रहो वही.

वळी

(हरिगीत.)

आडी प्रवृत्ति वैहो जतां जळनी जरूर अटकावती,
ने विषम विषम मद मयूरनो मूळमार्थो मिटावती,
सुसमृद्धि साथे शाळने वळी नैम्रताय सजावती,
आ शरद दे शुं सर्वने शिक्षा विनयनी भावथी.

१ नीतर्या छिदरा पाणीवाळा, रेताल, उज्ज्वळ धोळा नदीतटना प्रदेश. २ ता-
राओनां झुमखां रूपी राते खिलनारां कमळ. ३ आकाश. ४ आडी प्रवृत्ति=१आ-
डा जवुं ते;—२खोटी चाल. ५ वही जता=१जोसमां वहेता;—२वंठी जता. ६ सुसमृ-
द्धि=१शाळना पाकनो फाल;—२पैसो. ७ नम्रता=१लची जवापणुं;—२नम्रपणुं.

अने वळी आम

(हरिणी.)

कलुषित बनी पेखी झाझी प्रिया सुरसिंधु जे
क्षिण थई गई, तेने हावां प्रसन्न करी अने
मैनवी जुगते माने, सिंधुपति शुं मिलावी दे
शरद सखी आ दूतीभावे भोज भजावीने.

(आसपास जोई)—अरे ! केम ! कौमुदीमहोत्सवनां पुष्पपुरमां क-
हिए चिन्ह जणातां नथी ! आर्य वैहीनरि ! कौमुदीमहोत्सवनो ढंढेरो
नगरमां अमारी आज्ञा प्रमाणे बजडाव्यो' तो ?

वैहीनरी—हा जी ! जरूर.

चंद्रगुप्त—शुं त्यारे प्रजाए अमारी आणनी अवगणना करी ?

वैहीनरी—(कानमां आंगळियो घाली)—हरि हरि !!! पृथ्वीपडमां कोइए
अवगणना थई नथी ते आणनी प्रजा विचारी अवगणना करनार कोण ?

चंद्रगुप्त—त्यारे शा माटे अद्यापि कौमुदीमहोत्सव नगरमां मच्यो न-
थी जणातो ?

(रोळावृत्त.)

नितंबभारे मंद गति धरती गणिकाए
दक्ष विलासी समेत सुहावे शरी न कांए ?
क्यम वळी करी हरीफाई धनाढ्य न ऋद्धि जणावे,
नव त्यम चांदनीमांहि मोज मनगमती उडावे ?

वैहीनरि—हा....ए तो....

चंद्रगुप्त—शुं “ए.तो” ते ?

वैहीनरि—महाराज ! आ....

चंद्रगुप्त—लोचा शा वाळे छे ? स्पष्ट कही दे.

१ कलुषित=चोमासाना पाणीथी मेली;—^२खिन्न, कलहकुपित. २ प्रसंग=^१नि-
र्मल;—^२रोषरहित. ३ मनावी=^१सजावी, कबूल करावी;—^२मुकावी. ४ मान=^१माप
मर्यादा, नदीनुं हमेशनुं वहेण;—^२रुसणं. ५ थापाना भारने लीधे. ६ दक्षिण, रसिक.

वैहीनरि—कौमुदीमहोत्सवनी मना करी छे.

चंद्रगुप्त (कोपपूर्वक)—आह ! कोणे अमारा उपरांत थई मना करी ?

वैहीनरि—महाराज ! वधारे कहेतां मारी जीभ उपडती नथी.

चंद्रगुप्त—शुं आ अत्यंत रमणीय जेवानुं ते आर्य चाणक्ये तो अटकाव्युं नहि होय !

वैहीनरि—महाराज ! कोण बीजो जेने जीव वहालो होय ते महाराजनी आज्ञा उलटावे !

चंद्रगुप्त (सरोष)—प्रतीहारी ! आसन आसन !

प्रतीहारी—आ मिहासन रह्युं महाराज !

चंद्रगुप्त (बेशी रोषमां ने रोषमां)—आर्य वैहीनरि ! चाणक्यने जो-वा इच्छुं छुं.

वैहीनरि—आज्ञा, महाराज ! आ तेडी लाव्यो. (जाय छे.)

(एवे बीजो तर्फे भवनस्य आसनगत चाणक्य कोपपूर्वक विचारप्रस्त स्थितिमां प्रवेश करे छे.)

चाणक्य—अहा ! दुष्ट राक्षस मारी सरसाई करवा करेछे !

(कवित.)

“ पूरवे प्रचंड छंछेडायला भुजंग पेठ
विष्णुगुप्ते जेम पुष्पपुर तजी नीकळी
जडमूळमांथी नवे नंदने उखेडी नांखी
थाप्यो राजगादीपर चंद्रगुप्तने वळी;
तेम हूं नगर तजी नीकळी आ मौर्यने ए
उथापुंज तोज खरो ” एम मनमां क्रूरी,
चपटी मारेए माथे भभरावा करीं खाते
मथे महायत्नथी. ए अहाहा हरिहर !!!

(आकाश तर्फे स्थिर दृष्टि)—अहो राक्षस ! राक्षस ! मूकी दे आ तारो दुराग्रह. जो,

(रोळावृत्त.)

नर्थो नर्थो नर्थो आ चंद नंद उद्धत कंई तारो,
कुसचिवकर निज कार्यतंत्र अर्पण करनारो;
नर्थो नर्थो नर्थो चाणक्य तुंए; आ आपण बेमां
कट्टी शत्रुताज दीसे ज्यांत्यां सैमतामां.

(विचार करो)—अथवा आ वातमां मारे झाझो उधरावो न करवो
जोइये. केमजे

(कवित.)

मलयकेतुए मारा भेदुओए छे विंटायो,
तेनी साथे सर्व वाते जोतां जे फावेल छे;
भलेरा भणावी जे जे काम भळावेल, ते ते
साधवा सिद्धार्थकादि प्राणिधि मचेल छे;
हवे चंद्रगुप्त साथे, शत्रुने भमावा, खाते
कपटकलहकेरो खेलुं खासो खेल के—
तेथी प्रतिकूळचारी राक्षस भेदाय म्लेच्छ
मलयकेतुथी भेदैतंत्रथी काबेलिये.

वैहीनरि (एक तर्फथी प्रवेश करी)—सेवा महावूरीज छे.

(कवित.)

प्रथम तो पृथ्वीपाळथी, पछी सचिवथी ने
मानीता मँहीपना मनाय तेमनाथकी,
वळी भूपभवनमां के'वाये जे अंतरना
क्रीडारसकेरा साथी तेमनाथीए नकी—
डरी डरी मरी, मुखे दयामणे दीनपणे,
मन मारी लटी लटी, पेट पूरवुं मथी;
बळी रे आ सेवकनी जिदगी, विचारी जेने
शाणा सज्जनोए श्वोनना समीज छे कथी !

(परिक्रमण करी घर आव्युं जोई)—आ आर्य चाणक्यनुं घर. चालो, अंदर जाउं.

(प्रवेश करी नजर करी)—अहो ! राजाधिराजना मंत्रीनी समृद्धिऐ केवी छे !

(प्लवंगम.)

पडियो आ अहिं पा'ण अडैयां आटवा;

शिष्ये संच्या दाभ ढगेढग वाट आ

दोदळी आ वळीं भीत; लच्युं छे छाज; हा !

समिधो धरी असुमार सुकावाकाज ज्यां.

आवा निस्पृह पुरुष देवश्री चंद्रगुप्ते तृपल कही बोलावे ए घटे छे.
केमजे

(कवित.)

कोडे करी कंइ कंइ अणछता गुण आप

भलीभातथकी उपजावी बेश बेश ने

समरथ सत्यवादी पुरुषोए रंक पठे

वाज आवे वखाणी वखाणीने नरेशने;

तृष्णा विना तेनुं बीजुं कांइए कारण नथी,

एज पापिणी प्रपंच रचावे अशेष ए:

बाकी तो करोडपति तृणतुल्य तेने नकी,

जेने कोइनीए नव स्पृहा लवलेश छे.

(जोई भयपूर्वक)—अहो ! आ आर्य चाणक्य विराजे ! लोकथी अ-
धिक वधी

(चोपाया.)

सर्वदेशीं निज एक प्रतापे नंद चंद बनेने

एकज घडिये अस्तोदय दर्शावी, जीत्यो जेणे-

प्रताप एकजदेशी विश्वे दाखवता रविनेए;

जणवे अस्तोदय शीतोष्णने क्रमे सहस्र करे जे

१ बीजानी इच्छा-परवा न राखतो. २ बधो. ३ परवा. ४ सर्वस्थले प्रस-
रतो, अखंडित. ५ प्रताप=प्रभुता;—प्रकाश. ६ एक स्थळमां प्रसरतो.

(ह्रीचणिये पढी चाणक्य प्रति)-जय ! जय ! आर्य !

चाणक्य-वैहीनरि ! केम आववुं थयुं ?

वैहीनरि-आर्य ! अभिवंदन करी त्वराथी उठता भूपाळनां शिरो-
रत्नना किरणे करी जेनां चरणकमळ झळहळीं रह्यांछे एवा, सवारना
पहोरनुं नाम जे महाराज चंद्रगुप्त, ते देवनी आर्यने मस्तक नमावीं
विज्ञापना छे के “जो आर्यने काममां अंतराय थतो न होय तो हुं
आर्यने जोवा इच्छुं छुं.”

चाणक्य-वृषल अमने जोवा इच्छे छे ! वैहीनरि ! अरे अमे कौ-
मुदीमहोत्सव अटकाव्यानी एने खबर तो नथी थई ?

वैहीनरि-आर्य ! थई-थई-छे.

चाणक्य (क्रोधपूर्वक)-आह ! कोणे कह्युं ए ?

वैहीनरि (सभय)-आर्य ! क्षमा-क्षमा करो ! महाराज पोतेज
कौमुदीमहोत्सवनो उठाव जोवा महेलनी अगाशिये चढ्या हता, तेथी
तेमणे जाण्युं.

चाणक्य-हांहां जाण्युं ! एटले ते तक साधी तमे वृषलने वकारी अ-
मारा उपर प्रेकोपित कर्यो ! बाकी शुं ?

(वैहीनरि भयथी पढ थई अधोमुख उभो रहेछे.)

चाणक्य-अहो ! राजपरिजननो चाणक्य उपर केवो द्वेष छे !
वारुं, वृषल क्यां छे हवणां ?

वैहीनरि (सभय)-आर्य ! सुगांग महेलमां हता ने महाराजे मने
आर्यनी सेवामां मोकल्यो हतो.

चाणक्य (उठीने)-सुगांग भणी चालो त्यारे.

वैहीनरि-पधारिये आर्य ! (परिक्रमण करी महेल आगळ जई पडोचतो)-
आ सुगांग महेल. आस्तेथी चढिये आर्य !

चाणक्य (चढी चंद्रगुप्तने सिंहासनस्थ जोई)-अहा ! वृषल सिंहासने
विराजे छे ! वाहवाह !

(રોઝાવૃત્ત.)

શૂન્ય પહેલું સમૃદ્ધ સ્વપંતાં કરો નવ નંદે,
 અધ્યાસિત તે અદ્ય નૃપોત્તમ નૌત્તમ ચંદે
 લાયક પ્રભુ સંયુક્ત સરસ સિંહાસન સોહે;
 પ્રેભાવ સુંદર સર્વ અહાહા ! અમગુણનોએ !!!

(ચંદ્રગુપ્તપાસે જઈ)—જય ! જય ! વૃષલ !

ચંદ્રગુપ્ત (સિંહાસનથી ઊઠી)—આર્ય ! પ્રણામ લીજિયે આ ચંદ્રગુપ્તના.
 (પગે પહે છે.)

ચાણક્ય—(હાથ ફાલી) વત્સ ! ઊઠ, ઊઠ.

(છપય.)

શિલાવિષે સુવિશાલ સ્વઠઠઠઠ સ્વઠઠઠઠ વે'તી
 ગંગાનાં જલ્લિંદુ ઝંડે શાંત તે શૈલેથી,
 રંગવિરંગી રત્ન ક્ષેત્રે ડ્યાં નવે વિધિનાં
 તે દક્ષિણ નૈર્દોનાથતણા ઉપકંઠ સુધોના
 ભયભોત નૃપ આર્વો નમાર્વો શિર શિરપેચર્વો ડ્યોતે અદા
 દીપાવો તારા ચરણની અંગુર્લોનાં બેવન સદા !!!

ચંદ્રગુપ્ત—આર્યની કૃપાથી એ સૌ અનુભવું છું. આસને વિરાજીએ આર્ય !
 (બેઠ પોતપોતાને આસને બેસે છે.)

ચાણક્ય—વૃષલ ! અમને શા માટે બોલાવ્યા છે ?

ચંદ્રગુપ્ત—આર્યના દર્શનના અનુગ્રહે કૃતાર્થ થવા.

ચાણક્ય (સ્મિતપૂર્વક)—એ વિનય સમજ્યા; જવાદે એ. અધિકારસ્થ
 પુરુષો રાજાએ વિના-પ્રયોજન બોલાવાતા નથી.

ચંદ્રગુપ્ત—આર્ય ! ત્યારે કૌમુદીમહોત્સવ જે આપે. અટકાવ્યો તેમાં શો
 અર્થ છે વારું ?

ચાણક્ય (સ્મિતપૂર્વક)—અમને ત્યારે ઠપકો દેવા બોલાવ્યા છે ?

૧ ઘડુ સમૃદ્ધિવાળા. ૨ વિરાજાયલું. ૩ શ્રેષ્ઠ નરપતિ. ૪ પ્રતાપ. ૫ પવિત્ર;
 હિમાચલ અહિં નિર્દિષ્ટ છે. ૬ સમૃદ્ધ. ૭ કિનારો. ૮ મહેરબાની, કૃપા. ૯
 મોટો અધિકાર ધરાવનારા.

चंद्रगुप्त—हरि हरि !!! एवं जीमथी बोलाय केम ! एम नहि, एम नहि;
आ विज्ञापना करवा.

चाणक्य—जो एम होय, तो विज्ञापना करवा योग्य जे गुरुजन,
तेमने स्वेच्छाए वर्ततां अटकावाय नहि.

चंद्रगुप्त—एमज, सत्य छे; एमां शो संदेह ? परंतु कदी ए आर्यनी
विना-प्रयोजन प्रवृत्ति होती नथी, एटले अमारा प्रश्ननो अवकाश रहे छे.

चाणक्य—वृषल ! ठीक समज्यो जणाउं छुं. विना-प्रयोजन चा-
णक्य स्वप्ने पण कांड करे नहि.

चंद्रगुप्त—माटेज ए सांभळवानी उत्कंठा मने बोलावे छे.

चाणक्य—वृषल ! जो. अर्थशास्त्रकारो राजतंत्र त्रिविध चालतो
वर्णवे छे; यातो राजाधीज, यातो प्रधानधीज, अथवा तो राजा प्रधान
बनेथी. हवे तारो राजतंत्र प्रधानधीज चालतो छतां, तारे प्रयोजन शोधी
शो अर्थ छे ? केमजे राजकार्य तो अमारे शिर छे तेथी अमेज अमारे
जोईशुं ते.

(चंद्रगुप्त कोपपूर्वक मुख फेरवे छे. एवे पडदा पाछळ बे वैतालिक नीचेनां बे
बे पद अनुक्रमे बोले छे.)

(पद-राग झिझोटी.)

मंगळ मधुर मूर्ति हैरनी हो क्लेश सकळ हैरणी रे ॥ ध्रुव० ॥

तांडव नृत्य करे गिरिजावर खुशो न जाय वरणी रे;

पेखो अर्पूव शरद-शोभा गुंज सर्जो सरसाइ तेहतणीरे....मंगळ० ॥

धरो शिर शुभ्र विभूति शरदना काश कुसुम समी रे;

ऊडो ऊडो उज्ज्वळ रंजथी जेणे रहे गगन झगार बनी रे....मंगळ०॥

चंद्रप्रकाश छवाये तेनना श्याम गंजारजोननी रे,

शरदजलद सम धवल मुहावे शुभ शोभा मनहरणी रे;....मंगळ० ॥

१ वर्तणुक. २ राजविद्या विषे लखनार. ३ शिव. ४ सर्व क्लेश हरनारी.

५ पार्वतीना पति शिव. ६ अद्भुत. ७ चळकती. ८ रज=रजोटी;—पराग.

९ शरीर. १० गजासुरनु चर्म. शिव ओडे छे ते. ११ शरदऋतुनां वादळ.

મુંડમાઠ રાજે પ્રાંઠા ઉરપર ઉજ્જ્વલવર્ણી રે;
 ઉમગે જેની કાંતિ અપૂરવ શરદચંદનીશી ઘણી રે....મંગલ ॥
 વિલસે હાસ પ્રમુખ પલપલ ખુર્ચી ન શકાય મળી રે;
 દ્યુતિ જેની દીપે શુભ હંસશી અવ ઉતરે જે અંબરી....મંગલ ॥
 વઢી,

(પદ-રાગ જીહ્વો.)

દૈગ હરિની કતરાતી, સુખદ હો, દગ હરિની કતરાતી રે ધ્રુવ ०
 ફળીનાં અનંત કોટિ ઉસીસાંથકી સુહાતી
 શેષ-શય્યાથી વિશાઠ અર્ધ ઘાડી ઉંઘમાંથી
 જાગવાથી ઉઠવાનું કરતાં કોરે જણાતી
 ઘેરી રાતી રાતી રે.....દગ ०
 ઘોઢાઈ રહેતી અવગડીજ ઉપડવાથી,
 રેત્નદીપનો પ્રકાશ પડ્યો ફરી ફરી જાતી,
 આઠસ મોડી બગાસાં શ્વાતાં જઠ ભરાયાથી
 વિકેઠ વિશેષ જણાતી રે.....દગ ॥

અને,

(પદ-રાગ ભેરવી.)

બઠ અતુલિતના નિર્લયજ જાણે,
 કો કો કોઈ અરથસર વિધિયે પ્રગટાવ્યા તમશાને....બઠ ॥ ધ્રુવ ॥
 મહાત કરે જે આપ-પ્રતાપે ગજપતિ મદથી હાંક્યાને;
 માંનેન્નતિ અતિ ઉદ્ગટ જેની જાણે સારી જહાને....બઠ ॥
 ચક્રવર્તી તમશા તે સહે ના લોપાતી નિજ ઓળે.
 સાંચી ક્યમ મૃગરાજ રહે કદિ નૈરવર! જહનું જતાને?....બઠ ॥

૧ શોભે, દીપે. ૨ પૃથ્વી. ૩ દષ્ટિ, નેત્ર. ૪ શેષની સહસ્ર ફળા ઉપરના દી-
 વાનો પેઠે સ્તગસ્તગતા મળિ. ૫ વ્યાકુલી. ૬ સ્થાન, ઘર. ૭ વિધાતા. ૮ ઉન્મત્ત
 અને દુષ્ટને દંડવા વગેરે કામ સારું. ૯ જે મદથી છકેલા ગજપતિને પોતાના પ્રતાપે
 મહાત કરે છે. ૧૦ સ્વાભિમાનનો વઢ. ૧૧ ઉત્કટ. ૧૨ સિદ્ધ. ૧૩ મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ.

अने वळी,

(पद-राग खमाच.)

प्रभु तो आपशा, न अन्य हो. ध्रुव०
जेनी न लोपे आण कदी पण,
परजन पण नित्य अधीन अधीन ज.....प्रभु०
जणवे प्रभुपण नाज जरा पण,
भूषण वैसनतणी ठठवठ धैनज.....प्रभु०

चाणक्य (स्वगत) - पहेलुं तो जाणे विशिष्ट देवता शिव विष्णुनी
स्तुतिरूपे रम्य शरद ऋतु बेठानुं सूचन करतुं आशीर्वचन छे. पण आ
जे पाछळथी कह्युं ते शुं ? - ए न समजायुं. (विचार करी) - आंह, जाण्युं,
ए तो राक्षसनुं चरित्र. अरे दुष्ट राक्षस ! कौटिल्य जागे छे, तने जुए छे ते.

चंद्रगुप्त - आर्य वैहीनरि ! आ बे वैतालिकने लाख लाख सोनाम-
होर अपावो.

वैहीनरि - जेवी महाराजनी आज्ञा. (जवा मांडे छे.)

चाणक्य (क्रोधपूर्वक) - रहे रे वैहीनरि ! नथी जवुं. उभो रहे !
टुपल ! शामाटे पैसा आटला बधा आम अयोग्य वेडफी देवा ?

चंद्रगुप्त (कोपपूर्वक) - आम आर्य जे ते वाते बांध्योबीज्यो राखो ने
कशीए वाते अमारुं धार्युं थाय नहि, त्यारे तो पछी आ राज्य शानुं ? -
केदखानुंज.

चाणक्य - ए तो एमज - पोताने हाथे पोतानुं न संभाळी जाणे तेनुं न
खमाय तो संभाळ तारुं तारे हाथे.

चंद्रगुप्त - संभाळीशुं त्यारे आ आजथीज अमे अमारुं.

चाणक्य - वाह ! बहु सारुं. अमारे पण भावतुं थयुं. अमे पण
अमारुंज विचारीशुं.

चंद्रगुप्त - ठीक, तो कौमुदीमहोत्सव अटकाव्यानुं प्रयोजन मारे जा-
णवुं छे.

चाणक्य-वृषल ! कौमुदीमहोत्सव करवानुं शुं प्रयोजन, ते मारेण जरा जाणवुं छे.

चंद्रगुप्त-प्रथम तो एज के में आज्ञा करी ते लोपाय नहि.

चाणक्य-वृषल ! तेज तारी आज्ञा एकदेशे स्वतः लोपाती बताव-
वी एज कौमुदीमहोत्सव अटकाव्यानुं मारुं पण प्रथम प्रयोजन छे;
एटले के,

(हरिगीत.)

जळ जेहनां चळ तिर्मिगळना चलन वलन ऊछळे,
जेना तटे वर्ळी श्यामळां घट वन तमालतणां झुलें,
ते चार सागर पार सुर्धो शिर सौ चढावे भूप जे-
फुलमाळवत, ते आण मुजमां खंभी तुज विनयज वदे.*
वळी बीजुं प्रयोजन सांभळवुं होय तोये कहुं.

चंद्रगुप्त-बोलो.

चाणक्य-प्रतीहारी ! जा मारा नामथी कायस्थ अचळने कहे के
पेली भद्रभट वगेरेनी यादी मगावी छे.

प्रतीहारी-आर्यनी जेवी आज्ञा. (जई यादी लेई पाछी आवी) आर्य !
आ, ए यादी.

चाणक्य (लेई)-वृषल ! आ जो सांभळ.

चंद्रगुप्त-हां, कहो, अवहित छुं.

चाणक्य (वाचतां)-“स्वस्ति श्री पुष्पपुरथी नाशी वध्य मलयकेतु
पासे जई रहेला, पवित्र नामाभिधानना देवश्री चंद्रगुप्त ना सहो-
त्थायी प्रधानि पुरुषनी आ यादी:-मोखरे गजाध्यक्ष भद्रभट; पछी
अश्वध्यक्ष पुरुषदत्त; पछी महाप्रतीहार-चंद्रभानुनो भाणेज डिं-

* जुओ का. नी. सा. १. ६७

सुनिपुणमुपसेव्य सद्गुरुं शुचिरनुवृत्तिपरो विभूतये ।

भवांत हि विनयोपबृंहितो नृपतिपदाय शमाय च क्षमः ॥

१ एक स्थानमां. २ मगरमच्छ.

ગરાત; પછી દેવશ્રીનો સ્વજનસંબંધી મહારાજ બલગુપ્ત; પછી દેવશ્રી-નોજ બાઢપણનો સેવક રાજસેન; પછી સેનાપતિ સિંહબઢનો નાનો માઈ માગુરાયણ; પછી માઢવરાજનો પુત્ર લોહિતાક્ષ; અને પછી ક્ષત્રગ-પણો મુખ્ય વિજયવર્મા.”

ચંદ્રગુપ્ત—આર્ય, ંમના અણરાગનાં કારણ સાંમઢવા ઇચ્છુંછું.

ચાણક્ય—વૃષલ ! જો, સાંમઢ. આમાં જે બે ગજાધ્યક્ષ અને અશ્વા-ધ્યક્ષ મદ્રમટ અને પુરુપદત્ત કહ્યા છે, તેઓ તો વિપ્રૈય, વૈરુણી, અને મૃગયામાં વહ્યા હતા, અને ગજદઢ અને હયદઢ ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપતા નહિ; તેથી તેમને મેં અધિકારથી ઁવશેડી તેમની વૃત્તિજ તેઓ ઁવાઈ બેશી રહે ંમ કર્યું; તેને લીધે તેઓ મલયકેતુને જઈને મઢ્યા અને પરપક્ષમાં પોતાના તે તે અધિકારે રહ્યા. વઢી આ જે ઢિંગરાત અને બલ-ગુપ્ત, તે તો બહુ લોભી હતા; ંટલે તેં બાંધી આપેલી વૃત્તિ નજરમાં ન-આવવાથી, પળે બહુ મઢે છે ંમ કરી, નાશી મલયકેતુ પાસે જઈ રહ્યા. પછી આ જે તારો બાઢપણનો સેવક રાજસેન છે, તેપણ તેં પ્રસંન થઈ આપેલા પુષ્કઢ હાથી-ઘોડા ને પૈસા પામી, તે વૈમવ પાછો ઁંચાવી લેવા-ના મયથી મલયકેતુ પાસે જઈ રહ્યો. વઢી આ જે સેનાપતિ સિંહબલ-નો નાનો માઈ માગુરાયણ, તેળે તો તે વઁવતે, પવિતરાજનો મિત્ર હોવાથી તેના પ્રતિના પ્રેમને લીધે, ‘અરે તારા બાપને ચાણક્યે મારી નાંઁયો’ ંમ કહી ગુપ્ત રીતે મયની ફડકમાં નાંઁવી મલયકેતુને નસાડી મૂક્યો; પછી રાજદ્રોહી ચંદનદાસ આઢિને શિક્ષા કરવા માંડી, ંટલે ંં અપરાધનો માર્યો બીહીને મલયકેતુ પાસે જઈ રહ્યો. તેળે પળ, ‘આ-ળે મારા પ્રાણ વચાઢ્યા’ ંમ ઉપકાર માની, તેને હજુર અમાંત્ય નિયમી પોતાને પાસે રાઁયો. બાકી બે જે લોહિતાક્ષ અને વિજયવર્મા, તેઓ પળ બહુ અહંકારના વઢમાં ંમના મ્ખ્યાતને તારાતર્ફથી મઢતું માન ન દેઁવી ઁમાયે મલયકેતુ પાસે જઈ રહ્યા. આ તેમના અણરાગની હકીગત છે.

ચંદ્રગુપ્ત—આ પ્રમાણે જ્યારે તેઓના અણરાગનાં કારણો આર્ય જાણતા હતા, ત્યારે શા માટે આર્યે એકદમજ કાંઈ ઉપાય ન લીધા ?

ચાણક્ય—ન બન્યું.

ચંદ્રગુપ્ત—‘ ન બન્યું ’ તે તે અણઆવડથી કે કાંઈ કારણથી ?

ચાણક્ય—કારણથીજ. અણઆવડની વાત કેવી ?

ચંદ્રગુપ્ત—ત્યારે તે કારણ હવે અમારે જાણવાં જોઈયે.

ચાણક્ય—જો સાંભળ, અને સમજી લે.

ચંદ્રગુપ્ત—બેઉં કહું છું, કહો.

ચાણક્ય—વૃષલ ! બેડીલ પુરુષ પ્રતિ વર્તવાના બે રસ્તા છે:—
અનુગ્રહ અને નિગ્રહ. હવે અધિકારથી દૂર કરેલા મદ્રમદ તથા પુરુષદત્ત પ્રતિ અનુગ્રહનો રસ્તો એજ હતો કે તેમને પાછો પોતાનો અધિકાર સોંપવો; પરંતુ એવા કુછંદે લાગેલા અને પ્રેમાદી પુરુષોને પાછો અધિકાર સોંપ્યો હોત, તો ગજદલ અને હયદલ બંને કોડીનાં થઈ રહત—જેના ઉપર તો રાજ્યનો બધોઈ આધાર. ડિંગરાત અને વલગુપ્તને તો લોભનો થોભ નહતો, એટલે સારું રાજ્ય આપી-દેતાં જેમનું મન ન માને તેમનો અનુગ્રહ પછી ક્યાં રહ્યો ? રાજસેન અને ભાગુરાયણને આપેલું જીવંત ચાવી લેવાની વીક હતી ત્યાં પછી અનુગ્રહનો અવકાશ કેવો ? વઢી જે લોહિતાક્ષ અને વિજયવર્મા કહ્યા તે તો પોતાના હુંપદમાં ને હુંપદમાં તેમના ભાયાતનેજ દેખી સ્વમતા ન હતા એટલે ઉપાય નહિ, પછી અનુગ્રહ શી રીતે બની આવે ? હવે નિગ્રહનો જે બીજો પક્ષ કહ્યો, તેનો પણ અવસર નહતો. *કેમજે નંદરાજ્ય હવળાંજ થોડા વચ્ચેથી હાથ આવ્યું છે ને આપણે તેટલામાં સહોત્થાથી પ્રધાન પુરુષોને ઉગ્ર દંડથી પીડવા જઈયે તો પ્રકૃતિમંડલ જે હજુ નંદકુલવિષે

* જુઓ કા. ની. સા. ૮. ૬૯.

યાસ્મિન્ મળ્ડલસંક્ષોમઃ કૃતે ભવતિ કર્મણિ ।

ન તત્ કુર્યાત્ તુ મેધાવી પ્રકૃતીરનુરજ્યેવ ॥

૧ કૃપા ભાવ, મદેરબાની. ૨ શિક્ષા કરવી તે, કૂરદાટ. ૩ પોતાના કામમાં ગાફેલ, બેદરકાર.

અનુરક્ત છે તેનો આપણા ઉપર અવિશ્વાસ થાયજ. હવે આ આપણા માણસ પક્ષમાં લેઈ, પિતાના વધથી ઝકઝકી રહેલો, રાક્ષસના વચને દોરાતો પર્વતરાજનો પુત્ર મલયકેતુ, મોટા મ્લેચ્છસૈન્યની સહાયતાથી આપણા સામો જંગ મચાવા આવે છે. માટે “ આ કાંઈ ઉત્સવનો વસ્ત નથી, પણ ઈયાયામનો છે; કિલ્લો સમરાવી સજ થઈ રહેવું જોઈયે; કૌ-મુદામહોત્સવનું શું પ્રયોજન છે ? ” એમ કરી મેં તેની મના કરી છે.

ચંદ્રગુપ્ત—આર્ય ! આવિષે બહુ પૂછવાનું છે.

ચાણક્ય—ટૂપલ ! પૂછ બેલાશક. મારે પણ બહુ કહેવાનું છે.

ચંદ્રગુપ્ત—આ સર્વ અનર્થનું મૂળ જે મલયકેતુ તેનેજ મુદ્દે કેમ પકડ્યો નહિ ? શા માટે એમ જવા દીધો ?

ચાણક્ય—ટૂપલ ! ન જવા દેતાં કાંતો કેદ કરવો પડત, અથવા તો તેને કબ્જેલું અર્ધું રાજ્ય આપવું પડત. આ સિવાય ત્રીજો રસ્તો નહ-તો. કેદ કર્યો હોત, તો પર્વતક આપણેજ માર્યો ઠરત, ને એ આપણા સ્વતઃ પુરાવાથી આપણે શિર કૃતઘ્નતાનું કલંક સજડ આવી ચોટત. કબ્જેલું અર્ધું રાજ્ય આપ્યું હોત, તો પછી પર્વતક મારી જા-લીજ કૃતઘ્નતાનું પાપ વહોરી લીધું થાત. આથી કરીને મલયકેતુને જવા દીધો.

ચંદ્રગુપ્ત—વારું, એ તો એમ, પરંતુ રાક્ષસજ આ નગરમાં છતાં આર્યે તેને કાંઈ કર્યું નહિ ને જવા દીધો તેનું કેમ ?

ચાણક્ય—રાક્ષસ તો તેની સ્થિર સ્વામિભક્તિથી બહુકાઠના સહવા-સથી નંદને ઇંચતી ગુણજ્ઞ પ્રજાનો પરમ વિશ્વાસુ તેમ જાતે પણ બુ-દ્ધિશાળી અને બહાદુર રહ્યો; તે વઢી સંહાયસંપતિ સાથે કૌશ સમેત અહિં ને અહિં નગરના ભડમાં રહ્યો તો મહાન્ અંતઃક્રોધ ઉપજાવશે, અને બહાર જવા દેતાં તો કરીકરીને બાહ્યક્રોધ ઉપજાવશે તોયે કોઈએ યુક્તિબઢે હાથમાં આવશે, એમ સમજી એને નગરમાંથી જતો કર્યો.

ચંદ્રગુપ્ત—શા માટે ત્યારે આર્યે એને બઢે પકડ્યો નહિ ?

चाणक्य-राक्षस छे ए-न होय बीजो ! बळे पकडतामां तो ए त-
मारा लश्करमांथी कंडकनो घाण काढे के पोतानो पिंड पाडे ! बेउ रीते
ए अनर्थज. जो

(हरिगीत.)

सपडावतां कर्दो सबळ ए निज अंत आणे सर्वथा,
नुकशानी निश्चय तोय पण नैररत्न ए करथी जतां;
अतुळित बळे करौ अन्यथा तुज सुभट दर्ळो वाळेज ए,
खोटुंज तोये; तेथो वनगजवत् पलटवो ए कळे.

चंद्रगुप्त-अमे आर्यने वचनचातुरीमां पहीची शकता नथी. बाकी
अमात्य **राक्षस**ज बधी रीते जोतां अधिक स्तुतिपात्र छे;—

चाणक्य (क्रोधपूर्वक) ने-ने-‘तमे नहि’ एम ? कहे रे एणे एवं
शुं कर्तुं छे ?

चंद्रगुप्त-सांभळो:-जे समर्थ महात्मा

(कुंडलियो.)

गरदन पगे पलोटतो आपणो आ पुरमांहि
मन मान्युं त्यां तक रह्यो, जीत्युं नगर छतांय;
जीत्युं नगर छतांय आण वर्तावी ज्यारे
पडो पुरे वजडावा, भेळ पाडी तव भारे;
राजभक्त परथीय हर्यो भरुंसो डगवी मन
नीतिबळे निज अकळ, पलोटी पगथी गरदन.

चाणक्य (खडखड हसी) अहहाहा ! राक्षसे आज कर्तुं के ? वृषल
में तो जाण्युं के अमे ज्यम नंदने उखेडी नांखी तने राजाधिराज बना-
व्यो, त्यम तेणे तने ए उथलावी पाडी मलयकेतुने सिंहासने बेसाज्यो.

चंद्रगुप्त-ए तो बीजाए कर्तुं. एमां आर्यने शुं ?

चाणक्य-अरेरे अवगुणी ! मत्सरी !

(कवित.)

कुंचित कैरांगुळीना केडे रोमरोम रोषे
आवेशे अपार शिखाभार पीखी वाळतां,
नंदना अमंद खड्डंखड्डं निकंदननी
प्रतिज्ञा प्रचंड खंडी भरी भेळें भाळतां,
भूपति अनंतकोटि—छतमां छकेल अति
एक पछी एक, पठे वध्य पशुबाळना,
कोणेज बीजाए, कहे, संहार्या ए नंद नवे
राक्षसतणाज ए निहाळतां निहाळतां ?

वळी,

थंभावी प्रचंड पंख अंभ्रमां भम्या करंत
गंधिकेरा गाढ वृंदे दिशाचक्र आ अनंत
धूमकोटकेरा अंधकारे घनघोर जाणे
छवायुंज होय तेम नैष्ठसूर्य दर्शवित,
स्मशाननिवासी सर्व संचवर्गकेरे उर
नंदनी उजाणीना आनंदनी हेली रेलंत,
मंज्जाना प्रवाहथी पोखेल प्रजळेल वन्हि
चिताना हजुए जोने जोने दीसे आ धिखंत !

चंद्रगुप्त—ए तो बीजाए कर्तुं.

चाणक्य—आह ! बीजाए कोणे ?

चंद्रगुप्त—नंदकुळना उलटा नसीबे.

चाणक्य—अज्ञान लोक 'नसीब नसीब' बके छे.

चंद्रगुप्त—विद्वान्, लोके थोडाज बडाई हांके छे.

चाणक्य—(कोपपूर्वक) अरे वृषल ! शुं मने तुं सेवकनी पेटे दब-
डाववानुं करे छे ? अहा !

१ वांकी वाळेली. २ हाथनी आंगळियो. ३ माथाना वाळनी जटा. ४ स-
स्वर. ५ कडकेकडका; तुकडे तुकडा. ६ माथे लेई, कबूली. ७ लोकोनी ठठ,
मेदिनी. ८ आकाश. ९ सूर्य नाश पामी—भुंसाई गयो होय एवुं—(दिशाचक्र द-
र्शावता चिताना भमि.) १० प्राणीनो समुदाय. ११ चरबी.

(વિષમ પ્લવંગમ)

પુનઃ શિશ્વા બાંધેલો જાય કર પીંચવા !

(પૃથ્વીઉપર પગ અફાળી)

પુનઃ પ્રતિજ્ઞા માટ ચઢવઢે ચરણ આ !

પુનઃ નંદ મચ્ચવાર્થો ઢ્વાઢ જંપેલ આ

કાઢે વેયો તુંય કરે મમ્મકાવવા !

ચંદ્રગુપ્ત (ગમરાટથી સ્વગત) અરે શું ? આર્ય સાચેજ કોપ્પ્યા ? અહા !

(હરિગાત.)

ફરકંત પાંપણથી ગરંતાં અશ્રું આવેશના

ઢો'ઢાઈ લોચન લાલધૂમ બનેલ અગ્નિ ઢ્ધરે શું આ ?

ને તરવરી તરવરી તરસે તરંગાઈ શકે મવાં

ધૂમાઈ ચૈક્રાકાર ગોટેગોટે ધૂમ વૈમે શું આ !

વઢો ભૂમિ પળ મયકંપથી ધૂજંતો અંગે અંગ આ

ધરો ધીર ડેર વ્યમે કરી પૌદપ્રહાર સહંત, હા !

અતિ વિકટ તાંડવ નૃત્ય કરતા મસ્ત વર્નો રસ રૌદ્રમાં

પશુંપતિતણું રૂપ ડગ્ર સંમારે શકે અવ ચિત્તમાં !

ચાળક્ય—(કૃત્રિમ ક્રોધ શમાવી)— ટુપલ ! ટુપલ ! ચ્વાલી ટકટ-કાટ શાને ? જો તારે મન અમારાથી રાક્ષસ અધિક હોય, તો આ શસ્ત્ર તેનેજ આપ. (ંમ કહી શસ્ત્ર પેંકી ઢેઈ ડઢતાં આકાશ તર્ફ સ્થિર લક્ષથી સ્વગત)—રાક્ષસ ! રાક્ષસ ! કૌટિલ્યની બુઢિને આંટવા આઢરી આ તેં તારું સડ બુઢિચાતુર્ય પ્રકાશ્યું છે. પળ

(વસંતતિલક.)

ચાળક્યનાર્થો અળરાગ કરાવો સ્નેહે

જીતી જડં ટુપલને ” લહો, ં મિષે જે

કીધો પ્રપંચ કલહાર્ય, અહા ! અલેષે

તે તે, જીતેજ, તુજને શઢ ! થાપ ઢેશે !

(જાય છે.)

૧ ક્રોધથી વિકઢ થઈ. ૨ ગોઢ ગૂઢઢાં જવો. ૩ ંકે છે, કાઢેછે. ૪ પળનો ધષકારો. ૫ શિવ. ૬ છેવટે, જતે સરવાઢે, આચરે.

चंद्रगुप्त—आर्य वैहीनरि ! आजथी हवे चाणक्यने मूकी चंद्रगुप्त खुद राज्य चलावशे, एवं प्रजाने जाहेर करवुं.

वैहीनरि (स्वगत)—अहो ! शुं “आर्य चाणक्य” मदी कोरोमोरा “चाणक्य” ज ? अरे ! त्यारे अधिकार इतो ते छिनावी लीधो ! अथवा आमां महाराजने शाने दोष देवो ? ए तो

(उपगोति.)

आडो जाय म्होंप तो मंत्रीकेरोज दोष सही
मां वततणो प्रेमादज गणाय, गज दुष्ट होय जहिं.*

चंद्रगुप्त—आर्य ! मनमां शा संकल्पविकल्प करो छो ?

वैहीनरि—कांइ नहि, महाराज ! धन्य दिज आज !—महाराजे महाराजपणुं धारण कर्युं.

चंद्रगुप्त (स्वगत)—आर्य चाणक्यने पण एटलुंज जोइये छे; आमज सउ समजो ! ने आर्यनी इच्छा सफल थाओ ! (प्रकट)—प्रतीहारी ! आ खाली कटाकटीथी मारुं माथुं पाकी गयुं छे, माटे शयनगृह भणी चाल.

प्रतीहारी—पधारिये महाराज आ रस्ते.

चंद्रगुप्त (स्वगत)—

(रोळावृत्त.)

अवगणना करतांय मान्य गुरुनाज वचनथी,
“आपे म्हों जो माग, समई जउं,” थाये मनथी;
तो गुरुजननो आप अनादर नेट करे जे
इझरई शरमे उर अरे ! ना केम मरे ते !

(सर्वे जाय छे.)

इति कपटकलहो नाम तृतीयोऽङ्कः ॥

* जुओ का. नी. सा. ४. ४९.

मदोद्धतस्य नृपतेः संकीर्णस्येव दन्तिनः ।

गच्छन्त्यन्याय्यवृत्तस्य नेतारः खलु वाच्यताम् ॥

१ गाफेली. २ ज्यां चाणक्य चंद्रगुप्तनो कृत्रिम कलह वर्णव्यो छे ते.

मुद्राराक्षस नाटक.

अंक ४.

(एक तर्फी वटेमार्गुने वेषे करभक प्रवेश करे छे.)

करभक—अहाहा !

(गीति.)

सो सो जोजनकेरो खंतथकी पंथ को करे अहिं, हा !
धर्णीनी वसर्मो अवाटे अथडावर्तो आण होय जो नहि आ !!!

चाल राम, आ अमात्य राक्षसनुं घर. (थाक्योपाक्यो परिक्रमण करी पासे आवतां) अरे ! कोण छे द्वारे ? स्वामिश्री अमात्य राक्षसने खबर करो के आ करभक एके श्वासे पुष्पपुरथी आव्यो छे.

द्वारपाळ (प्रवेश करी)—भाइ, धीमे बोल. राजकाजना रटणमां ने रटणमां उजागरे अमात्यनुं माथुं चढ्युं छे, तेथी अद्यापि पोते शयन छोडी ऊक्या नथी. माटे घडीक रहे. लाग जोई तारी खबर अंदर करुं छुं.

करभक—वारुं भाइ ! तेम करजे.

(एवे बीजो तर्फ शयनगृहमां आसनस्थ राक्षस शकटदास साथे राजकार्य-नी चितामां बेठेलो नजरे पडे छे.)

राक्षस. (स्वगत)—

(कवित.)

“विधिना विचित्र रंगदंग छे” एवुं विमांसी
आगमचथीज नव • एने भरुंसे रही,
सहज कुटिल अति नीति जे कौटिल्य केरी
ते ए वारवार बहु पेरज पैमी जई,

बळी मुज काम पार पाडवाने सर्व वाते
खांते भलीभाते घाटे घाट मेळवी दर्ई;
“परिणाम आवशे शो ?” ए विचारमांज मुज
जाय सारी रात अणमींच्यां लोचने सही.

अने,

उपक्षेप पे'लो करी कार्यकेरो स्वल्पमात्र
पछी पोते पेरे पेरे तेहने बढावतो,
गर्भित रहेल जे जे बीज ते तेकरुं फळ
गहन घणेरुं गूढ रीते उपजावतो,
करतो विमर्श कोडे, बुद्धि ये आखरे खंते
बो'ळा कार्यकेरो उपसंहारज लावतो,
नाटक बनावनार के करंत कारभार
अम जेवो जाणे आ आयास ख्याले ना'वतो.

तो-हवे-अहा ! ए दुष्ट चाणक्यनो

द्वारपाळ (प्रवेश करी अधवच)-विजय होय

राक्षस (अधूरुं वाक्य पूरुं करतां)-पराभव थाय !

द्वारपाळ ('विजय होय' ए वाक्य पूरुं करतां)-अमात्यनो !

राक्षस (डाबी आंख फरकतां स्वगत)-अहा ! “ए दुष्ट चाणक्यनो
विजय होय ”—“पराभव थाय अमात्यनो ”— एम वाग्देवीज पोते

१ उपक्षेप=१ कार्यनो आरंभ प्रकृति चितरतो मुखसंधिनुं एक मुख्य अंग, जेणे करीने कार्यनुं बीज प्रथम रोपायछे;—२ शरुवात, मंडाण. २ कार्य=१ नाटकमां वर्णवानो फळसिद्धि;—३ जे कांइ करवा चहाता हइये ते, इप्सित सिद्धि. ३ गर्भित=१. प्राप्त्याशा (=फळ प्राप्त थवानी आशा) प्रकृति चितरतो गर्भसंधिमां दृष्टनष्ट रहेलां ते ते कार्यनां बीज;—४ गुप्त, गुढ. ४ बीज=१ नाटकमां वर्णववाना फळना बीजभूत अंश;—२ राजकार्यमां इप्सित फळना बीजभूत अंश. ५ विमर्श=१ नियतासि (=हवे फळ नक्की फळशे एवी स्थिति) प्रकृति चितरतो विमर्श संधि;—विचार, विमांसवुं ते. ६ उपसंहार=१ फलागम (=फळनी सिद्धि) प्रकृति चितरतो उपसंहार के निर्वहण संधि;—२ छेढो, कार्य संपेटवुं ते. ७ महेनत. ८ वाणीनी अधिष्ठात्री देवी.

જળાવે છે ! ને તે વાત આ ડાઘી આંખ ફરકી દટ કરે છે !!! તથાપિ
ઉચ્ચમ તો મૂકી નજ દેવો. (પ્રકટ)-માઈ, તારે શું કહેવું છે ?

દ્વારપાલ-અમાત્ય ! આ કોઈ કરભક દ્વારે ઊભો છે.

રાક્ષસ-સત્વર અંદર લાવ એને.

દ્વારપાલ-જી, સારું. (જઈ કરભક પ્રતિ)-માઈ ! જા, આ અમાત્ય
રહ્યા. (કરભકને મૂકીને જાય છે.)

કરભક (પાસે જઈ)-અમાત્યનો વિજય હો !

રાક્ષસ-માઈ ! વેશ.

કરભક-જેવી અમાત્યની આજ્ઞા. (ધોંય બેસે છે.)

રાક્ષસ (સ્વગત)-અરે ! શા કામે આને મોકલ્યો હતો તે હજાર કા-
મના ગડગચ્છામાં યાદ નથી; જોડ્યે. (વિચારમાં પડે છે.)

(એવે છઢીદાર નેકી પોકારતો આવે છે.)

છઢીદાર-વાજુ !-વાજુ !-માઈયો !-આ આવ્યા-વાજુ થાઓ !
ખબર નથી શું !-જે

(ઉપગીતિ.)

નિકટ ભેટ તો ક્યાં પળ, દૂરથીએ દોહલી માણી

અલ્પભાગ્ય જનને આ મંગલમય દેવની ઝાંખી.

(આકાશ તરફ લક્ષ્યી)-શું કહ્યું માઈયો ? “ કેમ ‘વાજુ વાજુ’ કરે છે ? ”
માઈયો ! અમાત્ય રાક્ષસને જરા કરાર નથી, તેથી કુમારશ્રી મલયકેતુ
તેમને આ જોવા પધારે છે; તેની આ નકી પોકારી. (જાય છે.)

(પછી ભાગુરાયણ તથા કેંચુકી જાજલિ સાથે છે એવો મલયકેતુ પ્રવેશ કરે છે.)

મલયકેતુ (નિસાસો મૂકી સ્વગત)-આજકાલ કરતાં પિતૃશ્રીને મુદ્દ
દસ માસ થવા આવ્યા, તોયે અરેરે-જઠની અંજલિ સરસીએ અપાઈ

* જુઓ નીચેના શ્લોક

નિર્ગમે ચ પ્રવેશે ચ રાજમાર્ગે સમન્તતઃ ।

પ્રોત્સારિતજનં ગચ્છેત્ સમ્યગાવિષ્કૃતોન્નતિઃ ॥

૧ દેવ=૧ રાજા;—૨ દેવ.

नथी—ने मरदनुं नाम मिथ्या भारे मारिये छिये. पहेलां में पण कर्युं
हतुं के—

(कवित.)

छाती कूटी कूटी तूटे फूटे रत्नचूडलियो,
छेडो छट छूटी पडे साडीकेरो शिरथी;
धूळे वाळ तो रोळाय मुखे हाय! 'हाय हाय'
करेळी कराळी मूके दुःखे चित्त चीरती;
आवी जेवी जेवी मुजकेरी मावडली हाल,
आवी छे बेहाली मांहि बूरी दिलगीरीनी;
बेहाली बनावी तेवी तेवीज रिपुस्त्रियोनी,
अंजळि पिताने परलोके दे'श नीरनी.

टुकामां,

(रोळावृत्त.)

शूर धुरंधर धीर थईने सद्यज यातो
पळवुं रणमुख पंथ पिताकेरे; अथवातो
आंसुडांना ओघ नयनथी मावडलीना
हरी वहाववा हाल लोचने शत्रुस्त्रीना.

(प्रकट)—आर्य **जाजलि** ! अमारा नामथी अनुयायी राजाओने क-
हो जे “अमारी मरजी छे के अणचित्या एकलाज अमात्य **राक्षस**ने जोवा
जवुं, जेथी एमने सारुं लागशे. माटे अमारी जोडे आववानी जरूर नथी.”

जाजलि—जी, सारुं (परिक्रमण करी आकाश तर्फ लक्ष्यी)—अहो रा-
जाओ ! कुमारनी आज्ञा छे जे ‘कोइने अमारी जोडे आववानी जरूर
नथी’ (जोई सहर्ष)—कुमारनी आज्ञा सांभळतांज सर्वे राजाओ पाछा,
वळचा. आहा ! जुओ जुओ कुमार !

(सगंधरा.)

रोकी राख्या तुरंगो गगन शुं खरिये खंडता आम आम;
उंची ने उंचो डोकी रहो सघळी वळी शिघ्र खेंच्ये लगाम

વાઘ્યા મેત્તંગજો ઓ ગતિ ધીરોં કરી, આ ઘંટશબ્દે વિરોમે;

મર્યાદા આ તમારી મહોપતિ જલધિ પેઠ લોપે ન નામે.

મલયકેતુ—આર્ય જાજલિ ! તમારે પળ પરિજન સાથે પાછા વઢવું.
ભાગુરાયણજ એક મારી સાથે આવે.

જાજલિ—જી, સારું. (પરિજન સાથે જાય છે.)

મલયકેતુ—મિત્ર ભાગુરાયણ ! શત્રુપક્ષ છોડી આપણાં પક્ષમાં આવ-
તા ભદ્રભટ્ટ આદિકે એમ અર્જ કરી જે “ચંદ્રગુપ્ત દુષ્ટ અમાત્યનોજ દોરાયો
દોરાવા લાગ્યાથી અમારું મન ઊઠતાં કરી, કુમારશ્રીની ઊજળી કીર્તિ
સાંભળી આશ્રય કરવા યોગ્ય સ્થાન સમજી, સેનાપતિ શિશ્વરસેનદ્વારા
અમે કુમારશ્રીના છાયાચક્રમાં આવી રહ્યા છિયે:—અમાત્ય રાક્ષસદ્વારા
ન ગણશો.” આમ કહેવાનું શું મર્મ હશે એ ઘણુંક વિચારું છું પણ લ-
હ્યામાં નથી આવતું.

ભાગુરાયણ—કુમાર ! એ લહેવું સહજ છે. પુરુષ *આત્મગુણસંપન્ન
વિજયરસિક નરેશ્વર ને તેના સ્નેહી અને હિતુ પુરુષ દ્વારા ઈવલંબે છે;
અને એ યોગ્યજ છે.

મલયકેતુ—પણ મિત્ર ! અમાત્ય રાક્ષસ અમારે સ્નેહીમાં સ્નેહી અને
હિતુમાં હિતુ પુરુષ છે.

ભાગુરાયણ—એ સ્વરૂં, પરંતુ “અમાત્ય રાક્ષસ ને વેર ષાણક્ય સાથે
છે; ચંદ્રગુપ્ત સાથે નથી. તેથી કદાચ એનો વિજયમદ ન સાંઘી ષાણક્ય-
ને ચંદ્રગુપ્ત, અધિકારથી દૂર કરે તો પછી અમાત્ય રાક્ષસે કદાપિને
‘આ નંદકુલનોજ છે’ એમ કરી પોતાના નંદકુલ પ્રતિષ્ઠા ગાઢ પ્રેમનેલીધે,

* જુઓ કા. ની. સા. ૧૫. ૩૧.

ઉદ્યોગમેધાધૃતિસત્યસત્ત્વ્યાગાનુરાગસ્થિતિગૌરવાણિ ।

જિતેન્દ્રિયત્વં પ્રસહિષ્ણુતા હીઃ પ્રાગલ્ભ્યમિત્યાત્મગુણાન્ વદન્તિ ॥

૧ હાથી. ૨ અટકે છે, બંધ પડે છે. ૩ હિતમાં હોનાર આદમી, શુભચિતક. ૪
આશ્રય લે, આશ્રયે આવે.

मित्रजनना सुखनी खातर, चंद्रगुप्तीयी मेळ करवानुं करे; ने चंद्रगुप्त पण 'वंशपरंपरागत प्रधान छे' धारी मेळ करे; त्यारे पळी अमात्य राक्षस अळगा पडतानी साथे अमारा उपरथी कुमारश्रीनी पतीज जाय." एम कांडक एमना बोलवानी मतलब हशे.

मलयकेतु—ठीक ठीक. चालो त्यारे अमात्यना घर भणी.

भागुरायण—आम पधारिये कुमार ! (बेड परिक्रमण करे छे.)

भागुरायण (घर पासे आवी पडोचतां)—आ अमात्यजीनुं घर. कुमार-श्री पधारिये.

मलयकेतु—हा, आविये (एवे सामे राक्षस शकटदास ने करभक तेमनी दृष्टिय पडे छे.)

राक्षस (स्वगत)—अहा, सांभर्युं. (प्रगट)—भाइ तुं कुसुमपुरे स्तनकलशने मळचो हतो ?

करभक—हाजी, एमां ते फेर पडे ?

मलयकेतु (सांभळी)—भागुरायण ! कुसुमपुरनो प्रसंग चाले छे. माटे रहो. आपणे छेटे रहीने छानांमाना सांभळिये. केमजे मंत्री तो
(गीति.)

सैत्वभंगना भयथी नृपति समिप चोरवी कंडक राखे,
स्वजन समिप मन मूकी स्वैरालापे वळी कंडक भाखे."

भागुरायण—जेवी कुमारनी आज्ञा.

राक्षस—भाइ, त्यारे पेलुं काम पार उतर्युं के ?

करभक—अमात्यनी कृपाए पार उतर्युं छे.

मलयकेतु—मित्र भागुरायण ! ए शं हशे ए ?

भागुरायण—कुमार ! सचिववृत्तांत बहु गूढ होय छे. आटलामांज कांइ अटकळ बंधाय नहि. माटे ध्यान राखीने जरा सांभळिये.

* जुओ का. नी. सा. ५. ३१ पूर्वार्ध.

गुह्यं कर्म च वित्तं च न भर्तुः संप्रकाशयेत् ।

१ आरंभेलुं पार मुकवानो उद्योग भंग थवो ते. २ स्वच्छंद वातचित.

राक्षस—भाइ, केम बन्युं ते सविस्तर संभळाव तो.

करभक—सांभळिये अमात्य ! अमात्ये मने आज्ञा करी हती के
“करभक ! जा कुसुमपुर, ने वैतालिक स्तनकलशने कहे जे अमात्ये
कहाव्युं छे के दुष्ट चाणक्य जे जे वाते आडो आवी चंद्रगुप्तनी आ-
ज्ञानो भंग करे ते ते वाते चढावो करे एवी एवी कविताथी चंद्रगुप्तने
खुब प्रमोदवो ”

राक्षस—हां, पछी पछी ?

करभक—ते उपरथी हुं पुष्पपुर गयो, ने अमात्यनो संदेशो स्तन-
कलशने में कह्यो. एवामां नंद कुळना नाशनी दुःखद वात विसारे
पडी पुरजनने रंजन करवा राजाए कौमुदीमहोत्सवनो पडो वजडाव्यो.
हवे चिरकाळने अंतरे मनमानी परिचित प्रियतमाना समागमनी पेटे ते
महोत्सवनी वार्ता नगरवासी समग्रने अत्यंत रुचिकर थी पडी.

राक्षस (आंसुभरी आंखे)—अरे अरे ! देव नंद ! अफसोस ! अफसोस !

(सोरठो.)

छतांय कुमुदानंद चंद, तुं विण नृपचंद हे !

जगदानंदन नंद ! हाय कशी ए कौमुदी !!!

करभक—परंतु दुष्ट चाणक्य आडो पड्यो, ने तेणे राजाना उपरवट
थई नगरवासी जननां नयन ठारता ते महोत्सवनी एकदम मना करी.
एवे प्रसंगे स्तनकलशे चंद्रगुप्तने चढाववा कविता गाई.

राक्षस—केवी कविता वारुं ?

करभक—सांभळिये अमात्य.

(पद—राग भैरवी.)

बळ अतुळितना भिलयज जाणे,

को को कोक अरथसर विधिये प्रगटाव्या तमशाने....बळ०॥ध्रुव०॥

१ कुमुद—पोयणीने आनंद उपजावनार—खिलावनार. २ जगतने आनंद आ-
पनार (नंद).

महात करे जे आप-प्रतापे गजपति मदर्था छक्याने,
मानोन्नति अति उड्डट जेनी जाणे सारीं जहाने.....बळ०॥
चक्रवर्ती तमशा ते सहे ना लोपाती निज आणे;
सांखी क्यम मृगराज रहे कर्दी नरवर !-जडबुं जताने....बळ०॥
अने वळी,

(पद-राग खमाच.)

प्रभु तो आपशा, न अन्य हो. ॥ ध्रुव० ॥

जेनीं न लोपे आण कदी पण

परजन पण नित्य अधीन अधीनज....प्रभु० ॥

जणवे प्रभुपण नाज जरा पण

भूषण वसनतणी ठठवठ घनज....प्रभु० ॥

राक्षस-साबाश ! स्तनकलश ! साबाश ! आ अवसरे रोपेलुं भेदनुं
बीज जरूर फळशे केमजे

(आर्या.)

रंचे रंग विषे पण भंग न साधारणे पुरुष सांखे;

तो पछी नरपति नृपपति पृथ्वीपति ते सहे कां ते ?

मलयकेतु-बराबर कहुं.

राक्षस-पछी पछी ?

करभक-ए रीते पोतानी आण उलटाव्याथी नाखुश थयेला चंद्रगु-
प्त प्रसंगवशात् अमात्यना गुणनी तारीफ करी दुष्ट चाणक्यने अधि-
कारथी दूर कर्यो.

मलयकेतु-मित्र भागुरायण ! अमात्यना गुणनी तारीफ कर्या उ-
परथी चंद्रगुप्तना मननुं वलण राक्षस तर्फ दीसी आवे छे.

भागुरायण-हा, गुणनी तारीफथी कांडक दीसे छे खरुं; परंतु ए
ब्रह्मबंधुने अधिकारथी दूर कर्याथी जेटले दरजे ए स्पष्ट दीसी आवे छे
तेटले दरजे नहि.

राक्षस-कौमुदीमहोत्सव बंध कर्यो एज के कांड विशेष चाणक्य-
उपर चंद्रगुप्तनी इतराजी विषे कारण छे ?

मलयकेतु-मित्र भागुरायण ! चंद्रगुप्तनी इतराजी विषे विशेष कारण शोधवानी शी मतलब ?

भागुरायण-कुमार बुद्धिमान चाणक्य चंद्रगुप्तने निष्कारण दूभवे-ए नहि, तेम कृतज्ञ चंद्रगुप्त आटलामाटे गौरव लोपेए नहि; ए तो म-ळी मळी पुष्कळ कारणथी ज्यारे तेओनो संबंध तूटे त्यारे ते खरेखरो तूढ्यो कहेवाय.

करभक-छे, विशेष पण कारण छे. “एणे मलयकेतु तथा अमात्य-ने नीकळी आवतां खाळच्या नहि ने गाफेली बतावी”.

राक्षस-शकटदास ! त्यारे तो चंद्रगुप्त मारा हाथमां आव्यो समजवो. हवे चंदनदासना बंध छूटशे, अने तुं पण कुटुंबकबीला भेगो थईश.

मलयकेतु-मित्र भागुरायण ! “चंद्रगुप्त हाथमां आव्यो समजवो” एनो शो अर्थ वारुं ?

भागुरायण-चाणक्य तो ज्यां त्यां दूर थयो; हवे चंद्रगुप्त एकलो रह्यो तेने उथापवानी अमात्यने मतलब नथी; एमज एनो अर्थ दीसे छे.

राक्षस-भाइ ! अधिकारथी दूर थयेलो ए ब्रह्मबंधु कयां छे हाल ?

करभक-त्यांज-पुष्पपुरमां छे.

राक्षस (आवेग पूर्वक)-अरे ! त्यांज छे ! त्यारे ए तपोवन न गयो शुं ? प्रतिज्ञाए फरी न लीधी शुं ?

करभक-अमात्य ! “तपोवन जाय छे-जाय छे” एम संभळाय छे.

राक्षस-नहि नहि नहि, शकटदास ! ए घटे नहि. जो

(रोळावत्त.)

अग्रासनथी सहज उठाव्यानुं अपमाने
नरेन्द्र नंद करेय ब सांख्युं जोतां जेजे,
केमज वारुं तेह मैनस्वी नर निज हाथे
स्थापित-बाळक-मौर्य-करे अवगणना आ सहे ?

मलयकेतु-मित्र ! चाणक्य तपोवन सेवे अगर पुनः प्रतिज्ञा ले
एमां अमात्यने शुं वारुं ?

भागुरायण-एमां बहु विचारवा जेवुं नथी. जेटलो चंद्रगुप्त ए दुष्ट
चाणक्यथी वेगळो, तेटलुं अमात्यने फावतुं.

शकटदास-अमात्य ! खाली खोटा तर्क जवादो; बधुंए घटे छे. जुओ

(कवित.)

धरे जे जरूर राजराजतणा ताजे शिर-
पेचनी जवाहीरनी ज्योते ज्ञातकार पाय,
एवो पार्थिवेन्द्र चंद्रगुप्त ते स्वजनजथी
लोपाती लगारे आण केमज सहे कदाय ?
तेमज प्रतिज्ञा पोते लेतां तो शुं लीधी पण
पळाई सुभाग्ये अभिचारकष्टथी घणांय,*
हवे ते कौटिल्य वळी चीडाई चीडाईने ए
दैवना झपाटा जोवा प्रतिज्ञा ते करे कांय ?

राक्षस-शकटदास ! एम हशे त्यारे. पण तुं जा, आ करभकना
उतारानो बंदोबस्त कर

शकटदास-आ चाल्यो. (करभक साथे जाय छे.)

राक्षस (पूर्व वाक्यना अनुसंधानमां)-हुं ए कुमारना दर्शनार्थे जवानुं
करुं छुं.

मलयकेतु-(पसे जई)-हुंज आर्यने जोवाने आव्यो छुं.

राक्षस (जोई सचकित)-अहो कुमार ! (ऊमो थई) आ आसन. कु-
मारश्री विराजीये. .

मलयकेतु-आ बेसुं छुं. आर्य, बेसो. (सौ यथोचित आसने बेसे छे.)

* जुओ का. नी. सा. १. ४.

यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।

पपातामूलतः श्रीमान् सुपर्वो नन्दपर्वतः ॥

१ राजाओना राजा. २ अथर्व संहिताना मारणमंत्रनुं अनुष्ठान.

મલયકેતુ-આર્ય ! 'શિરોવેદના કાંઈ મટી છે વારું ?

રાક્ષસ-કુમાર ! જ્યાં સુધી કુમારપદ મટી અધિરાજ પદ કુમારના નામને નથી જોડાયું ત્યાં સુધી શિરોવેદના મટવી કેવી ?

મલયકેતુ-આર્યે આદર્યું છે તો એ કાંઈ દુઃસાધ્ય નથી. તો હવે આપણી યુદ્ધસામગ્રીમાં કાંઈ બાકી નથી, છતાં આ લાવલશ્કર સમેત શત્રુનાં અપચિન્હની શોધમાં હજુએ ક્યાં સુધી આપણું બેસી રહેવું થશે ?

રાક્ષસ-હવે “ક્યાં સુધી” શું ? ને બેસી રહેવાની વાત કેવી ? ઉપડો. ફતેહજ છે.

મલયકેતુ-આર્ય ! શત્રુના અપચિન્હની શું કાંઈ ભાવ મઠી ?

રાક્ષસ-હા; મઠી છે.

મલયકેતુ-શું અપચિન્હ છે વારું ?

રાક્ષસ-સચિવતર્ફનુંજ અપચિન્હ છે. ચંદ્રગુપ્ત ચાણક્યથી વિશ્વટો પડ્યો છે.

મલયકેતુ-પણ આર્ય ! સચિવ તર્ફનું અપચિન્હ તે કાંઈ અપચિન્હ નહિ.

રાક્ષસ-ત્રીજા રાજાના સંબંધમાં કદાચ એમ સ્વરૂં, કે સચિવ તર્ફનું અપચિન્હ તે કાંઈ અપચિન્હ નહિ. પણ ચંદ્રગુપ્તની વાત જુદી છે.

મલયકેતુ-આર્ય ! એમ કેમ હોય ? ચંદ્રગુપ્તની રૈયતની બેદીલીનું કારણ ચાણક્યનાજ દોષ હતા, તે તો હવે દૂર થયો. આથી, મૂઠ્ઠે ચંદ્રગુપ્તને પ્રજા चाहे છે તે હવે તો બમણી चाहશે.

રાક્ષસ-નહિ નહિ, એમ નથી. રૈયતમાં બે તફા છે; કેટલાક ચંદ્રગુપ્તના ઉદયે ઉદયના સંગી છે, ને કેટલાક છે માજી રાજા નંદના સંગી. આમાં જે ચંદ્રગુપ્તના સંગી કહ્યા તેમને તો ચાણક્યનાજ દોષ અણરાગનું કારણ છે; પરંતુ નંદના સંગીને તો તેમ નથી. તેઓ તો “અરે આણે પિતૃ-ભૂત નંદકુલ સંહાર્યુ” એ વિચારે ક્રોધ અને અણરાગના આવેશે અંતર-

मा खिन्नज छे, पण. स्वपक्षमां आश्रय करवा योग्य अग्रेसर कोइ न होतां करी चंद्रगुप्तनेज ताबे रहे छे. पण हवे तम जेवा समर्थ वीर शत्रु-सामां भेदानमां पड्या छो एवं तेओ जोशे, एटले तेज घडिये एने तजी तमनेज आवी मळशे. आनी साबीतीमां दृष्टांत जोइये तो आ अमेज छिये.

मलयकेतु—आर्य ! शुं एकलुं सचिव तर्फनुं अपचिन्हज के कांइ बीजुं चंद्रगुप्त उपर चढाई करवानुं अनुकूल कारण छे ?

राक्षस—बीजां बहुए होईने ते कारणोथी शो अर्थ छे ? आज खरेख-रुं मुद्दानुं छे.

मलयकेतु—आर्य ! केम “आज खरेखरुं मुद्दानुं छे” कहो छो ? शुं हवे चंद्रगुप्त राजकारभार बीजा मंत्रीने सोंपी अगर जातेज संभाळी लेई, पंडेज टक्कर नहि लेई शके के ?

राक्षस—अलबत, नहिज लेई शके; केमजे आपतंत्रीथीज ते बने. दुर्बुद्धि चंद्रगुप्त तो सदाए सर्व काममां सचिवतंत्रेज वर्ततो थको अंधवत्* लोकव्यवहारथी अजाण्यो छे; ए शुं टक्कर ले ?

(वसंततिलक.)

अत्युच्च मंत्रिवर ने नरनाथकेरे
स्कंधे धरी चरण ठीक ठरावी श्री रे '
ते राज्यभार पण ना सहो स्त्रीस्वभावे
बेमांथी एक तर्जो देज अधीरताए.†

* जुओ हितोपदेश २. १६.

यः कुर्यात्सचिवायत्तां श्रियं तद्व्यसने सति ।

सोऽन्धवज्जगतीपालः सीदेत्संचारकौर्विना ॥

† जुओ क. स. सा. पृ. ३५८ श्लोक ११७ उत्तरार्ध तथा श्लोक ११८

यस्तुल्यः क्रियते राज्ञा न तद्वच्छ्रीः प्रसर्पति ॥

द्वयोर्दत्तपदा सा च तयोश्चिह्नतयोश्चला ।

न शक्नोति चिरं स्थातुं ध्रुवमेकं विमुञ्चति ॥

१ स्वायत्तसिद्धि, पोताने हाथे खुद कारभार चलावनार.

અને વઢી,

(રોલાશ્વત્ત.)

સંચિવતંત્રી નરનાથ મંત્રીથી છૂટો પડતાં,
કુમળા બાલક પેઠ સદા ધાવણ છોડવતાં
કેવલ અહિં સર્વેય શિરસ્તાથી અળજાપ્યો,
વિળઅનુભવ દિહ્મૂઢ શકે ઘડોઈ રહ્યો શાનો ?

મલયકેતુ (સ્વગત)—સદ્ગામ્યે હું સચિવતંત્રેજ વર્તનારો નથી. (પ્રગટ)
એમ હશે, તો પળ ચઢાઈનાં પુષ્કલ અનુકૂલ કારણ હોય, ને પછી અ-
પચિન્હ જોઈ દાવે સોગથી મારી હોય, તો તો જરૂર ફતેહજ મળે.

રાક્ષસ—જરૂર ફતેહજ છે એમ કુમારે સમજવું. કાંજે તમે

(કવિત.)

લાયક લહાયક છો, સા'યક છે સેન એન,
પૌરજને ગીત નંદરાયનાંજ ગાય છે;
કૌટિલ્યે વંકાઈ વીફર્યો છે અધિકારથકી
દૂર કર્યે, મૌર્ય વઢી નવો નરરાય છે.
મદદ વઢી છે મારી સદાકાલ

(એકલું કહેતાં શરમથી અટકી પુનઃ)

સ્વલ્પ તોય

સ્વંત કરી પંથ બેશ બતાવવામાંય એ;
“હાં હાં” કહેવાની હાવાં તમારીજ વાર થકી
મલવી રહી છે બાકી સિદ્ધિ સે'જ રાય હે !

મલયકેતુ—જો આ શત્રુ ઉપર ચઢી જવાનો સમય આર્ય પ્રીછતા હો,
તો શા માટે બેશી રહિયે ?

(હરિગીત.)

મદજલ ગઠંત નિરંતરજ, ઘનઘોર ગુરુ ગર્જંત જે,
ઉદ્બંધ દંતૂશલ વહે મહ મેખલો મેદંત જે,

વઠ્ઠી રૈયામતન પળ સિંદુરે સોહંત શોળજ રંગ જે,
 એવા અસંખ્ય ઉતંગ અંગે મસ્ત મુજ માતંગ તે
 ચઢઢઢ વહંત અનંત જઢ યુત, ગંભીરજ ઘુઘવંત જે,
 જઢથંમશા જ્ઞેરા પ્રવાહર્યો તટ વિકટ તોડંત જે,
 વઠ્ઠી તીર તરુના હંદથી અતિ દીંસે રૈયામઢરંગ જે,
 તે શોળ પળ ઉત્તંગ નદ આ પાર કરી દેશે ક્ષણે.

અને

(વસંતતિલક.)

ગર્જતો ઘોર બઢથી, જઢ ઠાર ઠાર
 રેલી, મુહેલી મચવંતો મદે અપાર,
 આ ઘેરશે ગજઘટા પુર હાલહાલ
 લે વીંટો વિંધ્યગિરિને જ્યમ મેઘમાઢ.*

(એમ કહેતો મલયકેતુ આવેગ પૂર્વક ભાગુરાયણ સાથે જાય છે.)

રાક્ષસ—અરે ! કોણ છે રે અહિં ?

પ્રિયંવદક (પ્રવેશ કરી)—શી આજ્ઞા છે ? અમાત્ય !

રાક્ષસ—પ્રિયંવદક ! જ્યોતિષીમાંથી કોણ વારું દ્વારે હાજર છે ?

પ્રિયંવદક—ક્ષપણક

રાક્ષસ (અપશુકન લેખી સ્વગત)—અરે શુકનમાંજ ક્ષપણક ?

પ્રિયંવદક (અધુરું વાક્ય પુરું કરતાં)—જીવસિદ્ધિ છે.

રાક્ષસ (પ્રકટ)—વેષ અવીમત્સ કરી એને અંદર લાવ.

પ્રિયંવદક—જી, સારું. (જાય છે, અને કહ્યા પ્રમાણે વેષ સમારી જીવ-
 સિદ્ધિને લેઈ આવે છે.)

* જુઓ કા. ની. સા. ૧૫. ૧૨

જલે સ્થલે ચ દ્રુમસંકટે ચ સાધારણે વા વિષમે સમેઽપિ ।

પ્રાકારહર્મ્યાદિવિદારણે ચ ધ્રુવં જયો નાગવતાં બલનામ્ ॥

૧ જેના શરીરનો વાન કાઢ્યો છે તે. ૨ લાલ. ૩ ડંચા, પ્રૌઢ, પ્રચંડ. ૪
 જે રંગે શ્યામ દેહાય છે તે. ૫ પ્રચંડ, પ્રૌઢ.

જીવસિદ્ધિ (પ્રવેશ કરતાં)—

(પદ.)

સ્નેહે કરી સર્વ સ્વીકારો,
'મોહવ્યાધિના વૈદ્યરૂપ અર્હત તણું શાસન સુલ્લખર....સ્નેહે ॥ ધ્રુવ ॥
ઘડીભર તો વિષયીય વિશેષે
કડવું જદપિ જણાય ઁલેશે;
અર્મોસમ પછોં એ સુલ્લ દેશે રે.....સ્નેહે ॥

(અમાલ્ય પાસે જતાં) ધર્મલાભ હો શિષ્યને !

રાક્ષસ—મહારાજ જુઓ જોઈ, અમારે પ્રસ્થાનયોગ્ય દિવસ ચોલો
કયો છે ?

જીવસિદ્ધિ (ડંઢી ગણત્રી કરી)—શિષ્ય ! જોઈ કાઢવું. મધ્યાન્હ-
પર્યંત મદ્રા કરણ છે તે ભાગ તજી દેતાં પછીની સંપૂર્ણ ચંદ્ર ભોગવતી
આ પૂર્ણિમા તિથિ વહુ સારી છે. વઢી તમારે ઉત્તર દિશાથી દક્ષિણ
દિશાએ સિધાવવું છે, એટલે નક્ષત્રે ^૧દક્ષિણ છે. તેથી તમારે

(સવૈયો ત્રીસો.)

ઉદિત મુવનમાં પૂર્ણમંડલ આનંદકંદ ચંદ છતાં,
ત્યમ વઢો ઉદિતથકો અસ્તંગત ^૨કેતુ નિશ્ચય કરો હોતાં,
સુલ્લે સિધાવવું બુધલમે ^૩સૂર અસ્ત થવાની ^૪સંધિ થતાં;
મુહૂર્ત એ અર્હતરૂપાએ ફલ અપૂર્વ ફલશે મહોમાં.

રાક્ષસ—પણ મહારાજ ! તિથિજ મુદ્દે વાંધાપડતી છે.

જીવસિદ્ધિ—શિષ્ય !

• ૧ અજ્ઞાનરૂપી રોગ. ૨ અયંત. ૩ દક્ષિણ=^૧દક્ષિણદ્વારિયું;—^૨અનુકૂલ. ૪
ઉદિત=^૧મુહૂર્તની કુંડલીનું લગ્નમુવન;—^૨ઉદય પામેલો. ૫ મુવન=^૧મુહૂર્તકુંડલીનું
ઘર, આસન;—જગત, વિશ્વ. ૬ ઉદિતથકો અસ્તંગત=^૧ઉદિત—લગ્નમુવનથી સાતમે
સ્થાને ગયેલો (અસ્તંગત);—^૨ઉદય પામીને અસ્ત પામેલો. ૭ કેતુ=^૧ફલ્લાદેશના
પ્રહોમાંનો એક પ્રહ;—^૨મલ્લયકેતુ. ૮ બુધલમે=^૧બુધ જેનો સ્વામી છે એવા ક-
ન્યાલમમાં;—^૨બુદ્ધિમાન (બુધ) ચાણક્યની પાસે (લમે). ૯ સૂર=^૧સૂર્ય;—^૨હે
શર પુરુષ રાક્ષસ ! ૧૦ અસ્ત=^૧આથમવું તે;—^૨પડતો. ૧૧ અવસર, તૈયારી.

(गीति.)

एववसा तिथिगुण छे, चारवसा नक्षत्रगुणज भाखे;
चोसठवसा कळी गुण सिद्धांते लग्ननो निपट दाखे.

तेथी

स्वामी सौम्य छतां करीं दुर्लभे आ सुलग्न छे आपे;
माटे जरूर जातां चंद्रवळे लहोश सिद्धि अणमापे.

राक्षस—महाराज ! रहो. बीजा ज्योतिषीथी नक्की करिये ए.
जीवसिद्धि—शिष्य ! फोडो माथुं तमे रह्या, अमे तो आ चाल्या.

राक्षस—अरे महाराज रूढ्या तो नथी ?

जीवसिद्धि—महाराज नथी रूढ्या—

राक्षस—त्यारे ?

जीवसिद्धि—भगवान यमराज रूढ्या छे; कांजे तमे पोतीकाने मूकी
पारकाने शोधो छो !*

(एम कही जतो रहे छे.)

राक्षस—प्रियंवदक ! हवे दिवस केटलो छे वारुं ?

प्रियंवदक—जी, सूर्य भगवान आधमवानी तैयारी उपर छे.

राक्षस (ऊठी नजर करी) अहो ! भगवान सूर्य अस्त पामे छे !
क्यमजे

(कवित.)

वनकेरां वृक्ष सर्व पे'लां पूर्व पर्वते
उदय पामतो प्रेतापभानु पेखी ते पळे
अंगे.अंग राग उभराई जातो दाखतां ने
दोडतां जे ओळारूपे आगळ ने आगळे;

* जुओ हितोपदेश पृ. १०४.

आत्मपक्षं परित्यज्य परपक्षेषु यो रतः ।

स परैर्हिन्यते मूढो नीलवर्णश्चगालवत् ॥

१ सारो, क्रूर नहि ते. २ प्रताप दाखवतो सूर्य. ३ राग—रताश तेज रक्तता-अनुराग.

ते आ पश्चिमाद्रिना प्रदेश तणा प्रांतभागे
 भाण अस्त भाळी पुंठ फेरवी पाछां वळे;
 जरूर तजीज जाता जगमां जणाय जोतां
 पडती विषे प्रभुने सेवक सउ स्थळे.*

(सर्वे जाय छे.)

इति प्रयाणविनिश्चयो नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥

* जुओ का. नी. सा. पृ. ६२. •

उत्थिता एव पूज्यन्ते जनाः कार्यार्थिभिर्नरैः ।

शत्रुवत् पतितं को नु वन्दते मानवं पुनः ॥

१ कोर उपर. २ ज्यां पुरपुर उपर चढी जवानो राक्षस मलयकेतुनो
 निश्चय वर्णव्यो छे ते.

मुद्राराक्षस नाटक.

अंक ५.

(एक तर्फથી महोरछापवाळी दागीनानी पेटी अने लेख लेई सिद्धार्थक आवे छे.)

सिद्धार्थक—अहाहा !

(आर्या).

बुद्धिजळना झरणे घाटघडुले घणीक सिंचाई
फळ गरवां अव फळशे नीतिलता आर्यनी आंहि.*

अहा ! अगाउ शकटदासना हस्ताक्षरे लखावी अमात्य राक्षसनी मुद्राथी महोरछाप करी आर्य चाणक्ये जे आ लेख आप्यो हतो, ते आ लीधो. वळी तेनी साथे, अमात्यनाज पंडे बक्षीश करो दीधेला पेला दागीनानी पेटी जे तेनीज महोरथी छापी मूकी हती तेए आ लीधी. हवे जाऊं पुष्पपुरभणी. (परिक्रमण करतां सामो क्षपणक जीवसिद्धि आव-तो जोई) अरे ! पण सामो क्षपणक आवे छे ! पण आपणने तो एनुं अपशुकनियाळ दर्शन भला भावतुंज छे, माटे ते परिहरवुं शाने ? चालोजने.

जीवसिद्धि (सामेथी प्रवेश करतां)—

(उपगोति.)

प्रबळ बुद्धिथी लोके लोकोत्तर मारगे नित्ये
सिद्धि लेहे जे सहजे, नमुं ते अर्हतने प्रीते.

* जुओ क. स. सा. ६-७-८५.

उपायरससंसित्ता देशकालोपबृंहिता ।

सैयं नीतिमहावल्ली कि नाम न फलेत् फलम् ॥

१ अपूर्व, असामान्य, लौकिकथी भिन्न.

सिद्धार्थक—नमो नमो ! महाराज !

जीवसिद्धि—धर्मलाम शिष्यने ! (धारीने जोई)—अहो शिष्य ! तुं ग्रामांतर जवा आदरी नीकळ्यो जणाय छे.

सिद्धार्थक—महाराजे शा उपरथी जाण्युं ?

जीवसिद्धि—एमां शुं जाणवुं हतुं शिष्य ? आ तारा हाथमांने लेखज कही आपे छे ते; जेना तात्काळिक शुकने तुं पंथे पळ्यो छुं.

सिद्धार्थक—वाह महाराज ! ठीक जाण्युं; हुं देशांतर जवाज नीकळ्यो छुं. त्यारे कहो वारुं, आजनो दिवस केवो छे ?

जीवसिद्धि (खडखड हसी)—वाहवाह ! माथुं मुंडावी करी हवे मुहूर्त पूछे छे* !

सिद्धार्थक—महाराज ! हजुण शुं वही गयुं छे ! कहो; जो अनकूळ हशे तो जईश.

जीवसिद्धि—शिष्य ! अनकूळ हो के प्रतिकूळ हो, पण हवे जवानी बात न करवी.

सिद्धार्थक—महाराज ! एम केम कहो छो ?

जीवसिद्धि—जो, सांभळ, शिष्य. अगाउ तो जवा आववानी आ कटकमां कोइ प्रकारनी बंधी न हती. पण हवे पुष्पपुर समिप होतां करी छाप विना कोइने जवा आववा देता नथी. मोटे जो तारी पासे भागुरायणनी छाप होय, तो सुखे सिधाय. नहितो रहे. बाकी जोजे, सैन्यरक्षको तने झांझरियां पहेरावी चतुर्भुज स्वरूपे दरबारमां ना दोरे.

सिद्धार्थक—महाराज ! कां जाणता नथी के. हुं तो खुद अमात्य-राक्षसनो अंगभूत माणस छुं ? मने तो छाप विना पण जतां कोण रोकनार छे ?

* जुओ. स. कं. १ अपक्रम दोशना उदाहरणनी उपगीति.

काराविऊण खउरं गामडिओ न्हाइओ जमिओ।

ण कलते तिहिवारे जोइसिअं पूछिउं चलिओ ॥

जीवसिद्धि-शिष्य ! भले ने तुं राक्षसनो के पिशाचनो अंगभूत मा-
णस होय, परंतु छाप विना अहिंथी चसकवानो रस्तो नथी.

सिद्धार्थक-हशे ! महाराज ! कफा न थतां कहो के “फतेह !”
जीवसिद्धि-फतेह कर, शिष्य ! हुं पण आ भागुरायण पासे छाप
लेवा जाऊं छुं.

(बने जाय छे.)

इति प्रवेशकः ॥

(एवे बीजी तर्फयी परिचारक भासुरक साथे भागुरायण प्रवेश करे छे.)

भागुरायण (स्वगत)-अहाहा ! आर्य चाणक्यनी नीति शी अद्भुत छे !
खरेज

(बुहा.)

निर्यति ने नीतितणी गति अति दीसे अनेरी !
छर्तो अणछर्तो घडौमां, अने घडौमां गहन घणेरौ,
समग्र घडौक विषे वळी नजरे तरी रहेज,
आछी अणछर्तोशी थती घडौमां दीसे से'ज,
नरौ अणछर्तो घडौमां बने ने नव लाधे लेश,
घडौमां तो फाली फूली फळी फळ रहे अशेष !!!

(प्रगट) भाइ भासुरक ! कुमारश्री मने घडीए एमनाथी अळगो
थयो इच्छता नथी. माटे आ दरवारना मंडपमांज आसन बिछाव.

भासुरक-आर्य ! आ आसन. विराजिये.

भागुरायण (बेशी)-भाइ ! जे कोइ छाप लेवा अमने नळवा आवे,
तेने अंदर लाववो.

भासुरक-जेवो हुकुम आर्यनो. (जाय छे.)

भागुरायण-(स्वगत)-अरेरे ! अफसोस ! आटले दरजेए चाह-
ता मलयकेतुने छेह देवो ए ते केम थाय ? अथवा

(રોઝાવૃત્ત.)

કોરે મૂકી-કીર્તિ-માન-કુઠલાજ-સડે
 વેચ્યું અપટ લોભેજ ધનિકને ક્ષણિક વપુણ;
 રહ્યું કરવું કહ્યું કામ દાસ બર્નો; શું પછો વારું
 હારી બાજી હાથ વિમાંસવું સારું નઠારું ?

(એ પ્રતીહારી વિજયા સાથે મલયકેતુ પ્રવેશ કરે છે.)

મલયકેતુ (સ્વગત)—અહા ! રાક્ષસ વિષે કંઈ કંઈ વિકલ્પ આવ્યા
 કરે છે, જેથી મારું મન એવું તો વ્યગ્ર રહે છે જે કાંઈ સૂઝ પડતી નથી.

(કવિત.)

શુદ્ધ ભક્તિભાવથી શું એ તે નવે નંદતળા
 કુઠક્રમે ડતરેલા પૂર્ણ પ્રેમબંધથી,
 ચલિત ચાળવ્ય જાણી, નંદકુલાલંબી માની
 મઠી જાશે પૂરણ પ્રવીણ મૌર્ય ચંદ્રથી ?
 કે શું ટકી રે'શે ટેકે પૂર્વની પ્રતિજ્ઞાકેરે
 અમારી અનન્ય સ્થિર ભક્તિના સંબંધથી ?
 એના એજ તર્ક ને વિતર્કના સંપર્કથી
 ચિત્ત મુજ ચાક ચઢ્યું રહે પ્રેમબંધથી.

(પ્રગટ) વિજયે ! ભાગુરાયણ ક્યાં છે વારું ?

વિજયા—કુમારશ્રી ! એઓ લશ્કરમાંથી બહાર જવાની રજા લેવા
 આવનારને આ છાપ કરી આપે છે.

મલયકેતુ—વિજયે ! રહે, એ પેલી તર્ફ જુએ છે તેટલામાં પાછળથી
 જઈ એની આંખો દેખાવું હું. માટે હાલીશ ચાલીશ નહિ.

વિજયા—જેવી આજ્ઞા કુમારશ્રીની.

ભાસુરક (પ્રવેશ કરી)—આર્ય ! આ ક્ષણક છાપ લેવા આવેલ છે,
 તે આપને મળવા માટે છે.

૧ સંશય, ઓટા વિચાર. ૨ રાજભક્તિ, વફાદારી. ૩ પ્રીતિના બંધનને લીધે.
 ૪ નંદકુળનું અંગ, નંદ અનૌરસ પુત્ર. ૫ અસાધારણ રીતે દૃઢ. ૬ યોગ, સંબંધ.
 ૭ પ્રીતિના બંધનને લીધે.

भागुरायण—भले ! आववा दो एने.

भासुरक—जी. सारुं. (जाय छे; पाछळथी क्षणक जीवसिद्धि प्रवेश करे छे.)

जीवसिद्धि (पासे जतां)—धर्मलाभ शिष्यने !

भागुरायण (जोई स्वगत)—अहो ! राक्षसनो मित्र जीवसिद्धि !
क्यां जतो हशे ए ? जोइये. (प्रगट)—महाराज ! कांक राक्षसनाज कामे
जाओ छो, नहि वारुं ?

जीवसिद्धि (कानमां आंगळी घाली)—अरेरे ! ए दुष्ट भाषण शुं कथुं
शिष्य ? मारे तो ज्यां न राक्षसनुं के न पिशाचनुं नामे संभळाय, त्यां
टळवुं छे.

भागुरायण—अहो ! कांइ मित्र उपर बहु प्रणयकोप जणाय छे !
शुं कांइ राक्षसे महाराजने दूभव्या छे ?

जीवसिद्धि—शिष्य ! राक्षसे कांइ मने दूभव्यो नथी. आ हुं दुर्भाग्य
मारां पोतानांज कर्मथी लाजुं छुं.

भागुरायण—महाराज ! आपनुं आ बोलवुं मारी जिज्ञासा दुप्पट त-
नखावे छे. ए हुं सांभळवा इच्छुं छुं.

मलयकेतु (स्वगत) हुं पण सांभळवा आतुर छुं.

जीवसिद्धि—शिष्य ! जे संभळावाय एवुं नथी, ते संभळाववामां
शो अर्थ ?

भागुरायण—वात गुह्यज होय तो रहेवा दो त्यारे.

जीवसिद्धि—वात गुह्य तो नथी, पण कांइ संभळाववा जेवीज
नथी:—बहुज बुरी छे.

भागुरायण—मुह्य नथी त्यारे तो कहोज.

जीवसिद्धि—शिष्य ! गुह्य नथी तोये कहेवानी नथी.

भागुरायण—त्यारे भले छापे मळवानी नथी.

जीवसिद्धि (स्वगत)—आटला आतुर आग्रह आगळ वात कहे-
वी घटे छे. (प्रगट)—शुं करुं ? बीजो रस्तो नथी ! सांभळिये शिष्य !

हुं हीणभागी पहेलां पुष्पपुरमां रहेतो हतो, तेवामां मारे राक्षस साथे मित्राचारी बंधाई. ते अवसरे राक्षसे छानामानां विषकन्या योजी पर्वनेश्वरनो घाट घडाव्यो;

मलयकेतु (अश्रुपातपूर्वक स्वगत)—अरे ! शुं राक्षसे पितुःश्रीनो वध कर्यो ?—चाणक्ये नहि ?

भागुरायण—पछी ?

जीवसिद्धि—पण हुं राक्षसनो मित्र होतां करी तेना छांटां मने लाग्या; ने मने चाणक्ये गुन्हेगार करी फजेती साथे देशपार कर्यो. हवे पाछो ए राक्षस एनी अनेक राजकाजनी खटपटमां एवुं कांक कर-वा बेठो छे के तेथी मारे देशपार तो शुं, पण दुनियांपारज थवानो समय आवे.

भागुरायण—पण महाराज ! ए अघोर कृत्य तो राक्षसे नहि, पण पेला पापी चाणक्ये कर्युं, एम अमे तो सांभळ्युं छे. कहे छे जे एणेज कबूलेलुं अर्ध राज्य आपवुं न पडे एटला माटे एम कर्युं.

जीवसिद्धि (कानमां आंगळियो घाली) अनाहुत, हळाहळ अधर्म !!! चाणाक्ये तो विषकन्यानुं नामे न हतुं सांभळ्युं.

भागुरायण—महाराज ! आ रही छाप (आपे छे), पण रहो, कुमा-रश्रीने निवेदन करो आ, आवो.

मलयकेतु (पासे जई प्रगट)—

(कवित.)

अरे सांभळ्युं आ एज राक्षसना जीवजान
दोस्तदारकेरा मुखे मित्र ! कानोकानुं में
दाखवतुं दुश्मनाई दारुण ए दुष्टतणी
श्रवणविदारणज वेण निरवाण ए;
जेणे करी जैनकना निधननी वेदना हा !
वैयतीत छतांए जाणे फरीने आ अंतरे

कंडक वखतनी ते ताजी थई आज पाछी
अतिशय तिब्रताए दो'री दो'री विस्तरे !!!

जीवसिद्धि (स्वगत) - अहो ! दुरात्मा मलयकेतुए सांभळ्युं तो !
अहाहा ! एटलुंज जोइतुं हतुं. काम थई गयुं आपणुं. हवे आपणे आ-
पणे रस्ते. (सटकी जाय छे.)

मलयकेतु (आकाश तर्फ नजर ठेरवी) - राक्षस ! राक्षस ! बराबरज छे !
(वसंततिलक.)

सौ कार्यभार मरुंसो तुज भूर ! आणी
सोंपी नचिंतज रह्या निज मित्र मानी,
ते तात साथ-स्वजनाश्रु पड्या करे आ
ताराज ! राक्षसज राक्षस तुं दीसे हा !!!

भागुरायण (स्वगत) - राक्षसनो जान जरूर करी बचाववो एवो
आर्य चाणक्यनी स्पष्ट आज्ञा छे. माटे रहो. (प्रगट) - कुमार ! अक-
ळाओ नहि; शांत थाओ; आसने विराजो; मारी विज्ञापना एक कुमारश्री
जरा श्रवण धरो.

मलयकेतु (बेझाने) मित्र ! शुं कहेवुं छे ?

भागुरायण - कुमार ! राजद्वारीनी मित्रता, शत्रुता, अने तटस्थता सौ
अर्थसर होय छे; सामान्य संसारीनी पेठे स्वेच्छानुसार नथी होती. हवे
ते समये जोइये तो राक्षसने सर्वार्थसिद्धि गादिये बेसाडवो हतो. आ
अर्थ पार पाडवामां महाराजा पर्वतेश्वरज पैरिपंथी हता. ए सवारना
पहोरमां समरवा लायक पृथ्वीपति पर्वतराज चंद्रगुप्तथीए प्रतापे अ-
धिक हता. माटे राक्षसे ते समये एम कर्युं हशे. ए जोतां अर्थदृष्टिये
एमां कांइ दोष नथी एम हुं समजुं तुं. जुओ

(उपजाति.)

सुमित्रना शत्रु, अने प्रसंगे शत्रुतणा मित्र करी सुरंगे,
नीति करेलां कृत भूलवाडी आ जन्म जन्मांतर दे पमाडी.

તેટલા માટે આ વાત રાક્ષસને કાંઈ ઉપાલંભ ન આપતાં નંદરાજ્ય હસ્તક થતાં મુધી તેને આપણો કરી રાખવો. ત્યારવાદ જેવી કુમારશ્રીની મરજી.

મલયકેતુ—બરોબર કહ્યું, મિત્ર ! એમજ એમજ, કેમને અમાત્યનો વધ કરવામાં પ્રકૃતિમંડલ સ્વભાવથી ઊઠે, ને તેમ થતાં જીતની વાજી હાથ આવી કદાચ કથળી જાય.

ભાસુરક (પ્રવેશ કરી)—જય જય કુમારશ્રીને ! (ભાગુરાયણ પ્રતિ) આર્ય ! સૈન્યરક્ષકનો વડો અધિકારી દીર્ઘરક્ષ વિનવે છે જે “ આ છાપ વિના કટકમાંથી નીકળી જવાનું કરતો હતો, જેથી અમે એને પકડી આર્ય પાસે મોકલ્યો છે. એની પાસે બીડેલો લેખ પણ છે. માટે આર્ય એની ઘટિત તપાસ કરશો.”

ભાગુરાયણ—ભાઈ ક્યાં છે એ ! અંદર લાવ એને.

ભાસુરક—જી, સારું. (જાય છે, અને બંદીવાનની દશમાં સિદ્ધાર્થકને લેઈ પાછો પ્રવેશ કરે છે.)

સિદ્ધાર્થક (પ્રવેશ કરતાં સ્વગત.)—

(ગીતિ.)

પ્રગટ પ્રતીતિ ગુણની ઉપજાવણી, દોષદૃષ્ટિ તર્ણો હરણી,
જય ! જનૈની, અમ જનની સ્વામિભક્તિ પોષક હે ! જયજનૈની !

ભાસુરક—આર્ય ! આ એ આદમી.

ભાગુરાયણ (જોઈ ભાસુરક પ્રતિ)—ભાઈ ! આ કોઈ નવો અજાણ્યો આદમી છે, કે અહિં કોઈની તેનાતનો છે ?

સિદ્ધાર્થક—આર્ય ! હું તો અમાત્ય રાક્ષસનો સેવક છું.

ભાગુરાયણ—ભાઈ ! ત્યારે કટકમાંથી જાય છે ને છાપ કેમ નથી લીધી ?

સિદ્ધાર્થક (લેખ તર્ક નજર સ્કેન્ડી)—આર્ય ! કામ ઘણું અગત્યનું છે, ને મને બહુજ તાકીદ કરવામાં આવી છે.

ભાગુરાયણ—અરે ! એવું કેવું અગત્યનું કામ છે જે હજુરશ્રીના હુકમ ઉપર પળ પગ મૂકે ?

મલયકેતુ—મિત્ર ! એ લેખ જોડીયે !

ભાગુરાયણ (સિદ્ધાર્થકના હાથમાંથી લેખ લેઈ તે ઉપર મહોર જોઈ)—
કુમાર ! આ લેખ લીજિયે. આને રાક્ષસના નામની મહોરછાપ છે.

મલયકેતુ—રહે, મહોરને રૂજા ન આવે એમ ઉઘાડીને બતાવ.

(ભાગુરાયણ મહોર જાઢવી લેખ ઉઘાડીને મલયકેતુને આપેછે.)

મલયકેતુ (વાંચે છે)—“સ્વસ્તિ શ્રી અમુક સ્થાને કોઈક અમુક વિ-
રોપણના પુરુષને કોઈક સ્થાનથી કોઈકની વિજ્ઞાપના છે જે:—અમારા
પ્રતિપક્ષીને દૂર કરી સત્યવંતે પોતાની સત્યતા અપૂર્વ દર્શાવી. હવે જે
આ અમારા મિત્રો પ્રથમથી આ સંધિમાં મળ્યા છે તેમને એ સંધિસમયે
સત્યવંતે આશા આપેલી છે તેના સંબંધમાં જેથી તેઓ ઉશ્કેરાય તેમ કરી
તેમને પણ આનંદ ઉપજાવશો. એઓ પણ સત્યવંતની મહેરબાની જોઈ
અને આવી રૂપાપ્રસાદી અનુભવી પોતાનો આશ્રય પણ ફેડી સત્યવંતની
સેવા ઉઠાવશે. સત્યવંત આ ભૂલીતો નહિજ ગયા હો, તોયે જણાવિયે
છિયે, જે એમાંના કેટલાકને પ્રતિપક્ષીના હાથીઘોડા ને કેટલાકને તેની
ભોંય જોડીયે છે. સત્યવંતે જે ત્રણ અલંકાર મોકલ્યા તે મળ્યા. અમે
પણ આ સાથે અશૂન્યાર્થ કાંક મોકલેલ છે તે લેશો. લેખ લેઈને
આ આપ્તમાં આપ્ત સિદ્ધાર્થક મોકલ્યો છે, તે મુખસંદેશ કહેશે.”

મલયકેતુ—ભાગુરાયણ ! આ શું ચિતર્યું છે ?

ભાગુરાયણ—બાઈ સિદ્ધાર્થક ! આ લેખ કોના ઉપરનો છે ?

સિદ્ધાર્થક—હેં...મહારાજ ! મને સ્વર નથી.

ભાગુરાયણ—આહ ધૂર્ત ! લેખ લેઈ જાય છે ને સ્વર નથી કોના ઉ-
પરનો છે એ ? ઠીક ઠીક; રહ્યું એ; તારું મુખસંદેશ કહેવાનો છે તે કોને ?

સિદ્ધાર્થક (ઘથરતો)—આં....આં.....આ આપને.....

ભાગુરાયણ—શું અમને કહેવાનો છે ?

સિદ્ધાર્થક—આ....આ....આર્યને તાપે, મને અહિં બાં....બાં....બાંધી આળી યહો કર્યો છે એ. ..એ....એટલે હું ગભરાઈ ગયો છું. મ....મ.... મને યવર નથી કે શું કહું ?

ભાગુરાયણ (ક્રોધ પૂર્વક)—હવળાં યવર પડશે. **ભાસુરક** ! ઠોકો હરામઘોરને બહાર લેઈ જઈ, સીધો જવાબ દે ત્યાંસુધી.

ભાસુરક—જેવો અમાત્યનો હુકુમ. (સિદ્ધાર્થકને લેઈ યાય છે; પછી થોડીક વારે પુનઃ પ્રવેશ કરો)—આર્ય ! મારતાં મારતાં એની કાઁખમાંથી આ મહોરછાપવાળી પેટી નીકળી પડી તે તપાસિયે.

ભાગુરાયણ (જોઈ)—કુમાર ! આના ઉપર પળ રાક્ષસનીજ છાપ છે.

મલયકેતુ—મિત્ર ! એ લેખનો અશૂન્યાર્થ હશે. એ છાપને પળ ઇજા ન આવે એમ ઉઘાડીને લાવ જોઈ.

(ભાગુરાયણ મહોર સાચવી પેટી ઉઘાડો બતાવે છે.)

મલયકેતુ (જોઈ)—અરે ! આ તો જે અલંકાર મેં મારા શરીર ઉપરથી ઉતારી રાક્ષસને પહેરવા મોકલ્યા હતા તેજ ! જાણ્યું, જાણ્યું. યુલ્લું છે, આ લેખ ચંદ્રગુપ્ત ઉપરજ છે.

ભાગુરાયણ—કુમાર ! સંશયનું આ નિરાકરણજ થાયછે. ભાઈ ! એને વળી બાંધો ને બંબજાવો.

ભાસુરક—જી, સારું. જઈ (પાછો સિદ્ધાર્થક સાથે પ્રવેશ કરી)—આર્ય ! માર યાધો ત્યારે આ કહે છે કે યુદ કુમારશ્રીનાજ આગઠ કહીશ.

મલયકેતુ—મલે ! તેમ.

સિદ્ધાર્થક—(મલયકેતુને પળે પળી)—અભયદાનની મને કુમારશ્રી તર્ફથી રૂપા થવી જોઈયે.

મલયકેતુ—ભાઈ ! પરાધીન માણસને મયનું કારણજ નથી. તું તારે જેવું હોય તેવું કહી દે એટલે થયું.

સિદ્ધાર્થક—સાંમઠિયે મહારાજ ! અમાત્ય રાક્ષસે મને આ લેખ આપી ચંદ્રગુપ્ત પાસે મોકલ્યો હતો.

મલયકેતુ—વારું, પળ હવે મુઁસંદેશ જે કહેવાનો, તે શો છે ?

સિદ્ધાર્થક—કુમાર ! અમાલ્યે મને એમ કહ્યું હતું જે “આ પાંચ રાજાઓ, જે મારા પરમમિત્ર છે, તેઓ આપ ચંદ્રશ્રીને સંપૂર્ણ ચહાય છે:—
 એક તો કુલુત્ર દેશનો રાજા ચિત્રવર્મા, બીજો મલય ભૂમિનો અધિપતિ સિંહનાદ, ત્રીજો કાશ્મીરનો રાજા પુષ્કરાક્ષ, ચોથો સિંધુ દેશનો રાજા સિંધુવેણ, ને પાંચમો પારસીક રાજ્યનો અધિરાજા મેઘનાદ. એ-
 માંના પહેલા ત્રણને મલયકેતુની મોંય જોડ્યે છે, અને બીજા બેને તેના હાથીઘોડા જોડ્યે છે. માટે જેમ ચાળક્યને દૂર કરી મહાભાગે અમને આનંદ ઉપજાવ્યો, તેમ આમને આપેલી આશા પણ પૂરી પાડવી જોડ્યે.
 એ પ્રમાણે મુખસંદેશ કહેવો.”

મલયકેતુ (સ્વગત) —શું ચિત્રવર્મા આદિક પણ મારા માઠામાં છે ?
 હાં હાં, તેમાંજ રાક્ષસના ઉપર તેઓનો આવો અસાધારણ ભાવ છે. (પ્રગટ)
પ્રતીહારી ! રાક્ષસને જોવા ચાહું છું માટે બોલાવી લાવ.

પ્રતીહારી—જેવી કુમારશ્રીને આજ્ઞા. (જાય છે.)

(એવે અનુચર પ્રિયંવદક સહવર્તમાન, સ્વભવનસ્થ, આસનગત, વિચારપ્રસ્ત દશામાં બેઠેલો રાક્ષસ દષ્ટિયે પહે છે.)

રાક્ષસ (સ્વગત) —આપણું સૈન્ય ચંદ્રગુપ્તના સામંત પટાવત વગેરેથી ભરપૂર છે, તેથી મારા મનમાં ડગડગો રહે છે. કેમજે

(હરિગીત).

જે સાધ્યસિદ્ધિનિમિત્ત સઝવિધ મુનિશ્રિત છે, સર્વદા
 વઠ્ઠો સૈમર્થિત છે સૈપક્ષે—નર્થો વિપક્ષે દૂષિત કદા,
 ત્યમ વઠ્ઠો નિરંતર પૈક્ષમાં નિજ સ્થિર્તજ સોહે સર્વથા,
 તેવા સબઠ્ઠ સાધનથકી સ્થિર વિજય નિશ્ચય નિજ સદા.
 પણ સાધ્યની સિદ્ધિનિમિત્તે સાધનજ સંદિગ્ધ જે,
 વઠ્ઠો એકસરખુંજ જે સપક્ષ ક્ષિપ્ત ઉભયવિષે દોસે

૧ કસાયલું, સમર્થ. ૨ ધારેલો અર્થ સિદ્ધ કરવામાં. ૩ કુમ્મકવાલું. ૪ મ-
 ળતિયા રાજા. ૫ દુશ્મન. ૬ ફાટફૂટવાલું. ૭ સ્વપક્ષમાં. ૮ ચુસ્ત. ૯ લ-
 શ્કર. ૧૦ નકસાયલું, જેના સામર્થ્યવિષે સંશય રહે એવું. ૧૧ બે પક્ષપ્રતિ સમાન
 વૃત્તિવાલું, બેઉને મઠતું—બેઉને વિરુદ્ધ—કે—બેઉને ઉદાસીન.

ત્યમ વઠો સદાં પક્ષમાં નિજ અસ્થિતિજ જે દાખવે
તેવા વિકલ સાધનથકી નર્કો પરાભવ નિજ નીપજે.

અથવા પ્રગટ અણરાગનાં તે તે કારણ જોઈ કરી પ્રથમથી યોજેલી
આપણી સ્વપટથી જેઓ દૂષિત થઈ ચૂકેલા, તેજ એ સડ છે; તો પછી
હગહગો શાને રાખવો? (પ્રગટ)—ભાઈ પ્રિયંવદક ! અમારા નામથી કુ-
મારના અનુયાયી રાજાઓને સ્વર્ગ આપવી જે હવે દિવસે દિવસે પુષ્પ-
પુર પાસે આવતું જાય છે, તેથી પ્રેયાણસમયે સડાં આ પ્રમાણે પોતપો-
તાને નિયમિત સ્થાને રહે:—

(હરિગીત).

રે' મોઢેરે મુજ સંગમાં સ્વર્ગને મગર નિજ હારમાં,
મીઝ્યા રહે મહમાં યવન મહમૂપ ને ગાંધારના,
ને પૂંઠ પૂરે શૂર શકપતિ ચીણ હૂંણના સાધમાં;
નૃપ કૌલૂતાદિ કુમાર વાંસે રે' નિરંતર વાટમાં.

પ્રિયંવદક—ની, સારું. (જાય છે.)

(એ મલયકેતુની મોકલેલી પ્રતીહારી બીજી તરફથી પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતીહારી (પાસે જઈ)—જય જય ! અમારું ! કુમારશ્રી અમારું જોવા
હવે છે.

રાક્ષસ—મદ્રે ! ઘડીક થોમ. અરે ! કોણ છે રે હાજર ?

અનુચર (પ્રવેશ કરી)—આજ્ઞા કરિયે અમારું !

રાક્ષસ—શકટદાસને કહે જે “કુમારે અમને અલંકાર સજાવ્યા છે;
તેથી હવે કુમાર પાસે અલંકાર ધારણ કર્યા વિના જવું તે ઠીક નહિ.
માટે પેલા સ્વરોદ કરેલા ત્રણ અલંકારમાંનો એક લાવો.”

અનુચર—જી, સારું. (જઈ અલંકાર લેઈ પાછો આવી)—અમારું ! આ
અલંકાર.

રાક્ષસ (અલંકાર સજી આસનથી ઊઠી)—મદ્રે ! ચાલ દરબાર મળી,
આગળ થા.

प्रतीहारी-पधारिये अमात्य !

राक्षस (स्वगत)-अहो! निर्दोष पुरुषने पण अधिकारपदवीमां निरं.
तर भारे दहेशत रहे छे. केमजे

(कवित.)

शरीर सोसाई जाय स्वामीना सदैव तापे
“के’शे शुं!” अने “थशे शुं?” एज शोचनामाहिं
“कान भरे कोइ रखे स्वामीना समिपना जे”
एनी एज बी’के रहे हैयुंए हीक्युं कंइ,
दुर्जननी शनि समी दृष्टि दुष्ट पीडे वळी
लागी ने लागीज भाग्यभुवन भणी रही,
वावादळ दुःखनुं झझुमी रहे, “आ पज्यो आ
पज्यो” एम उच्चपदधारी चितवे सही.

प्रतीहारी (परिक्रमण करी)-अमात्य ! पधारिये. आ कुमार विराजे.

राक्षस (जोई)-अहो ! कुमार विचारग्रस्त होय एम बेठा छे. काजे
(आर्या.)

जोती एकटशे पण, प्रेत्यक्षे स्थित न ले’तौ लवलेशे,
धरौ छे निज चरणाग्रे दृष्टि स्थिर शून्य आवेशे.
वळौ आ इंदुशुं वदने मा’भारत राजकाजना भारे
नमियुं होय शके त्यम धार्युं करे पंकजाकारे.

(पासे जई)-जय जय ! कुमार !

मलयकेतु-आर्य ! नमस्कार. आ आसने विराजिये.

(राक्षस आसने बेसे छे.)

मलयकेतु-आर्य ! आज तो अमने वणे दिवसे दर्शन देई आर्ये
बहु खेद उपजाव्यो.

राक्षस-कुमार ! पुष्पपुरभणी सवारीनी गोठवणी करवा रह्यामां हुं
आपना ठपकामां आव्यो.

१ उच्च पदवी धरावनार. २ नजर आगळ स्थित-पडेल पदार्थ. ३ विचार के मनोभावना आवेशने लीधे शून्य. ४ कमळना आकारना-कमळ जेवा (हाथ उपर.)

मलयकेतु—आर्य ! सवारीनी शी रीते गोठवण करी छे ते हुं जा-
णवा चाहुं छुं.

राक्षस—कुमार ! आ प्रमाणे अनुयायी राजाओने खबर आपी छे.

(हरिगीत.)

रे'मोखरे मुज संगमां खश ने मगर निज हारमां,
भीडचा रहे भडमां यवन भडभूप ने गांधारना,
ने पूंठ पूरे शूर शकपति चीण हूँणना साथमां,
नृप कौलूतादि कुमार वांसे रे' निरंतर वाटमां.

मलयकेतु (स्वगत)—शुं ? जेओ मारो घाट बडी चंद्रगुप्तनी कृपा
संपादन करवा टापी रह्या छे तेओज मारी वांसे नीम्या छे ? ठीक.
(प्रगट)—आर्य ! कोइ कुसुमपुर जतुंआवतुं छे के ?

राक्षस—हवे जताआवतानुं प्रयोजन नथी. पोतेज त्यां थोडे दि-
वसे जईशुं.

मलयकेतु (स्वगत)—जाणिये छिये. (प्रगट)—एम् छे तो आ माणसने
लेख आपीने आर्ये शा सारुं मोकल्यो छे वारुं ?

राक्षस (जोई)—अहो ! सिद्धार्थक (तेना प्रति)—भाइ ! केम ! शुं छे ?

सिद्धार्थक (अश्रुपात पूर्वक शरमिंद बनी)—मम....माफ करो अ-
मात्य ! म....म....मने मार मार्यो ए....ए....एटले में न रहेवायुं त....
त....तेथी गुह्य वात हती ते हती ते कही दीधी.

राक्षस—भाइ ! गुह्य वात शी, ते कांइ मारा समजवामां नथी.

सिद्धार्थक—आं....आं....अमात्यने मारुं विनववुं ए छे जे म....
म....मने मार्यो एटले म....म....में....(एटलुं कहेतीं अघवच अटको नीचे
मोए धूजतो उमो रहे छे.)

मलयकेतु—भागुरायण ! स्वामीना रुवरु दहेशतनो के शरमनो
मार्यो ए नहि कहे. माटे तुंज पोते आर्यने कहे.

भागुरायण—कुमारनी आज्ञाने ताबे छुं. अमात्य ! ए कहे छे जे
“अमात्ये मने लेख आपी मुखसंदेश साथे चंद्रगुप्त पासे मोकल्यो हतो.”

રાક્ષસ-ભાઈ સિદ્ધાર્થક ! આ સાચું ?

સિદ્ધાર્થક (લજ્જા પૂર્વક)-મ....મ....મને મરણતોલ માર માર્યો ત....ત....ત્યારે મેં હ....હ....હા એ કહ્યું.

રાક્ષસ-કુમાર ! એ કેવળ ઓટું છે. મારનું માર્યું માણસ શું ન કહે ?

મલયકેતુ-મિત્ર ભાગુરાયણ ! લેખ બતાવ. મુખસંદેશ એ અનુચર કહેશે.

ભાગુરાયણ-અમાત્ય ! આ લેખ, જુઓ.

રાક્ષસ (વાંચી જોતાં)-કુમાર ! આ તો દુશ્મનની બનાવટ દીસે છે.

મલયકેતુ-લેખના અશૂન્યાર્થ તરીકે આર્યે આ અલંકાર પળ મોકલેલ છે, ને પછી દુશ્મનની બનાવટ કેમ મનાય ?

રાક્ષસ (અલંકાર તપાસી જોઈ)-આ તો કુમારે જે અલંકાર અમારા સારું મોકલ્યા હતા તેજ. કોઈએક પ્રસંગે ખુશી થઈ મેં એ સિદ્ધાર્થકને બક્ષીશ આપ્યા હતા.

ભાગુરાયણ-આવા અમૂલ્ય અને તેમાં એ કુમારે પોતાના અંગ ઉપરથી ઉતારી આપેલા અલંકાર તે આવા પાત્રને બક્ષીસ આપવા હોય !

મલયકેતુ-‘ મુખસંદેશ સિદ્ધાર્થક કહેશે ’ એવું પળ આર્યે લેખમાં લખ્યું છે.

રાક્ષસ-મુખસંદેશ કેવો ?....લેખજ અમારો ન હોય તો !

મલયકેતુ-ત્યારે આ મહોરછાપ કોની ?

રાક્ષસ-ઓટી મહોર ધૂર્ત જનને બનાવતાં ક્યાં નથી આવડતી ?

ભાગુરાયણ-કુમાર ! અમાત્ય બરાબર કહે છે. ભાઈ સિદ્ધાર્થક ! આ લેખ લખેલો કોણે ?

(સિદ્ધાર્થક રાક્ષસના મુખ સામું જોઈ નીચે ધોળા ડબો રહે છે.)

ભાગુરાયણ-ભાઈ ! ફરીને મારા ભાવાનું શા માટે કરે છે ? કહી દે જે હોય તે.

સિદ્ધાર્થક આર્ય ! શકટદાસે.

રાક્ષસ-કુમાર ! જો એ શકટદાસે લખ્યો હોય તો તે મેંજ લખ્યો.

मलयकेतु-प्रतीहारी ! लाव शकटदासने अहिं.

प्रतीहारी-जेवो कुमारश्रीनो हुकुम.

भागुरायण (स्वगत)-आर्य चाणक्यनां भूत ते कदी वहेम पडती वात करनार नहि. माटे रहो. (प्रगट)-कुमार ! आवीनेए कदी पण शकटदास अमात्यना रुवरु आ में लख्युं छे एवुं कबूल करशेज नहि. एटला माटे बीजुं कांइ एनुं लखेलुं मगावो. अक्षर मेळवी जोवाथीज ज-णाई आवशे.

मलयकेतु (प्रतीहारी प्रति)-भले, तो जा ए प्रमाणे कर.

प्रतीहारी-कुमार ! महोर पण लावुं ?

मलयकेतु-बेउए लाव.

प्रतीहारी-जेवो हुकुम कुमारनो. (जई पत्र तथा महोर लेई पुनः प्रवेश करी)-कुमार ! आ शकटदासना हस्ताक्षर अने महोर.

मलयकेतु (तपासी)-आर्य ! अक्षर मळता आवे छे.

राक्षस-(स्वगत)-अक्षर मळता आवे छे-पण “शकटदास तो मारो मित्र” ए अक्षर मळता नथी आवता. अरे कदाच आ ते शकटदासने

(शिखरिणी.)

हशे स्वामिभक्ति विमळी बीसरी गुंज समूळी ?

हशे आव्यां स्त्री ने स्वजन सुत गुं सांभरी वळी ?

हशे गुं कीर्तिए उरथी ऊंतरी नित्य ऊंजळी ?

हशे गुं बुद्धिए कंइ क्षणिक अर्थे चळी वळी ?

अथवा हवे संदेह शो ?

(शार्दूलविक्रीडित.)

मुद्रा एनौज आंगळीतणीं, सखा एनोज सिद्धार्थके,

राजद्रोहनं पत्र आ पण नकी एनुं, बीजो लेख के’;

जाण्युं, जाण्युं, फितुरमां भळी भूली सद्भक्ति स्वामीविषे

हीणो स्वारथ साधवाज शकटे आ कर्म कीधुं हशे !!!

मलयकेतु (जोई)-आर्य ! “सत्यवंते अलंकार त्रण मोकल्या ते

मळ्या" एम जे लख्युं छे, तेमांनोज एक आ के? (निहाळीने स्वगत)-
अरे! आ तो पितुश्री पहेरता तेज! (प्रगट)-आर्य! आ अलंकार क्यां-
थी तमारे हाथ आव्यो?

राक्षस-वणिक पासेथी वेचातो लीधो हतो.

मलयकेतु-प्रतीहारी! आनी कांइ ओळख पडे छे?

प्रतीहारी (तपासो अश्रुपात पूर्वक)-कुमार! शा माटे न ओळखुं! ए तो
पुण्यवंत पर्वतेश्वर पोते धारण करता.

मलयकेतु (अश्रुपात पूर्वक)-अहा! प्रिय पिताजी! तमारां
(शिखरिणी.)

अरे ते आ उंचां कुंलभूषण! आभूषण मलां
पितुश्रीने अंगे उचित अति वा'लां अवनवां;
दोंपंता जे ज्योते झगझगर्तो तारागण समां
शैरज्ज्योत्स्ना जेवा शैशिवदनना शुभ्र तनमां !!!

राक्षस (स्वगत)-शुं? पर्वतेश्वर पहेरता तेज आ एम कह्युं? (प्रगट)-
बराबर, स्पष्ट छे. एए ए चाणक्येज योजेला वणिक अमने वेचातां
आपी गया हता.

मलयकेतु-आर्य! पितुश्री पोते पहेरता ते आभूषण वणिकने हाथ
वेचावां क्यांथी?—तेमां ए चंद्रगुप्तना हाथ गयेलां तेनी तो वातज शी?
अथवा ठीक ठीक, समज्या.

(आर्या.)

अधिक लाभने अर्थे वेचंता चंद्रगुप्तने हां हां
अमने निर्दय! आना मूल तरीके हशे वेच्या !!!

राक्षस (स्वगत)-अरे! शत्रुनो प्रयोग भारे सुश्लिष्ट छे!
(शार्दूलविक्रीडित.)

“नो'ये आ मुज लेख” के'वुं न घटे, आ मारीं मुद्रा रही:

“दीधो छेह थई सुमित्र शकटे” ते ना मनाशे कहिं;

१ कुळना शणगाररूप. २ शरदक्रतुनी चंदनीना जेवा. ३ जेनु चंद्र जेवुं मुख
हतुं ते (पर्वतेश्वर). ४ गौर, उज्ज्वळ. ५ सारी रीते गोठवेले, सुघटित.

‘વેચે ભૂષણ મૌર્ય ભૂપ’ કર્દોણ તે કોઈ ધારે નહિ;

ખાલી ઉત્તરથી નિર્ઠત્તર રહેવું એજ સારું સહી.

મલયકેતુ—આટલુંજ આર્યને પૂછું છું—

રાક્ષસ (આંસુમરી આંજી)—કુમાર ! જે *આર્ય હોય તેને પૂછો. અમે તો હવે અનાર્ય ઠર્યા.

મલયકેતુ—

(કવિત.)

હુકુમ વજાવનારો સ્વામિસુત મૌર્ય છે, ને
હ્યાં તો મિત્રપુત્ર તમ દોર્યો દોરાનાર છે;
ત્યાં તો લેવું રહ્યું આપ્યું એહનું તમારે, અને
અહિં તો તમારું આપ્યું ઉલટું લેનાર છે;
મંત્રિપદ પામીનેએ ત્યાં તો પરાધીનપણું,
અહિં તો ઘણીરણીપણું પૂરા પોવાર છે;
તો પછી વિશેષ કયા લાભથી લોભાઈ આ
અનાર્યપણું આદરવું પડે શાજ સ્વારથે?

રાક્ષસ—કુમાર ! અઘટનું બોલી તમેજ તેનો ઉત્તર વાલ્યો છે. અ-
થવા તો, નાના, એમાં તમારો દોષ નથી; ઠીકજ કહ્યું—

(કવિત.)

હુકુમ વજાવનારો સ્વામિસુત મૌર્ય છે, ને
હ્યાં તો મિત્રપુત્ર અમ દોર્યો દોરાનાર છે;
ત્યાં તો લેવું રહ્યું આપ્યું એહનું અમારે, અને
અહિં તો અમારું આપ્યું ઉલટું લેનાર છે;
મંત્રિપદ પામીનેએ ત્યાં તો પરાધીનપણું
અહિં તો ઘણીરણીપણું પૂરા પોવાર છે;

* જુઓ કા. ની. સા. ૧૭. ૪૮

કુલં શીલં દયા દાનં ધર્મઃ સત્યં કૃતજ્ઞતા ।

અદ્રોહ ઇતિ યેષ્વેતજ્ઞાનાર્યાન્ સંપ્રચક્ષતે ॥

तो पछी विशेष कया लाभथी लोभाई आ
अनार्यपणुं आदरवुं पडे शाज स्वारथे ?

मलयकेतु (लेख तथा दागीनानो दाबडो बतावी)-पण त्यारे आ शुं ?

राक्षस (आंसु साथे)-दैवे वाट उठाडी ! दैवनां वानां ए !

(हरिगीत.)

स्थिति तुच्छ सेवकनी छतां पण जे पूरण प्रेमे भर्या
स्वामी मुजाण न लेखता निज तनुजथी जूदा जरा,
ते प्रवोण पृथ्वीपति परीक्षक पापिये जेणे हण्या
ते पुरुषयत्नो परिभवंता दुष्ट दैवतुं कृत्य आ !!!

मलयकेतु (रोष पूर्वक)-शुं ? हजी पण लुपाववानुं करे छे ? दैवे
वाट उठाडी !-तारा लोभे नहि ! दैवनां वानां ए ? अरे कृतघ्न !!!
अरे अनार्य !!!

(हरिगीत.)

पूर्वेय योजी कारमी तें तेंज ते विषकन्यका
तें फसवी तेना फंदमां मुज तात छेह दई हण्या !!!
ते तुं महामांसज पठे अमने करे अव वेचवा
आराधवा वळी वैरीने अति उलटथी मंत्री थवा !!!

राक्षस (स्वगत)-आ वळी दाइया उपर डाम ! (प्रगट कानमां आंग-
ळियो घाली)-एवुं अधर्म मां बोलो. हरि हरि ! में पर्वतेश्वर प्रति वि-
षकन्या योजीज नथी.

मलयकेतु-कोणे त्यारे पितुश्रीने मार्या ?

राक्षस-दैवने मालूम. दैवने पूछो.

मलयकेतु (क्रोध पूर्वक)-"दैवने मालूम" ? "दैवने पूछो" ! ने
मूडिया जीवसिद्धिने नहि ?

राक्षस (स्वगत)-शुं ? जीवसिद्धि ए चाणक्यनुज माणस छे ?
हाय हाय ! मारुं हृदय पण शत्रुए सैववश कर्युं छे !

मलयकेतु (क्रोध पूर्वक) — भासुरक ! शिखरसेनने फरमावबुं के कुलूत देशनो राजा चित्रवर्मा, मलय भूमिनो अधिपति सिंहनाद, काश्मीरनो राजा पुष्कराक्ष, सिंधुदेशनो राजा सिंधुषेण, अने पारसीक राज्यनो अधिराजा मेघनाद, ए पांच राजाओ जे राक्षस साथे मळी चंद्रगुप्तने प्रसन्न करवा अमारो जान लेवानी जुक्तिमां छे, तेमांना पहिला त्रण, जेमने अमारी भोंय जोड़ये छे, तेमने उंडी खाई जोई भोंय भेगा करवा; अने बीजा बे, जेमने मारा हाथीघोडा जोड़ये छे, तेमने हाथीघोडाने पगे बांधी पीली मारवा.

भासुरक—जेवो हुकुम. (जाय छे.)

मलयकेतु (क्रोध पूर्वक) — राक्षस ! राक्षस ! हुं विश्वासघाती राक्षस नथी, मलयकेतु हुं. माटे जतो मूकुं छुं. जा, चंद्रगुप्तनो संपूर्णज संगी थईने रहे, ने थाय ते करी ले. याद राखः—

(आर्या.)

आवो एक थईने चंद्रगुप्त, चाणक्य, अने तुंए,
दुर्नय त्रिवर्गने ज्यम, त्यम हणवा छुं समर्थ हुंए.

भागुरायण—कुमार ! हवे विलंब न करतां आपणा सैन्यने एकदम कुसुमपुर घेरी लेवा आज्ञा करिये, के—

(हरिगीत.)

हयदळतणी खरौंथी प्रसरतो, वाधतो दश दिशमां,
आकाश रे'तो आवरी^१ पूर्वी अंतरिक्ष^२ निमिषमां,
शर्मा शर्मा मूळे वळीं महौतळे मदजळ गळ्ये मातंगना
उत्पातरूप झञ्जुमत अद्धर रेणुपुंज अभंग आ
श्रवणे सजेला लोध्रफुलना रम्य रत्नथी छायाला
गौडगंगाना गौर गालनी लाली ले लुंटी लला,

१ उलटो आचार, दुराचार अनीति. २ धर्म, अर्थ अने काम ए त्रण पुरुषार्थनो समुदाय. ३ रे'तो आवरी=छाई रहेतो. ४ क्षणमात्रमां. ५ एक जयामां, अखंडित. ६ पराग. ७ गौड देशनी स्त्रियोना. ८ सुंदर.

ने केश कुंचित श्याम मधुकरचंद्रशा श्यामातणा
रोळे धूळे, ने गर्दमां रगदोळीं ले शिर शत्रुनां.

(परिजन साथे मलयकेतु जाय छे.)

राक्षस—(आवेग पूर्वक)—अफसोस ! अफसोस ! ते विचारा चित्रवर्मा-
दिक पण देवशरण थया !!! जा जीव ! शुं करी करीनेए शत्रुनुं नहि ने
मित्रनुंज सत्यानाश वाळवा बेठो छे ? अरेरे ! हवे हुं हीणभागी शुं करुं ?

(स्वागता.)

शुं तपुं तप तपोवन सेवी ?—शांति चित्ततर्णी त्यां पण केवी ?
लागीं ला'य उर वैरनीं आ ते ना क्यमे शमदमेय शमाशे.
शुं पैरिहरुंज स्वामीनीं वांसे पिंडे ?—तेय नरने नव छाजे;
वैजीं जीव निज मेरीं मरे छे, मर्द तो अरि "विदारीं ठरे छे.
तो शुं खड्ग लई एकज जाते भांडीं सैन्यभडमां भलीं भाते
खोळीं खोळीं दळीं दुश्मन दावे दाखवुं भुज-पराक्रम भावे ?
बंधने पण अरे ! मुज सारुं मित्र छे; क्यम कृतघ्न हुं का'वुं ?
चाहुं चंदनविमोक्षज जाउं थाउं मुक्तकरण—धर्म बजावुं.

(जाय छे.)

इति 'भेदविधिर्नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥

१ कुटिल. २ तजुं. ३ शरीर. ४ तजीने. ५ संहारीने. ६ चंदनदासनां
छुटकारो. ७ ऋणयो मुक्त, मित्रना उपकारना ऋणमांथो छूटो. ८ राक्षसने म-
लयकेतुथी भेदवानो प्रयोग ज्यां वर्णव्यो छे ते.

मुद्राराक्षस नाटक.

अंक ६.

(एक तर्फी सिद्धार्थक सिरपाव साथे सहर्ष प्रवेश करे छे.)

सिद्धार्थक (प्रवेश करतां) -

(दुहा.)

जयति जयति जैनतापहर जैगजीवन घनस्याम !

जयति नैननंदन सैजनचंद चंद अँभिराम !

जयति आर्य चाणक्यनी नीति सबळ, बळवंत

खैष्ट करी प्रतिपक्षी सउ जय निश्चय जमवत !

लांबी मुदते आवुं छुं, माटे प्रियमित्र समिद्धार्थकना भेगो थतो जाउं.

(परिक्रमण करतां समिद्धार्थकने जोई) - अहो ! प्रियमित्र समिद्धार्थक तो आ सामो आवे ! चाल, त्यारे एने हुं मळुं.

(एवे बीजी तर्फी समिद्धार्थक प्रवेश करे छे.)

समिद्धार्थक (प्रवेश करतां) -

(उपगीति.)

संतापे अति शीतळ अँमिनिधि सम सो'य जे नित्ये,

उत्सवमां शुभ टाणे सुखरूप वळीं होय जे प्रीते,

एवा सुमित्रकेरा निशादिन सालंत विरह विषे

सुखसमृद्धि सर्वे कंइ दुःखज दे देहने अतिषे.

मैं सांभळ्युं छे जे प्रियमित्र सिद्धार्थक मलयकेतुना कटकमांथी पाछो आव्यो छे. माटे लाव एनी भाळ काढुं. (परिक्रमण करतां सिद्धार्थकने जोई) - अहो ! आ सिद्धार्थक आवे !

१ मनुष्यना ताप-दुःख हरनार. २ जगतना जीवाढनार, कृष्ण भगवान. ३ नेत्र ठारनार. ४ सज्जनने चंद्ररूप, -शीतलता-आनंद उपजावनार. ५ मनोहर. ६ परास्त. ७ अमृतनो भंडार, चंद्र.

सिद्धार्थक (पासे आवतां)- अहो ! **समिद्धार्थक** ! भाइ, सुखी तो खरो ?

(बैठ एक बीजाने भेटे छे.)

समिद्धार्थक-भाइ ! तुं चिरकाळथी प्रवासे गयेलो आजे पाछो आव्यो, पण मने म्होसरखुंए नथी देखाड्युं, ने सुगनुं शुं पूछे छे ?

सिद्धार्थक-भाइ ! माफ करजे. हुं आवतोज हतो, तेवामां आर्य चाणक्यनी दृष्टिये पड्यो, एटले आर्ये मने पकड्यो ने फरमाव्युं जे “**सिद्धार्थक** ! जा हवणां ने हवणां देवश्री चंद्रगुप्ते आ खुश खबर विदित कर.” आथी महाराजने समाचार निवेदन करी, तेमणे आ सिरपाव आप्यो तेभेरज परभार्यो तने मळवा आवतो हतो.

समिद्धार्थक-भाइ ! शी खुश खबर प्रियदर्शन देवश्री चंद्रगुप्ते निवेदन करवा तने मोकल्यो हतो वारुं ? जो मने कहेवाय एधी होय तो कहे.

सिद्धार्थक-भाइ ! तने न कहेवाय एवुं ते कांइ होय ! माटे सांभळ. आर्य चाणक्यनी नीतिना इंद्रजाळे मूढ बनेला म्लेच्छ मलयकेतुए राक्षसने तिरस्कारपूर्वक कादी मूकी, चित्रवर्मादिक पांच प्रधान मंडलेश्वरोने कमोते मारी नखाव्या. ते उपरथी “अरेरे, आ तो केवळ अविचारी—दुराचारीज छे”, एवुं सउना मनमां वशी गयुं; अने आखा सैन्यमां त्रास ने हाहाकार वर्ती रह्यो. आथी कंडक सैनिको कटकभूमि छोडीने जता रह्या. एटले ए भागाभाग थतां पोतानां जे थोडां माणसो रह्यां हतां तेमने लेईने ते ते राजाओ पण पोतानी सलामती चाही भयना मार्या पोतपोताने देश सिधावी गया. रह्या मात्र मलयकेतुना पोताना सामंतो. ते पण सर्वे विरक्त बनी रह्या हता. ए तक साधी भद्रभट, पुरुषदत्त, डिंगरात, बलगुप्त, राजसेन, भागुरायण, रोहिताक्ष, विजयवर्मा आदिक सुभटोए मलयकेतुने पकडी केद करी लीधो.

समिद्धार्थक-भाइ ! भद्रभट आदिक सुभटो तो देवश्री चंद्रगुप्त

પ્રતિ અણરાગને લીધે મલયકેતુના પક્ષમાં જઈ મળ્યા હતા, એવું લોકો-
માં તો કહેવાય છે. આતો કુકવિના નાટકની પેઠે ઉપક્રમ કંઈક રહ્યો
ને અંત કંઈક આવ્યો એમ કેમ ?

સિદ્ધાર્થક—ભાઈ ! વિધાતાની ગતિને અને આર્ય ચાણક્યની નીતિને
નમસ્કાર ! કોણ એનો પાર પામે એવું છે ?

સમિદ્ધાર્થક—પછી પછી ?

સિદ્ધાર્થક—પછી ચૂંટી કાઢેલા જુન સૈન્યથી આર્ય ચાણક્યે જઈ
સર્વ માંડલિક રાજા સહિત સમસ્ત મ્લેચ્છ સૈન્ય ઘેરી લેઈ તેને શરણ
થવાની ફરજ પાડી.

સમિદ્ધાર્થક—ભાઈ ! ક્યાં છે એ આર્યતું સૈન્ય ?

સિદ્ધાર્થક—ભાઈ !

(મંદાક્રાંતા.)

ગર્જે જો ઓ ઘન ધનઘટા તુલ્ય ઢોલંત અંગ
ધારા રેલી મદ-જઠ તળી મત્ત માતંગ તુંગ,
ને આ વાજાં સુર્ણો વિજયનાં હળહળંતા તુરંગ
ચાલે ચોંકી પ્રેહરણભયે નર્તી નર્તી થનંગ !

સમિદ્ધાર્થક—ભાઈ ! એતો ઠીક. પણ આર્ય ચાણક્યે તો સર્વ લોક
સમક્ષ માંત્રિપદ છોડી દીધું હતું, તે પાછું કેમ અંગીકાર કર્યું ?

સિદ્ધાર્થક—ભાઈ ! તું તો ઘેલો છે. અમાત્ય રાક્ષસ પણ જે આર્ય
ચાણક્યના ચરિત્રનો પાર ન પામ્યા તે તું પ્રીછવા ચહાય છે !

સમિદ્ધાર્થક—વારું ભાઈ ! પણ તે અમાત્ય રાક્ષસ ત્યારે ક્યાં છે હવે ?

સિદ્ધાર્થક—જ્યારે મલયકેતુના કટકમાં, ઉપર કહ્યું તેમ, ભાગાભાગ
થઈ રહી હતી ત્યારે પોતે મલયકેતુના કટકમાંથી નીકળી પુષ્પપુર
આવ્યા, એવી તેમની પૂઠે પૂઠે આવેલા ઉદુંબર નામે પ્રાણિધિયે આર્ય
ચાણક્યને સ્વર આપી છે.

समिद्धार्थक—भाइ ! अमात्य राक्षस नंदराज्य पुनः स्थापन करवा कंमर बांधी पुष्पपुरथी नीकळ्या हता, ते ए अर्थ पार पड्या विना पण हावां आ पुष्पपुर पाछा आव्याज के ?

सिद्धार्थक—भाइ ! मने लागे छे जे चंदनदासना स्नेहे एमने अहिं खेंची आप्या हशे.

समिद्धार्थक—भाइ ! त्यारे तो चंदनदास कदापि छूटे, एम मने भासे छे.

सिद्धार्थक—अरे ए हिणभाग्य छूटवो क्यांथी ? एने तो आर्य चाणक्यनी आज्ञा छे जे आपणे बेए हवणांज वध्यस्थाने लेई जई शूळिये परोववो.

समिद्धार्थक (क्रोध पूर्वक)—शुं आर्य चाणक्यने बीजा मारा नथी जडता जे आपणी पासे आवुं घातकी काम करावे छे ?

सिद्धार्थक—भाइ ! एवो कोण छे के जे जीव वहालो होय ने आर्य चाणक्यनी आज्ञा न उठावे ? माटे चाल आपणे चंडाळनो वेष लेईने चंदनदासने वध्यस्थाने लेई जइये.

(बन्ने जाय छे.)

इति प्रवेशकः ।

(एवे कंठपाश लेई चाणक्यनो प्रणिधिभूत पुरुष प्रवेश करे छे.)

पुरुष—

(हरिगीत.)

षड्गुणतणा शुभ योगथी दृढता दीपे जेनी भली,
बहुविध उपाये रचित फांसो फंदनो सोहे वळी;
धनधन्य नीतिपाश तेह अपूर्व आर्यतणो जयी
फसवंत परपक्षी प्रबळ सउने सुयुक्तिबळे सही !

(परिक्रमण करी बतावेलुं स्थल आवुं जेई)—अहो ! आर्य चाणक्य आगळ उदुंबरे कहेलुं स्थळ ते आज. आर्य चाणक्यनी आज्ञा छे, माटे

जोउं, अहिज अमात्य राक्षस मळशे. (आसपास जोई)—अहो ! आ अमात्य राक्षस माथे गोटपोट वींटी करी आमज आवे छे. तो आ वा-
डीना वृक्षने ओथे रही जोउं वारुं, ए कयां विराजे छे ! (परिक्रमण करी
झाड ओथे जई उभो रहे छे.)

(एवे वणेंले वेषे सशस्त्र राक्षस सामेयी प्रवेश करे छे.)

राक्षस (अश्रु पूर्ण नेत्रे)—अफसोस !!! अफसोस !!!

(कवित.)

अन्यसंग बेठी घर मांडी भुंडी रांड पटे
लक्ष्मी भयभीत नंद नाथजी जतां करी;
विसारी विसारी प्रजापाळ प्रति प्रीति सारी
गई वही प्रजा पण पूंटे पूंटे पांशरी;
पुरुषप्रयत्न सर्व व्यर्थ गये आप्त
पुरुषोए पण तजी दीधी कार्यकेरी धुंसरी;
मस्तक विहीन जड देहना अवेवकेरी
दशामां बिचारा तेए शुं करे करी करी ?

वळी

(रोळावृत्त.)

छिद्र जोर्तो कुळवंत कंथ तर्जो नंद, नकारी
नीच वर्णनी नारीं पेठ सउ लाज विसारी,
राजलक्ष्मी जई रही वृषलसंगे सर्जो यारी;
विफळ करे, करिये शुं वैरी विधि युक्ति अमारी.

अहा ! में

(हरिगीत.)

महोराज मोते अघटते स्वर्गे सिधावंता करी
आगळ करी पर्वतक यत्नो आदर्या खांते खरी;
तेए जतां सेव्यो मलय; न फतेह तोय मळी कंड;

प्रभुकुलतणो रिपु विधिज छे, द्विज तो निमित्तज ते सही.
अहो ! भ्लेच्छ केटलो विचारशून्य !

(शार्दूलविक्रीडित.)

‘ स्वामी स्वर्ग जतां निकंदन थतांए ते हजी जे भजे,
शुं ते राक्षस जीवमां जीव छतां शत्रुशुं संधि सजे ?’
जोयुं ए नहि एटलुंय अविवेकी मूढ भ्लेच्छे अहा !
बुद्धि माणसनी जरूर बगडे, तेने रूठे दैव त्यां.

अरे, ए अत्यारे आ दशमांए शत्रुना हाथमां पडी पोताना प्राण का-
दशे, पण राक्षस चंद्रगुप्त साथे संधि करनार नथी. भलेने तेथी ‘ ए
पोतानुं पण पाळी न शक्यो ’ एवो अपयश गवाय ! बहेतर ए बदनामी;
पण ‘ शत्रुनी कपटजाळमां ए मूढ बनी फसायो ’ एवुं तो कहेवाशेज
नहि. (आसपास जोई अश्रुपात पूर्वक)—अहा ! ते आ देवश्रीना चरणार-
विंदना संचारथी पवित्र थयेला कुसुमपुरनी आसपासना प्रदेश.

(कवित.)

पणछतणो टंकार करीने चढावी चाप
हाथथी लगाम अहिं नरम मूकी दर्ई
महाराजे विस्मय पमाडी दोडते तुरंगे
नांख्या हता वींधी चैल लैक्ष्य बाणथी कंडि;
आ अनेक वृक्षकेरा पुंजना निकुंजमांहिं
ऊभा हता, वात करता हता वळी अहिं;
हाका तेमना विना आ पुष्पपुरना प्रदेश
हाय ! खावा धाय, जोया जाय क्यमे में नहि !

हाय ! हुं हिणभाग्य कयां जाउं ? (आसपास नजर फेरवी)—आहा—
जोई—आ रही पेली उज्जड वाडी. अहिं जई चंदनदासनी खबर को-
इकथी मेळवुं. अहो ! सम विषम दशाचक्रनी गति अकळज छे. केमजे

(कवित.)

बतावी करांगुळिये बीजचंद्र तुल्य नेहे
 निरखता लोकेतणा थोकमां थई क्यमे
 राजाना समाज साथ महाराजा पेठ आज
 नगरथो नीकळवा पामतो हुं जे धीमे;
 तेज नगरे फरीने तेज हुं फरी फरीने
 यत्न करोडो करीने व्यर्थ जतां सौ श्रमे
 पेसुं छुं उतावळो उतावळो आ बी'तो बी'तो
 तस्करनी पेरे जीर्ण वाडीमां आवे समे !!!

अहा ! आ उज्जडखंख वाडी केवी खावा धाय छे ! अरे !
 अहि आ

(कवित.)

जाय जडमूळ सुविशाळ वारु वंशकेरुं
 तेवी रीते मे'लनुं निशान के न नाम छे;
 स्नेहीना विनाशे शोष पामे मन सज्जननुं
 तेनी पेरे सरोवरे शोषायुं तमाम छे;
 निर्गुणं नरेशयोगे निष्फळ सुनीति बने
 तेज मिषे वृक्षपर फळनुं न नाम छे;
 दुष्टनीति जेम मति आवरी ले अज्ञतणी,
 तृणतति तेम छाई रही ठाम ठाम छे.

अहिं वळी

(चोपाया.)

कुठारेंकेरा उग्र अँणी-अग्रे विदारेळ तरुवरनी
 शाखानी चिःकारो शके*सुणी कपोतंमुख दुःखकरणी

१ लोकनां टोळेटोळांए. २ राजा गुणरहित होवाने लोथे. ३ खड, घास,
 खसलीनो विस्तार-फेलाव. ४ कुहाडो. ५ धारना अग्रभागयी. ६ डाळी.
 ७ होलाना मुखे.

श्वासभर्या, दासी दिल दोहली दशा देखीं दिलभरनी
बींटी दीधज अहिये त्वचा उतारी आ तनपरनी.
अने आम अरेरे ! आ वृक्षो केवां बेहाल देखाय छे !

(चोपाया.)

जीवजंतुए बींध्ये झरता जळरूपे आ वे' छे
आंसुडांना ओष अधिक; वळीं विच्छायज वेषे छे;
अंतःशोषं दीसे अति; डूब्या दुःखसमुद्रविषे छे
तरु सौ; ए ते स्वामी वांसे स्मशानमार्गं शुं ले छे!

आ भाग्यंतूट्ठुं शिलातल पळुं, ते उपर घडीक बेसुं. अवदशामां तो
एवुंज आसन मळवुं होय. (बेशी हर्षनी गर्जना सांभळी)—अहो ! आ शुं,
अत्यारे आ हुंदुभि गडगडे छे, शंखनाद संभळाय छे, ने हर्षनी गर्जना
ऊठी रही छे !! अहा !

(हरिगीत.)

अति उग्रताए भेदीं सद्यज ग्रहण-तत्पर श्रवणने,
वळीं पेट पण फोडी ग्रसंतां भवननांय विपुलपणे,
दिग्वृंदना विस्तारनो निस्तार लेवाने शके,
वेगे गगनमंडळविषे आ अधिक अधिकज विस्तरे !

(विचार पूर्वक)—आहा, जाण्युं. आ तो मलयकेतु केद पकडायथी
राज—(एटलुं कही कचवाई अधवच शब्द फेरवी नांखी)—मौर्यपक्षमां प्रवर्तता
आनंदनो कोळाहळ हशे. (सजळ नेत्रे) अरेरे ! अफसोस ! अफसोस !

(उपगीति.)

रिद्धि रिपुतर्णो दिनदिन सुनार्वो आ पकविया श्रवणे;
वळीं अहि आर्णो बतावी, विधिये संतापियां नयने;

१ प्राणप्रिय, मित्रभूत. २ चामडी सापना शरीरनी, कांचळी. ३ विच्छाय=
छांयडा वगरनो;—^२म्लान, निस्तेज. ४ अंतःशोष=^१भीतरथी सुकाई जवुं;—^२चित्तनी
शोसना. ५ पकडवाने—सांभळवाने तैयार, एकदम आकर्षाई सांभळता. ६ आस
करता. ७ दिशाचक्र. ८ पार, ताग.

दीसे जरूर हवे तो ए आ विध अनुभवार्थी मने
अंतर विदारवानो प्रयत्न हा एहनो दर्माने

पुरुष (झाडने ओथेथी)—अहा ! अमात्य राक्षस विराज्या. ठीक,
तो हवे हूं आर्य चाणक्यनी आज्ञा प्रमाणे करूं. (पछे राक्षसने जाणे
दीठा नथी एम तेना सामां गळे फांसो नांखे छे.)

राक्षस (तेने तेम करतो जोई)—अरे ! आ माणस गळे फांसो खाय छे !
ए पण बिचारो मारी पेटे दुखियारो देखाय छे. लाव, एने पुछूं.
(तेना प्रति)—अरे भाइ ! आ तुं शुं करे छे ?

पुरुष (सजळ नेत्रे)—आर्य ! प्राणसमान मित्र मरवानी अणी उपर
छे, ते दुःखे हूं पिंड पाडूं छूं. अमारा जेवा दुखियारा हिणभाग्यज-
नथी बीजुं शुं बने ?

राक्षस (स्वगत)—में प्रथमथीज धार्यु हतुं जे आ कोइ बिचारो मारी
पेटेज दुखियारो छे. (प्रगट)—हे भाइ ! हे संकटना सहोदर ! जो अति
गुह्य के अति भारे न होय तो मने कहीश. हूं सांभळवा चाहूं छूं.

पुरुष—आर्य ! अति गुह्य के अति भारे नथी. तथापि, प्राणसमान
मित्र मरवानी अणी उपर छे ए दुःखे कंइ कंइ थई जाय छे, जेथी
कहेवावारे रहेवाय एम नथी.

राक्षस (निःश्वास मूकी स्वगत)—अफसोस ! अरेरे ! मित्रने माथे भारे
आफत गुजरे छे ने अमे तो निर्धुर शून्यवत् जोया करिये छिये, तेने
आथी केटलो ठपको !!! (प्रगट)—हे भाइ ! अति गुह्य के अति भारे
न होय तो तो जरूर कहीश. हूं सांभळवा उत्सुक छूं.

पुरुष—आर्य ! तमारा अत्यंत आग्रह आगळ लाचार छूं, कहूं छूं.
आ नगरमां शेठ विष्णुदास नामे एक झवेरी छे.

राक्षस (स्वगत)—विष्णुदास के चंदनदासनो मित्र—(प्रगट)—भाइ !
तेनुं शुं ?

पुरुष—ए मारो प्राण-समान मित्र—

राक्षस (अधवच सहर्ष स्वगत)-अहा ! “मारो प्राणसमान मित्र”
एवुं कह्युं ! ए तो अत्यंत निकट संबंध. हहा ! त्वारे चंदनदासनी एने
कांड खबर हशे. (प्रगट)-भाइ ! शुं तेनुं ?

पुरुष (सजळ नेत्रे)-ए हवणांज पोताना अलंकारादिक सउ पुण्यदान-
मां आपी देई जीवतो बळी मरवा नगरथी नीकळ्यो छे. तेना माठा
समाचार काने न पडे एटलामां गळे फांसो खाई आ दुखियारा देहनो
अंत आणवा आ उज्जडखंख वाडीमां हुं आव्यो छुं.

राक्षस-भाइ ! तारो मित्र शा माटे बळी मरे छे ?

(कवित.)

रीबे महा व्याधि शुं असाध्य सर्व औषधोए
रिपु थई लागी वपु पूंठ चिरकाल, के' ?

पुरुष-ना रे ना-

राक्षस- विषशा कैराळ विकैराळ वन्हिझाळ जेवा
रोषे नरनाथना थया शुं बूरा हाल छे !

पुरुष-आर्य ! ए शी वात ! शिव शिव शिव ! चंद्रगुप्तना राज्य-
मां घातकी कृत्य केवुं ?

राक्षस- के शुं मोहकेरे कूप को अगम्य सुंदरीना
अंध थईने पडीने बन्यो छे बेहाल ए ?

पुरुष (कानमां आंगळियो घाली)-अररर ! ए शुं कह्युं ? एवा अविन-
यनो छांटोए एनामां नथी.

राक्षस- के शुं तुज पेट तेनो मित्र मुखे मृत्युना छे
ऊगरे न एम, जेथी बळी मरे हाल ए ?

पुरुष-आहा-एज-एज-आर्य !

राक्षस (आवेग पूर्वक स्वगत)-हा....हा....सत्स्नेहना उत्कट आवेशथी

१ शरीरनी वांसे. २ लांबो वखत थयां. ३ उग्र. ४ अत्यंत भयंकर.
५ देवतानी झाल.

મારા મનમાં કાંઈ કાંઈ થઈ જાયછે; કેમજે ચંદનદાસ એનો પ્રાણસ-
માન મિત્ર થાય, એટલે તેજ મૃત્યુના મુખમાં હશે, જેથી કરી એ બઢી
મરવા તત્પર થયેલ છે. (પ્રગટ)—ભાઈ ! તે મૃત્યુના મુખમાં પડેલા પ્રાણ-
સમાન મિત્રનો, તથા તેના પ્રતિની પ્રેમભક્તિયે મરવા તત્પર થયેલા એ
વિષ્ણુદાસના પવિત્ર ચરિત્રનો, સવિસ્તર વૃત્તાંત સાંભળવા ઉત્કંઠિત છું.

પુરુષ—મારાથી હવે રહેવાતું નથી. લાચાર છું. હું હીનભાગ્યથી મર-
ણમાં વિગ્ન નથી રમાતું.

રાક્ષસ—અરે ભાઈ ! એમ કાં સાંભળવાની વાત અધવચ મૂકી દે છે ?
કહે કહે.

પુરુષ—અરે હવે શું કરવું ? લાચાર ! આ કહી નાંચુ ત્યારે. સાંભળો
આર્ય !

રાક્ષસ—ભાઈ ! તત્પરજ છું.

પુરુષ—આ નગરમાં શેઠ ચંદનદાસ કરીને ઝવેરી છે.

રાક્ષસ (વિષાદ પૂર્વક સ્વગત)—આ અમારાં દુઃખનાં દ્વાર દૈવે ઉઘાડ્યાં!
હૃદય ! સ્થિર થા, કંઈક અધિક કારી ઘા તારે રમવા સરજ્યા છે. (પ્રગટ)—
હા,—જે સત્પુરુષ મિત્રવત્સલ રૂપે વિખ્યાત છે. તેનું શું વારું ?

પુરુષ—તે એ વિષ્ણુદાસનો પ્રાણસમાન મિત્ર,

રાક્ષસ (સ્વગત)—હા.....! આ શોકવજ્ર, હૃદય ઉપર કડકડતું
આવી પડ્યું.

પુરુષ—તેથી એ વિષ્ણુદાસે મિત્રસ્નેહને અનુરૂપ આજે ચંદ્રગુપ્તને
પ્રાર્થના કરી—

રાક્ષસ—હેં ! કહે, શી વારું ?

પુરુષ—કે “મહારાજ ! મારા ઘરમાં કુટુંબના નિભાવ જોગ જે કાંઈ
દ્રવ્ય છે તે લ્યો, અને મારા મિત્ર ચંદનદાસને છોડો.”

રાક્ષસ (સ્વગત)—ધન્ય છે ! વિષ્ણુદાસ ! ધન્ય છે ! શો અપૂર્વ
મિત્રસ્નેહ દર્શાવ્યો છે ! અહાહા !!!

(કવિત.)

પુત્ર માતતાતને હળે, ને માતતાત હળે
જે માટે પરાયા પેઠ પેટનાજ પુત્રને,
વિસારીજ સારી મિત્રાચારી વઢી જેહ સારું
ફંદથી ફરેબ દેઈ મિત્ર હળે મિત્રને,
એવો શ્વાસપ્રાણ વ્હાલો અર્થ તે અનર્થ પટે
તજવા તયાર થયો સંકટે સુમિત્રને
છતાં વાણિયાઈ તેણે ! અહો રૂઢા વાણિયા તેં
કર્યો અર્થ સારથક અત્ર ને પરત્ર તે !

(પ્રગટ)-ભાઈ ! એણે એવી પ્રાર્થના કરી, ત્યારે પછી મૌર્યે શું કહ્યું
વારું ?

પુરુષ-આર્ય ! પછી, એ રીતે શેઠ વિષ્ણુદાસે પ્રાર્થના કરી ત્યારે
ચંદ્રગુપ્તે ઉત્તર આપ્યો જે “ અમે પૈસા સારું નહિ પણ અમાત્ય રાક્ષસ-
ના કુટુંબને આશ્રય આપી સંતાડી રાખીં. વહુ વહુ કહેવામાં આવ્યું છતાં
એ માનતો નથી તેટલા માટે એને કેદ કર્યો છે. ” પછી “ એ માને અને
આપે તો એને છોડવો, નહિ તો પરોવી દેવો શૂઠિયે ” એમ કહેતાંક
ચંદનદાસને શૂઠિયે દેવા વધ્યસ્થાને લેઈ જવા હુકમ કર્યો. આથી
“ પ્રાણસમાન મિત્ર ચંદનદાસના માઠા સમાચાર કાને પડે તે પહેલાં વઢી
મરવું ” એવા ઠરાવે વિષ્ણુદાસ નગર છોડી નીકળ્યો. એટલે હું પણ
“ વિષ્ણુદાસની માઠી ખબર કાને પડે તે પહેલાં ગઠે ફાંસો ખાવો ”
એવા નિશ્ચયથી આ ઉજ્જલસ્થાન વાડીમાં આવ્યો.

રાક્ષસ-ભાઈ ! ચંદનદાસને શૂઠિયે દેઈં દીધો તો નથી ?

પુરુષ-આર્ય ! આ એને શૂઠિયે દે છે હવે. ફરી ફરીને હવણાં પણ
તેને અમાત્ય રાક્ષસનું કુટુંબ આપીં નૂટવા કહે છે, પણ તે મિત્રવત્સલ
શેઠિયો નાની નાજ કહે છે. એટલે હું પણ આ અવિલંબે આવરદાનો
અંત આણું છું.

રાક્ષસ (સહર્ષ સ્વગત)-ધન્ય છે ! મિત્ર ચંદનદાસ ! ધન્ય છે !

(આર્યા.)

કરો ધર્મ ધારો રક્ષા મિત્રકુટુંબનો વિદૂર મિત્ર છતાં
શરણ લહી શિબિ સમ તેં અક્ષય યશ જમવિયો અહહા !!!

(પ્રગટ)-ભાઈ ! જા જા ફટપટ હવળાં ને હવળાં, વિષ્ણુદાસને
બઢી મરતો અટકાવ. હું પળ આ જઈને ચંદનદાસને મોતથી મુકાવું છું.

પુરુષ-અહો-પળ આપ શી રીતે ચંદનદાસને મોતથી મુકાવશો ?

રાક્ષસ (સ્વદ્વેષ)-આ સાહસના સાથી સમશેરથી. જો

(કવિત.)

જઠે મર્યા જઠદના મંડલથી છવાયેલા
અસમાનના સમાન સોહે ઘનઘોર જે,
ટીપે ચૂતા પૌણિયે કરીને શુભ્ર સોહે શકે
જંગરંગના તરંગે રોમાંચિત ઓર જે,
જેનું રિપુમંડલે પ્રચંડ પરાક્રમે કરી
યુદ્ધની કસોટીમાંની જોયું શાશ્વ જોર છે,
તે આ ભુજદંડનો સુમિત્ર સ્વદ્વેષ ચંદે પ્રેરે
મિત્રસ્નેહે વ્યાકુળાને સાહસે સામે મુલે.

પુરુષ-આર્ય ! શેઠ ચંદનદાસને જીવિતદાન આપવા આપને તત્પર
જોડું છું, તેથી સહજ માસ થાય છે; તો પળ આવી વિષમ દશામાં
આપને દેખું છું તેથી મનનો નિશ્ચય થતો નથી. અહો ! શું ત્યારે હું સદ્ગા-
મ્યે આ શુભામી અમાલ્ય રાક્ષસને મારી નજરે જોડું છું !-(એમ કહેતાં
પ્રગે પડે છે.)

રાક્ષસ-ઝઠ, ઝઠ, ભાઈ ! વિલંબ કરવાની આ વેળા નથી. વિષ્ણુ-
દાસને કહે જે “રાક્ષસ ચંદનદાસને આ મોતથી મુકાવે છે.” (એમ કહી
ઘાઘી તરવારે ઉપરનું કવિત બોલતો પરિક્રમણ કરે છે.)

૧ નાશ ન પામે એવો. ૨ આકાશ. ૩ તીક્ષ્ણતા. ૪ યુદ્ધનો સ્વેદ, રણસં-
ગ્રામની ગંમત. ૫ મર્યાદા.

पुरुष—(अधूरं मूकेलुं वाक्य पूरं करतां)—माटे कृपा करिये ने मारो सं-
देह टाळिये आर्य !

राक्षस—हा भाइ ! तेज हुं अनार्य बदनामी राक्षस, जेणे स्वामीनुं
निकंदन थतुं जोई रही, मित्रने दुःखना दावानळमां झुकावी देई राक्षस
नाम सार्थक कर्युं.

पुरुष (सहर्ष पुनः पगे पढी)—अहाहा !!! अहाहा !!! मोटुं भाग्य
मारुं जे आपनां दर्शन थयां ! पण अहो अमात्यजी ! एक वाते कृपा
कीजिये. पहेंलां दुरात्मा चंद्रगुप्ते आर्य शकटदासने शूळिये देवा आज्ञा
करी हती. तेने वधस्थाने लेई जई शूळिये देता हता, तेवामां कोइक
तेने लेई देशांतर नाठो ते हवे हाथ आवशे. तेथी चंद्रगुप्ते शकटदास
उपरनो उग्र रोष माराओ उपर काढी, “शा माटे गफलत करी ?” एम
कही, तेमने शूळिये चढावी दीधा. त्यारथी माराओ वखते कोइपण ह-
थियारबंद माणस आगळ के पाछळ जुअे छे के पोताना प्राण बचाववा
सावध रही वध्यने तुरतज पूरो करी देछे. आथी करीने, अमात्यश्री
हथियारबंद पधारशो, तो शेठ चंदनदासनो अंत उलटो वहेलो आवशे.
(एम कही जाय छे.)

राक्षस (स्वगत)—अहो ! दुरात्मा चाणक्यनो नीतिप्रपंच महा
दुर्बोध छे !

(हरिगीत.)

जो शकटने छळभेद रमवा आणियो अरिये सही
तो क्यमज माराने हण्या अति रोष अंतरमां लही ?
ने तेम जो नज होय तो क्यम शकट मुजमित्रज थई
ते कपटलेख घडे कुडो ? मन मुझाये न सूझे कंड.

(विचारपूर्वक)—

(कवित.)

शस्त्रबळ दाखवानी वेळा आ नथीज, मारा
शस्त्रधारी जोई वे'लो वध्यने पूरो करे छे;

નથીજ નથીજ સામદાનઆદી નીતિનોએ
 સમય આ, એ તો ફલ કાળે કેટલે ફલે છે;
 જોઈ રે'વું એ ન જોઈએજ મારે છાંયડે એ
 ઝમો રહી મિત્ર મુજ માટે કમોતે મરે છે;
 હાં..હાં..જાણ્યું પ્રાણાધિક એ સુમિત્રકાજ આજ
 અર્પવું શરીર જેણે અર્થ સર્વથા સરે એ.

(જાય છે.)

इति जीर्णोद्यानं नाम षष्ठोऽङ्कः ॥

मुद्राराक्षस नाटक.

अंक ७.

(एक तर्फी लोकरनां टोळीने खशेदतो चंडाळ वज्रलोम प्रवेश करे छे.)

वज्रलोम—खसो ! खसो ! कोरे थाओ के !

(दुहा.)

जो तन धन कुळकीर्ति ने कुटुंबकुशळ चाहो
तो दूर रायनुं परहरो अरिष्ट दुःखदरियाव !

केमजे

अरिष्टथी निज देहना व्याधिज थई कर्दो थाय,
के बहु बहु तो छेवटे जन निज जानर्थी जाय;
पण राजानुं अरिष्ट तो सबळ उपावी शूळ,
पलकजमाहि कुळ विपुळ पण सकळ करे निर्मूळ.

जो ते तमारा मानवामां न आवतुं होय, तो जुओ !—आ राजद्रोही
शेठ चंदनदास बैरां छोकरां साथे आवे—एने शूळिये देवा वध्यस्थाने
लेई जइये छिये. (आकाश तर्फ नजर करी)—शुं कहो छो मोटा ?—“एने
छूटवानी कोइ बारी छे ?” होवे मोटा ! ए जो अमात्य राक्षसनां बायडी
छोकरां दे तो छूटे. (पुनः आकाश तर्फ दृष्टि करी)—शुं कहो छो वळी ?—
“ए शरणे आवेलानो बेली छे, ते पोताना मात्र प्राण सारुं एवुं हीणुं
काम करे नहि.” त्यारे तो मोटा ! एना बुरा हाल एज. एनी छूटवानी
बारीना विचार केवा ?

(एवे शूळी खमे छे ने पत्नी पुत्र पुंटे छे एवो चंदनदास वध्य वेधे प्रवेश करे
छे; तेनी पाछळ चंडाळ बिल्वपत्र छे.)

चंदनदास (सज्जल नेत्रे)-अफसोस ! कृतांतने नमस्कार हो ! अमा-
रा जेवा, रखेने कांई लांछन लागे एम अंतरमां निरंतर बिहीता रहेता
पुरुषने पण चोरने मोते मरवा वारो आव्यो ? अथवा निर्दयने मनतो
तटस्थ अने बीजामां फेरज नथी. हहा !

(आर्या.)

आग्रह आ ते केवो पारधिनो ? रांक के हणे हरणां,
मांसमात्र परिहरीं जे मरणभये चरीं रहे तरणां !

(आसपास नजर नांखी)-अहो प्रियमित्र **विष्णुदास** ! शुं मने उत्तर
सरखोए नथी आपतो ? अथवा आवी वेळाये दृष्टि आगळे रहे
एवा पुरुषे दुर्लभ ! (पुनः सज्जल नेत्रे)-आ अमारा स्नेहियो शोकन-
आवेशथी दयामणे ह्योडे, अश्रुपातनी जाणे अंजळि आपी महाप्रय-
त्ने पाछा वळता, आंसुए उभराती दृष्टिये अनुसरे ! (एम कहतो प-
रिक्रमण करे छे.)

बिल्वपत्र-शेठिया चंदनदाह ! आ शूळिये देवानी जागा आवी.
हवे घरनां ने विदा कर के.

चंदनदास-प्रिय पत्नी ! हवे आ बाळकने लेई पाछां वळो. हवे
विशेष पुंठे आववुं योग्य नथी.

पत्नी (आंसु भरी आंखे)-स्वामिनाथ ! आप परदेश नहि पण परलो-
क सिधावो छो.

चंदनदास-सुंदरी ! मित्रकार्यथी मारुं मोत थाय छे; पुरुष दोषथी
नथी थतुं. भाटे शोच मां करो.

पत्नी-एम छे तो कुंळस्त्रिये आ वेळाए वळी जवुं होयज नहि.

चंदनदास-सुंदरी ! तमे शुं करवा मागो छो ?

पत्नी-स्वामिनाथना पगले पळी कृतार्थ थवाय एज.

चंदनदास-सुंदरी ! ए ठीक नहि. आ बाळके हजु दुनियां श्रवणे
सांभळीए नथी. ए तमारे खोळे छे.

पत्नी (बालकने माथे हाथ फेरवती)-परम कृपाळु देवताओने खोळे हो-
ए ! वहाला बाळका ! तारा पिता परलोक सिधावे छे, तेमने छेलवहेला
प्रणाम करी ले.

पुत्र (पगे पड्डी)-बापा ! तम विहोणां मारे शुं करवुं ?

चंदनदास-बापु ! ज्यां चाणक्यनुं नामे न संभळाय त्यां जई रहेवुं.

बिल्वपत्र-शेठिया चंदणदाह ! आ हूळी तो ऊभी करी. थाई जा
तयार.

पत्नी-हाय हाय रे ! मारी नाखे छे ! कोइ धाओ रे !

चंदनदास-अरे ! आम घेलां शुं काढो छो ? परिजनने दुःखी
देखी दिले दाझे एवा देवश्री जे नंद ते तो अहा ! स्वर्गे सिधावी
गया ! हवे कां खाली आक्रंद करो छो ? वळी कांइ अयुक्तकार्यथी
नहि पण मित्रकार्यथी मारुं मोत थाय छे. तो पळी खुशी थवाने बदले
आम शोच करो छो शाने ?*

वज्रलोम-अल्या बिल्लपत्ता ! साह के चंदनदासने. जाशे एना
घरनां एनी मेळे.

बिल्वपत्र-हा'ल्या वज्जरलोमा ! आ हायो.

चंदनदास-भाइ ! एक पळ वार रहे. हुं पुत्रने भेटी लेउं. (पुत्रने
भेटी माथे सुंधो) बापु ! अमथुं ए मरवुं निर्मित छतां हुं मित्रकार्य करतां
मरुं छुं.

पुत्र-बापा ! ए ए कहेवुं जरूर छे शुं ? ए तो आपणो कळधर्म छे.
(एम कही पगे पडे छे.)

वज्रलोम (पोते पकडवा जतां बीजा प्रति)-अल्या ! साह के एने, साह
के हवे !

(बेड चंदनदासने पकडी शुळिये देवानुं करे छे.)

* जुओ हितोपदेश ३. १३९.

भवेऽस्मिन् पवनोद्भ्रान्तवीचिविभ्रममद्भुरे ।

जायते पुण्ययोगेन परार्थे जीवितव्ययः ॥

पत्नी (छाती कूटी नांखती)—हाय हाय रे ! कोइ धाओ रे ! मारी नांखे छे ! कोइ धाओ रे !

(एवे पढदो खशेडी नांखी राक्षस एकदम प्रवेश करे छे.)

राक्षस—बाइ ! बिहो मां. रेरे धातको ! चंदनदासने मारशो मां. ए यमपाशरूप वधमाळा मारे कंठे पहेरावो, जेणे

(हरिगीत.)

रिपुवृंदसम स्वामिकुटुंबनु निकंदन थतुं पेखियुं,
उत्सव पठे रही स्वस्थ संकट स्नेहीनुंय उवेखियुं,
जेणे वळी चंडाळकर मरवा, विडंबन वेठियुं,
बहु बहुज, तोये जौवन हीणुं प्रिय अधिक उर लेखियुं.

चंदनदास (जळभरी आंखे जोतो)—अमात्य ! आ शुं ?

राक्षस—काइ नहि, तारां रूडां चरित्रनी लेशमात्र नकल.

चंदनदास—अमात्य ! आ सर्वे प्रयास निष्फळ कर्यो !!! ए शुं कर्युं तमे ?

राक्षस—मित्र ! में मारो स्वार्थ साचव्यो छे. बस बस, ठपको रहेवा दे तारो. अहो भाइ ! दुरात्मा चाणक्यने कहे जे—

वज्रलोम—शुं जे ?

राक्षस—

(कवित.)

पापियोना पूर्वरूप कूडा कळिकाळमां आ
बीजाने बचावी बरजान्हम जतांय जान
जेणे ज्ञातकार जशे शिबिनो मुँकीर्तिमेर
जीर्ण-जाजरो करी विसारे पाज्यो सर्व स्थान,
जे महानुभावे वळी झांखां पाडियां पवित्र
कृत्यथी मुँचित्र सौ चरित्र बुद्धनां महान,
एवा आ सुपूज्यने तुं वध्य करी शूळिये
चढावे जेने काजे आजे, ते हुं आ रह्यो निदानें.

१ मारा. २ परिभव, तिरस्कार, फजेती. ३ उत्सवना प्रसंग रूप. ४ कीर्तिनो मेर. ५ नकी.

વજ્રલોમ—અલ્યા બિલ્લપત્તા ! ચંદનદાસને લેઈને તું પેલા મશાળ-
ના ફાડની છાંયે ઘડીક થોમ, કે હું આર્ય **ચાણક્ય**ને જાહેર કરું જે
અમાલ્ય રાક્ષસ પોતે ફાલાયા છે.

બિલ્લપત્ર—હા કે **વજ્રલોમા** ! આ જાલ્યો હું તો તું જા કે !
(એમ કહી ચંદનદાસને લેઈને ચતાવેલે ઠેકાણે જાય છે. તેની પાછળ ચંદનદાસ-
નાં પત્નીપુત્ર પણ જાય છે.)

વજ્રલોમ—હાલો, અમાલ્ય, હાલો. (રાક્ષસ સાથે પરિક્રમણ કરી)—
એ.....છે કે કોઈ ! નંદકુલના પહાડના વજ્રરૂપે ચૂરેચૂરા કરી
નાંખી મૌર્યકુલને સ્થિર કરી સ્થાપનાર પૂજ્ય **ચાણક્ય**ને કહો જે—

રાક્ષસ—(સ્વગત)—ઐરે ! આ પણ મારે કાને સાંભળવું ?

વજ્રલોમ—આર્યની નીતિની જાલમાં પ્રજ્ઞા અને પૌરુષ જેનાં ફાલાઈ
ગયાં તે આ અમાલ્ય રાક્ષસ પકડાયા છે.

(એવે પડદા પાછળ મ્હો શિવાય જેનું સડ અંગ ઢંકાયલું છે એવો **ચાણક્ય** પ્રવેશ
કરે છે.)

ચાણક્ય—અહો માઈ !

(હરિગીત.)

કોણે કુંટિલ જ્વાલાવલ્લીવલયે જટિલ આ, અંચલે
જાજ્વલ્યમાન ફોલ્યો અંનલ ઉચ્ચંડ અવ મૈર્હોમંડલે ?
ને નિરંતર વિચરંત સ્વચ્છંદે નિરંતર દિગંતરે ?
આ પવન તે કોણે કર્યો ગતિરહિત ગ્રહો પાંશાંતરે ?
કોણે મતંગજવૃંદના મદગંધથી આ, કેશને
મે'કાવતો મૃગરાજ પૂર્યો પંજરે મૈંડવેશ ? ને
કોણે, અનર્ગલ તિમિંગલના ચલ કુલે ?^૧ ઉચ્છલંત જે
આ મયંકર સાગર, યુગલ કૈંડ તરી દીધ દુરંતે ?^૨

૧ વક્ર. ૨ જ્વાલાની હારની હારના જૂથથી. ૩ યુક્ત. ૪ મમુકતો. ૫ અગ્નિ.
૬ ઉગ્ર, મયંકર. ૭ પૃથ્વીઉપર. ૮ અંત રહિત. ૯ દિશામાં. ૧૦ પાશમાં—પાશ-
થી. ૧૧ ઉગ્ર સ્વરૂપનો. ૧૨ ચલ કુલે=આમથી તેમ પછાડા મારતાં ટોળાં. ૧૩
યુગલ કર=બે હાથયાં. ૧૪ દુસ્તર, જેના પાર ઉતરવું મુશ્કેલ છે તે.

વજ્રલોમ-નીતિનિપુણ આર્યેજ.

ચાણક્ય-નહિ નહિ, “ નંદકુલના દ્વેષી દૈવે ” એમ કહેવું ઘટે છે.

રાક્ષસ (સ્વગત)-આ દુરાત્મા-અથવા ના ના-મહાત્મા કૌટિલ્ય !

(હુહા.)

અગણિત રત્ને ઝજળા સાગરકેરો સમાન,

વિદ્યા સકલ્લત્નો નિધિ સોહે એ સુમહાન !

એના ગુણ ગરવા પ્રતિ નગણું દીસે જેહ,

મૈત્સરથી વન્યું આંધળું મન એમ લહિયે એહ.

ચાણક્ય (જોઈ સદર્પે સ્વગત)-અહો ! આજ તે મહાત્મા અમાત્ય રાક્ષસ !-

(આર્યામીતિ.)

સંતૈત સજાઈકેશ આયાસે ને ઝાગરે દિનરેણે

માર્યતણી સેના ને અતિષય સંતાર્પો મુજ બુદ્ધિએ જેણે !

(પડદો હાથથી ખશેડી પાસે જઈ પ્રગટ)-અહો અમાત્ય રાક્ષસ ! નમસ્કાર વિષ્ણુગુપ્તના.

રાક્ષસ (સ્વગત)-હહા ! ‘અમાત્ય’ પદ હાવાં લજામણું છે ! (પ્રગટ)-અહો વિષ્ણુગુપ્ત ! અલગા રહો. જો જો, હું ચંડાલના સ્પર્શથી દૂષિત છું.

ચાણક્ય-અમાત્ય રાક્ષસ ! આ ચંડાલ નથી. આ તો રાજસેવક-તમારો જોયેલો-સિદ્ધાર્થકજ છે. આ જે બીજો છે, તે પણ રાજસેવક સમિદ્ધાર્થક છે. વઠ્ઠી પેલો કપટલેખ તે વિચારા શકટદાસ પાસે એના અજાણતાં લખાવરાવ્યો હતો તે પણ મેંજ. એ—

રાક્ષસ (સ્વગત)-અહા ! મલા મગવાન ! શકટદાસ ઉપરનો વહેમ દૂર થયો.

ચાણક્ય-અને બીજું શું શું કહું ? ટૂંકામાં હે મહાવીર !

૧ આન્વીક્ષિકી, ત્રયી, વાર્તા, અને દંડનીતિ એ ચાર અર્થ શાસ્ત્રમાં કહેલી વિદ્યાઓ. ૨ જેથી કોઈની મોટાઈ દેસી ન લખાય તે દુર્ગુણ. ૩ નિરંતર.

(कवित.)

भद्रभट आदि भड वीरने भगावी भेळ्या
तेय, ने लखावी कूडो लेख जे लंगाव्यो ते,
सेवा सौ सजावीने सिद्धार्थक फेगाव्यो ते, ने
दागीनानो दाबडो जे दगाथी ओढाव्यो ते,
स्नेह संधावी कपट कळाव्यो भेदंत ते, ने
जन जे उज्जडखंख वाडीमां मिलाव्यो ते,
शूळिये अणाव्यो वळी शेठियो ते,—खेल सौ में

(एटलुं कहेतां सलज्ज जणातो पुनः)

मौर्य शुं संयोग तम सजावा उठाव्यो ए !

भाटे आ मौर्य तमने मळवा आवे.

राक्षस (स्वगत)—शुं करवुं ? लाचार ! मळवुंज !

(एवे परिजन साथे राजा चंद्रगुप्त प्रवेश करे छे.)

चंद्रगुप्त (स्वगत)—अहा ! शस्त्र सरखुं वावर्या वगर आर्ये दुर्जय
शत्रु बळ जीत्युं तेथी हुं अंतरमां लजवाउं हुं. खरेज आ—

(दुहा.)

फळये विजय फळ अन्यथा विधियोगे भलीं भात
विलक्षता प्रगटज पुरी दाखंतो शिरसाथ,
नामो शके शिर शोचमां रही अधोमुख आप
भाथामां हि पुराइ उर अधिकज लहे अदाप.

अथवा

(औपच्छंदसिक.)

सउनेय समर्थ जीतवाने जगमां तेह कश्या विना कमाने
मुज माफक, जेहने सुतांए गुरु खंते सउ वात जागता रे'

(चाणक्यनी पासे जई)—आर्य ! नमस्कार चंद्रगुप्तना.

१ योज्यो, ओठव्यो. २ प्रपंच खेल रमवा, तमने फगवा प्रेरित कर्यो. ३ माथे
मार्यो, वळगाड्यो. ४ जैन साधु. ५ विलक्षता=लक्ष (=निशान चोट) शून्य हो-
वापणुं; शरमिदपणुं. ६ चाणको समुदाय. ७ नोचे म्होए. ८ दुःख, संताप, परिताप.

ચાળક્ય-ઘૃષલ ! અમાત્ય સર્વે આશિષ તારે સફળ થઈ, આ જો રાક્ષસ તારા પિતાના વારાનાં પરંપરાગત મુખ્ય અમાત્ય, ઇઓને વંદન કર.

રાક્ષસ (સ્વગત) —યોજ્યો ઇળે સંબંધ.

ચંદ્રગુપ્ત (રાક્ષસની પાસે જઈ) —આર્ય ! નમસ્કાર ચંદ્રગુપ્તના.

રાક્ષસ (જોઈ સ્વગત) —અહો ! ચંદ્રગુપ્ત !

(અનુષ્ટુપ.)

દાસ્યવી ઁન્નતિ ભાવી બાલ્યાવસ્થાથકીજ જે

પો'ચ્યો ગૂથપેતિ પેટે સૌર્વભૌમ પદે ક્રમે !

(પ્રગટ) —રાજન્ ! વિજય હો !

ચંદ્રગુપ્ત —આર્ય !

(હરિગીત.)

અતિ અટપટી નીતિતણી ગતિ ગહન જેહ સ્વરેસરી,

સ્વટપટતણી તે સ્વટક સ્વંતથકી અપટ ચિત્તે ધરી

સડ કાર્યમાં ગુરુવર્ય ઉભયજ આર્ય જાગૃત છો જહિં;

તહિં વિજયકેરી ન્યૂનતા મુજને કશી મહોત્તમહિં ?

રાક્ષસ (સ્વગત) —આહ ! આ કૌટિલ્યશિષ્ય મને સ્વસેવક રૂપે પેસે છે ! અથવા ના ના, એ તો ચંદ્રગુપ્તનો શુદ્ધ ધિનયજ છે, જેને હું મત્સરથી ઉલટો લેશું છું. ચાળક્ય જે સર્વથા ફાવી યશસ્વી થયો તે બરાબર, ઘટે છે. કેમજે

(આર્ય.)

વિવેકો ને વિજયેચ્છુ પાત્ર છતાં મંદ મંત્રો પળ વિશ્વે

પૂરણ માન પ્રતિષ્ઠા પામે સદ્યોગથી નિશ્ચે.

પળ તે કુપાત્રકેરા પ્રસંગમાં પ્રવોળ પૂર્ણ પુરુષવરે

નર્દોતટના તરુવરવત્ થાયે સ્વાલી સુવાર સ્વરે.

ચાળક્ય —અમાત્ય રાક્ષસ ! ચંદનદાસને જીવાડવો છે ?

૧ ઉન્નતિ = 'મહત્તા, અભ્યુદય; -^૨ કદમાં ઉંચાઈ. ૨ હાથીના ટોળાનો આગુઓ હાથી. ૩ સર્વોપરિ રાજાનો પદવિયે.

राक्षस—विष्णुगुप्त ! एमां शो संदेह ?

चाणक्य—अमात्य राक्षस ! विनाशस्त्रं तमे चंद्रगुप्त उपर अनुग्रह कर्योछे, एटलो संदेह. माटे चंदनदासने जीवाडवो होय तो आ खड्ग लीजिये ने जीवाडिये !

राक्षस—नहि नहि, विष्णुगुप्त, एम नहि, ए खड्ग—अने ते ए तमे धारण करेलुं जे—ते हुं धारण करवा योग्य नथी.

चाणक्य—राक्षस ! हुं योग्य ने तमे योग्य नहि, एम शा माटे !

(कवित.)

लगाम लगावी ने लगाव्यां सौ पलाण रह्ये
पेखो प्रौढ पाखरिया बन्या हाडमाळ आ !
पेखो वळी—कश्या ने कश्या रह्याथी पीठ सौ
सुजी गई छे जेनी एवा मेगळ बेहाल आ—
खान पान स्नाननुं दीसे न दिनरेण भान
चेन सुखशेन भणी भूल्या छे ए माळवा !
दीपे ए प्रताप आपना अमाप पौरुषनो,
मैत्तवैरिवृंदमदमर्दन विशाळ आ !

अथवा लांबी—टूकी वात शाने ? तमे शस्त्र ग्रहण कर्या विना चंद-
नदास छूटनार नथी.

राक्षस (स्वगत)—

(कवित.)

नेह नैद रायकेरो भारी उभराई आवे
उरे, ने अरेरे ! अरिसेवा में स्वीकारवी आ !
हाथथी परंतु पेरे उछेयाँ अरेरे ! ते ते
रक्ष अडाबीड वधी सर्व कोइ भागी पड्यां !

१ अमात्यना होहामां धारण करवानुं जे शस्त्र ते धारण कर्याविना. २ मद झरता हाथी. ३ पराक्रम. ४ महामस्त शत्रुनां टोळानो मद उतारनार.

અને એક મિત્ર—તે એ મૃત્યુના મુખે છે હાવાં—
 એના રક્ષણાર્થ સમશેર સઘ્ય ધારવી આ !
 કાર્યગતિ કેવલ અનેરી છે ! 'વિરંચિનું એ
 ચાલે નહિ કાંઈ પછી કોણમાત્ર માનવી ત્યાં ?

(પ્રગટ)—વિષ્ણુગુપ્ત ! વારું !—મિત્રસ્નેહ પ્રબલ છે—નમસ્કાર હો તેને !
 તેમે તૈયાર છું,—તે જે કહે તે કબૂલ.

ચાણક્ય (સહર્ષ રાક્ષસને શસ્ત્ર અર્પી)—ટૂપલ ! ટૂપલ ! અમાલ્ય રાક્ષસે
 હાવાં શસ્ત્ર ગ્રહી તારાપર અનુગ્રહ કર્યો. તારું ભાગ્ય તપે છે !

ચંદ્રગુપ્ત—આર્યની કૃપાપ્રસાદી આ ચંદ્રગુપ્ત અનુભવે છે^૧

(એવે એક પુરુષ એકદમ પ્રવેશ કરે છે.)

પુરુષ—જય જય ! આર્ય ! આ ભદ્રભટ, ભાગુરાયણ આદિયે હાથે
 પગે ડસકલાં દીધાં છે એવો મલયકેતુ દ્વારે સ્વહો છે. એના સંબંધમાં
 જેવી આર્યની આજ્ઞા !

ચાણક્ય—ભાઈ ! અમાલ્ય રાક્ષસને નિવેદન કર. સડ કાંઈ એઓ
 જાણે હવે.

રાક્ષસ (સ્વગત)—હા—હા ! કૌટિલ્ય દાસ બનાવી હવે મારે મ્હોડે
 વિજ્ઞાપના પળ કરાવે છે ! લાચાર ! (પ્રગટ)—રાજન્ ચંદ્રગુપ્ત ! તારી જા-
 નમાંજ છે જે કેટલોક કાલ હું એ મલયકેતુના આશ્રયે રહ્યો હતો.
 માટે એને જીવતો મેલવો.

(ચંદ્રગુપ્ત ચાણક્યના મ્હો સામું જુએ છે.)

ચાણક્ય—ટૂપલ ! અમાલ્ય રાક્ષસનો આ પ્રથમ પ્રણય માન્ય કર-
 વો ઘટે છે. (પુરુષ પ્રતિ)—ભાઈ ! અમારું નામ દેઈ ભદ્રભટ આદિને કહે જે
 “ અમાલ્ય રાક્ષસની વિજ્ઞાપના ઉપરથી દેવશ્રી ચંદ્રગુપ્ત મલયકેતુને માત્ર
 એના વાપનું રાજ્ય પાહું સોંપે છે. માટે જાઓ તમે એની સાથે. એ ગાદિ-
 એ બેઠાપછી પાછા વળી આવવું. ”

पुरुष—जेवी आर्यनी आज्ञा. (जवा मांडे छे.)

चाणक्य—भाइ ! रहे रहे:—वळी दुर्गपाळ विजयपाळने कहेवुं जे अमात्य राक्षसे शस्त्र ग्रहण कर्याथी परम प्रसन्न थयेल देवश्री चंद्र-गुप्तनी आज्ञा छे के ‘ आ जे शेठ चंदनदास छे तेने जगतशेठनी पद-विये चढाववो,—वळी हाथी-घोडा शिवाय सँउने बंधनथी मुक्त करवा. ’ अथवा अमात्य राक्षस सरखा धुरंधर मंत्री छतां हवे हाथी-घोडानोए शो अर्थ छे ? माटे

(दुहो.)

‘हय हाथी सह सर्वनां छेदो बंधन छेक;’

पण पूर्ये रे’ बंधने शिखाज आ मुज एक.

पुरुष—जेवी आर्यनी आज्ञा. (जाय छे.)

चाणक्य—राजन् चंद्रगुप्त ! अमात्य राक्षस ! कहो शुं तमारुं वळी अधिक प्रिय करुं ?

चंद्रगुप्त—शुं हजुए प्रिय करवुं कांइ बाकी छे ?

(उपगीति.)

राक्षस साथ सजावी मैत्री, थिर थापियुं राज्ये,

निर्मूळज नव नंदो करिया, रह्युं बाकीं शुं आजे ?

राक्षस(चाणक्यनी उक्तिना उत्तरमां)—तथापि आ भरतवाक्य स-फळ हो !

(कवित.)

प्रलये प्रभुए पंडे वराह रूपे प्रचंडे

दंतुडीनी अणीतणी धारे हती धारी आ,

पाछी तेनी ते धैरा आ म्लेच्छना मोजाए महा

रेलाई रोळाई हावां रही हती भारी हा !

छे ते हवणांज प्रौढ पार्थिवेन्द्ररूप धारी

१ नटनी उक्ति. २ वराह अवतार लेई. ३ पृथ्वी. ४ राजाओना राजानुं प्रौढ रूप धारण करी.

प्रभुए उहंड भुजादंडथी उद्धारी आ;
 एवा देवनाए अधिदेव आ अवंतिवर्मा
 सर्वना सुखार्थ रहो धरा ध्रुव धारी आ !

(सर्वे जाय छे.)

इति राक्षसोपग्रहो नाम सप्तमोऽङ्कः ॥

समाप्तं चेदं श्रीमद्विशालवदत्तविरचितं
 मुद्राराक्षसं नाम नाटकम् ॥

१ उग्र, प्रचंड. २ कविने आश्रय आपनार राजा; जुओ प्रस्तावनामां आपेली हकीकत. ३ स्थिर. ४ ज्यां राक्षसने प्रतिकूल मिटावी अनुकूल कर्यो छे ते.

મુદ્રારાક્ષસ નાટક.

વ્યાખ્યાન.

અંક ૧. પૃષ્ઠ—૧ પંક્તિ—૭-૧૦.

જટામંડલમાંથી ગંગાની પ્રસન્ન મુલાકાતિ શલકતી જોઈ શોક્યની સહજ રૂપ્યાથી પાર્વતી શંકર પ્રતિ પૂછે છે:— ‘અહો ! આ કોણ ભાગ્યવતી તમારે આ માથે વિરાજે છે?’ ત્યારે શિવજી છલથી જટામાંની રૂંડુલેખાવિષે પ્રશ્ન માની કહે છે જે ‘આ તો શશિકલા છે.’ ત્યારે પાર્વતી ઉથલાવી પૂછે છે:— ‘શું આ શશિકલા એનું—જટામંડલમાંની સ્ત્રીનું નામ છે ?’ શિવજી તો ચંદ્રનેજ ઉદ્દેશીને ક્રોધેનો ઉત્તર આપે છે જે ‘હા હા, આ એનું નામ છે, જાણતાં છતાં ક્યમ વીસરી ગયાં વારું ?’ ત્યારે શિવજીના પ્રપંચવાક્યથી ચીડાઈ જઈ પાર્વતી કહે છે:— ‘અરે હું જટામંડલમાંની સ્ત્રી પ્રતિ (=સ્ત્રી સંબંધી) પૂછું છું, ચંદા પ્રતિ નથી...’ આટલું અડધુંપડધું કહ્યું ન કહ્યું ને શિવજી પ્રશ્નજ ઉડાવી દેવાનો અવસર જોઈ ઉત્તર વાળે છે જે ‘હાં, આમ ! તમે ચંદ્રને પૂછવા નથી ચાહતાં ! તો રહ્યું. મહે ! સ્ત્રીવ્યક્તિને તમે પૂછવા રૂચતાં હો તો તમારી સહી વિજયને જે પૂછવું હોય તે પૂછો’ આ રીતે ગૌરીથી ગંગાને છલથી છુપવતા શંકર તમને સુખ-દાયી હો.

‘સ્ત્રીવ્યક્તિ ધારીને તમે મુલાકાતો લાધો હોય ને સ્ત્રીવ્યક્તિનેજ તમારે કાંઈ પૂછવું હોય તો આ તો ચંદ્ર—પુંવ્યક્તિ છે, માટે તમારી સહી વિજયા છે તેને પૂછવું હોય તે પૂછો’ આમ કરી શિવજી પ્રશ્નવાકાશજ બંધ કરે છે. અલંકાર વક્રોક્તિ.

આંહિ કાવ્યાર્થનું સૂક્ષ્મ સૂચન પણ છે. શંકરની જટામાં વિરાજતા ચંદ્રનો નામરાશિ જે મૌર્ય ચંદ્ર તેની રાજલક્ષ્મીનું પૃથ્વીને સુખરૂપ (શંખ) જે વાણક્ય તે પોતાની વક્ત્ર—કુટિલ નીતિવડે રૂપ્યાવેશથી ઉકળતા રાક્ષસની ઋજુ નીતિથી રક્ષણ કરે એવો ગૂઢાર્થ નીકળે છે.

પંક્તિ—૧૩-૧૬.

પુનઃ વસ્તુધ્વનિગર્ભિત મંગલાચરણે કવિ નાટ્યવિદ્યાના અધિષ્ઠાતા શંકર ભગવાનનું સ્તવન કરે છે. ‘ત્રિપુરાસુર મરાયો ત્યારે હર્ષમાં સ્તુતિ કરતા દેવોની સાથે નાચતા શંકર તમારું રક્ષણ કરો !’ શ્લોકના પહેલાં ત્રણ ચરણે તાંડવ નૃત્ય કરતાં શંકર ભગવાનની ભૌતિક સૃષ્ટિ પ્રતિ દયાર્દ્ર કલ્યાણકારક વૃત્તિ ચિતરી છે.

નંદોનો વિધ્વંસ કરી પ્રતિજ્ઞા પાર ઉતરેલા **ચાળક્યનો રાક્ષસના** સંગ્રહનાર્થ
અવધડતા ભરેલો પ્રયાસ આ શ્લોકે સૂચ્યો છે.

પૃષ્ઠ—૨ પંક્તિ—૨-૬.

અહિં અલંકાર દૃષ્ટાંત ગર્ભિત અપ્રસુત પ્રશંસા છે. આ પ્રરોચના નામે પ્રસ્તા-
વનાનું અંગ છે. તેનું લક્ષણ:—

સમ્યાનાસુન્મુખીકાર: પ્રશંસાત પ્રરોચના ।

પંક્તિ—૧૯-૨૨.

યજ્ઞયાગાદિક ધર્મકૃત્ય સ્ત્રી સાથેજ થાય છે. પૈસો પળ ઘરવહીવટમાં કરકસ-
રથી સ્ત્રીથીજ વચે છે. સર્વે મોજમજા પળ સ્ત્રીને અંગેજ છે. ઘર ઝુમું રહે છે તેપણ
સ્ત્રીથીજ. હરેક શાંચલુચમાં તથા ગુંચવળમાં જુક્તિ જાણનારી, સલાહ આપનારી,
ઉપાય યોજનારી પળ તેજ છે. ટૂંકામાં સ્ત્રી તે ઘરવહીવટ(ભવનનીતિ)ની
સાક્ષાત્ **વિદ્યા-સરસ્વતી**જ છે. એજ ગૃહતંત્રમાં આચાર્યરૂપ છે. આવી પોતાની
સ્ત્રીને સૂત્રધાર રાજનીતિના આચાર્ય **ચાળક્ય**ની ગહન સ્વટપટ જેમાં ચિતરી છે
એવું આ નાટક મજબૂત મદદમાં અન્ય પ્રસંગ કલ્પી બોલાવે છે. રાજનીતિની
વિદ્યા પળ ધર્મ, અર્થ, અને કામ, એ ત્રિવર્ગની સાધનારી છે; બઢી તે લોક-
સ્થિતિ-લોકમર્યાદાનો આધાર છે. સામ, દાન, ભેદ, અને દંડ એ ઉપાયની
યોજના (જુક્તિ) જાણે છે; અને સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધ, તથા
સંશ્રય એ છ ગુણનું અગાર-ઘર છે. આ શ્લોકથી **કૌટિલ્ય**ની નીતિની ગૂઢ
પ્રશંસા કરી છે. નીતિશાસ્ત્રની એકદેશી આવા પ્રકારની પ્રશંસા સાચું જુઓ બઢી
શુક્રનીતિનો નીચે આપેલો શ્લોક:—

સર્વોપકારકં લોકસ્થિતિકૃત્ત્રીતિશાસ્ત્રકમ્ ।

ધર્માર્થકામમૂલં હિ સ્મૃતં મોક્ષપ્રદં તથા ॥ શુ. ની. ૧-૫.

પૃષ્ઠ—૩ પંક્તિ—૨-૧૧.

સૂત્રધાર અને નટીના આ સંભાષણમાં નાટ્યવસ્તુનો આક્ષેપ છે. નાંદીના
શ્લોકે અભિનેય વસ્તુનું ગૂઢ સૂચન કરી, નટીના સંવોધનના શ્લોકે શ્લેષબલ્લે
પ્રયોગની અર્થશાસ્ત્રવિષયકતા જણાવી, આ સંવાદથી કવિ કાર્યનું ભાન કરાવે
છે. ‘ આજ તો ચંદ્રને રિપુ રાહુ **રાક્ષસ સક્તે**તુ પ્રહવાનું કરનાર છે. ’ એવું
નગરવાસીનું પ્રકૃત નાટકના પ્રયોગ પરત્વ વાક્ય નટી સરલ સ્વભાવે ચંદ્રમાના
પ્રહણ પરત્વે સમજે છે. આથીજ સૂત્રધાર કહે છે જે ‘ ચંદ્રપ્રહણવિષે તો કોઈયે તને
મુલાવામાં નાંખી છે. ’ જૈતિષશાસ્ત્રનાં ચોસઠ અંગ **મટ્ટાચાર્ય તારાનાથના વા-**

ચસપ્ત વૃહદભિધાન કોશમાં ગણાવેલાં છે તે ત્યાંથી જોઈ લેવાં. સ્થલસંકો-
ચને લીધે અહિં નથી આપ્યાં.

પંક્તિ—૧૩-૧૪,-૧૮.

અહિં પ્રસ્તુત વિષયમાં ટીકાકાર હુંદિરાજ અને મટ્ટાચાર્ય તારાનાથ પર-
સ્પર વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાન આપે છે. જેના સત્યાસત્યનો નિર્ણય તે તે ટીકા જોઈ કરી
લેવા વ્યુત્પન્ન વાચક વર્ગને વિનંતિ છે.

પૂર્વ સંભાષણથી નાટ્ય વસ્તુનોજ માત્ર આક્ષેપ કર્યો હોતાં આ શ્લોકે કવિ
નાટકના પ્રધાન પાત્ર **ચાણક્ય**ના પ્રવેશનો પ્રસંગ ઉપજાવી પ્રસ્તાવનાનો અંત
આપે છે. અહિં વસ્તુધ્વનિ નીચે પ્રમાણે છે. **ચંદ્રગુપ્ત** જે હજુ પૂર્ણમંડલ નથી—
અર્થાત્ જે હજુ પૂરો જામ્યો નથી, તેને રાહુની પેટે વૈરભાવ રાખતો અમાત્ય
રાક્ષસ ધુંધવાઈ **મલયકેતુ** સાથે મોટા **ચિત્રવર્મા**દિક રાજાઓના લાલચ-
રંથી ગ્રહવાનું કરે છે; પરંતુ **બુદ્ધિમાન ચાણક્ય ચંદ્રગુપ્ત**ના પક્ષમાં છે, તેથી
કાંઈ વલનાર નથી.

પ્રસ્તાવનાનું આ શ્લેષગંડ અંગ છે, જેનું લક્ષણ **ભરતશાસ્ત્ર**માં નીચે પ્રમાણે છે.

દ્વયર્થત્વાચત્ર વાક્યાનાં શ્લેષેણાર્થઃ પ્રતીયતે ।

શબ્દભક્ષ્યાનુપાત્તોઽપિ શ્લેષગણ્ડઃ સ ઉચ્યતે ॥

પૃષ્ઠ—૪ પંક્તિ—૧૪.

આ પ્રસ્તાવના ઉદ્ઘાતક નામે ઓલલાય છે. **સાહિત્યદર્પણ**માં તેનું લક્ષણ
નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે.

પદાનિ ત્વગતાર્થાનિ તદર્થગતયે નરાઃ ।

યોજયન્તિ પદૈરન્યૈઃ સ ઉદ્ઘાતક ઉચ્યતે ॥

પૃષ્ઠ—૫ પંક્તિ—૨૪-૨૭ ર્થ.

વનમાં વાંસની જાડીમાં પરસ્પર સંઘર્ષથી દાવાનલ ઉત્પન્ન થઈ તે સમગ્ર વનને
સ્વાહા કરી જાય છે, તે સમયના ઉગ્ર પવનથી રાહોડી ઝડે છે તે આસપાસનાં
વૃક્ષવૃંદને પળ દાટી નાંચે છે, અને ધુમાડો સડ દિશામુખ છાઈ લે છે. તે ઘડિયે
આશ્રયદાહે પશ્ચિમ સડ મયે શિયાવિયા બની જાય છે. એ દાવાનલ જ્યારે
કાંઈએ ખાવાનું નથી રહેતું ત્યારે શમે છે. તેમજ **ચાણક્ય**નો ક્રોધ પણ નંદ
વંશને સ્વાહા કરી શત્રુભિયોને શોકમાં ડુબાવી દેઈ તેમના પક્ષનાને મયથી શેહ
ખવરાવી દઈ નીતિ પ્રપંચના બહે મંત્રિયોની બુદ્ધિને મોહ પમાડી મશ્ય ન રહે
હવે શમે છે. અલંકાર પરંપરિત રૂપક.

પૃષ્ઠ—૬ પંક્તિ—૧૯.

સેતરમાં કેટલાક નકામા રોપ ઝગે છે તે નુકશાનકારક હોઈ રોગરૂપ મનાય છે; કેમજે તે જમીનનું વિક્ત ચૂસી લે છે. એવાને સેહુત નિંદી નાંખે છે. તેમજ નંદોળ સારી પૃથ્વીનું વિક્ત ચૂસી લેતા હતા ને પૃથ્વીને પીડારૂપ હતા તેમને મેં પણ ઉલે-હી નાંખ્યા છે.

પૃષ્ઠ—૮ પંક્તિ—૪-૫.

રાજા અનેક સ્ત્રિયો પરણે છે તે કેવલ પોષ્ય છે. એ કાંઈ મીઠની વગરે એને મહાયભૂત થતી નથી. આથી જે રાજસેવક સંપત્તિના સંગી બની રહી વિપ-ત્તિમાં કાંઈ લીલું ન વાળે તે પણ એ સ્ત્રિયોના જેવાજ લેખાય. પણ જે ચંદરી પડતીમાં એકસગ્ધી રીતે સ્વામીને વળગી રહે તેજ મૃત્યુ—મૃતિ(=મુસારા)ને લાયક કહેવાય. જુઓ નીચેનું શ્લોકાર્થ શુક્તનીતિના વીજા અધ્યાયનું:—

યથાલક્ષ્યારવસ્ત્રાયૈઃ સ્ત્રિયો મૂષ્યાસ્તથા દિ તે

અને વળી નીચેનું વચન:—

ન વૈ પત્યુઃ કામાય પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુકામાય ।

પંક્તિ—૧૫-૧૬.

આના સુલાસા સારું વીજા અંકમાં ચંદ્રગુપ્તના ‘ આ અનર્થનું મૂલ જે મલય-કેતુ તેનેજ કેમ પકડ્યો નહિ? ’ એ પ્રશ્નનો ષાણક્યે જે ઉત્તર આપ્યો છે તે જોવો.

પંક્તિ—૨૩.

શુક્તાચાર્ય એ ષાણક્યની પેટે નીતિશાસ્ત્રના મોટા આચાર્ય મનાય છે. એ-ઓએ એ વિષય પર જે ગ્રંથ રચ્યો છે તેમાં સામ, દાન, અને મેદ એ ત્રણ ઉપયોગે નિઃસાર ગણી રદ કરી માત્ર દંડને એકલાનેજ ઉપાય તરીકે માન્યો છે, જેથી તે દંડનીતિને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

પૃષ્ઠ—૯ પંક્તિ—૧૭-૨૦.

ટીકાકાર કહે છે તેમ આ તથા તે પછીના પદથી ષાણક્યયમજેવો કૂર છતાં સ્વપક્ષનાને અનુગ્રહ કરનાર અને પરપક્ષનાને નિગ્રહ કરનાર છે એમ સૂચવ્યું છે.

પૃષ્ઠ—૧૪ પંક્તિ—૨૩.

ચિત્રવિચિત્ર એ યમ રાજાના લેખક છે. એ મનુષ્યના આયુષની નોંધ રાખે છે. જ્યારે મુદત પૂરી થાય છે, ત્યારે તે યમદૂતને મોકલી મનુષ્યને તેના કૃત્યનો જવાબ આપવા યમ રાજાની સમક્ષ મગાવે છે. ષાણક્યના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે જે ‘ હવે તેમના મૃત્યુની ચિત્રવિચિત્રે કાઢજી રાખવાની જરૂર નથી;

મલે એ એમના ચોપડાના પાનેથી એમનાં ખાતાં કાઢી નાંખે; હુંજ આ એમની
ખબર લેઉં છું.

પૃષ્ઠ—૧૫ પંક્તિ—૪-૭.

“શકટદાસ પરપક્ષનો હોઈ મનની પૂરી યાતરી થયા વગર લેખ નહિ લખી
આપે એમ સમજીને **ચાણક્ય સિદ્ધાર્થક**ને કહાવે છે જે—સંદેશ લેઈ જનાર હું
(સિદ્ધાર્થક)જ છું; હકીકત છે તે મારે માંડે કહેવાની છે, તેથી લેખમાં નામ
ટામ નથી, આ તો ઓલ્લખ પડે એટલા સારું આટલી ચંદરચીએ લેઈ જવી
પડે છે; આવો લેખ હોય તો પતીજ પડે:—એમ **શકટદાસ**ને કહેવું ને એની
પાસે જ્યમ ત્યમ કરી લેખ લખાવી લેવો ને પછી તે લેઈ મારી પાસે આવવું.”

પૃષ્ઠ—૧૭ પંક્તિ—૨૩-૨૪.

ઉપરથી તો એટલેજ અર્થ છે જે ‘તમે મોટા શેઠિયા છો, માજી રાજ્યના પ્રતિ-
ષ્ઠિત પુરુષ છો. માટે તમને આ ઉપચાર ઘટે છે.’ મર્માર્થ **ચંદનદાસ** સમજા
જાય છે તે પ્રમાણે એવો છે જે ‘**ચંદ્રગુપ્ત**ની છાયા નીચે રહી અંદરના રાક્ષસ-
નો પક્ષ પકડી તેનાં ઘરનાં આશ્રય આપી ફિતૂરમાં મચ્યા રહી અમારા પ્રતિ-
પક્ષી—સમોવડિયા બન્યા છો. મલે તો અમ સમાન આસનજ લીઝિયે !’.

પૃષ્ઠ—૧૮ પંક્તિ—૧૧-૧૨.

નંદને નાણું બહુ વહાણું હતું. તેણે નવાણું કોટિ દ્રવ્યનો સંચય કર્યો હતો.
દ્રવ્યના ગર્હણીય અત્યંત લોભને લીધે અઘ્યાપિય કહેવત ચાલે છે જે નાણું તો
રાજા નંદનું ન રહ્યું. વઢી વૈદ્યમાત્રને નાણું વિશેષ વહાણું હોય છે માટેજ
કદાચ વાણિયાને પળ નંદ કહેતા હશે. કચ્છના છેક પશ્ચિમોત્તર ભાગમાં ગોલ
મટોલ અડધા પાવલીના આકારના સ્વાભાવિક પથ્થરના પાતળા કૂકા જથાબંધ
મઢી આવે છે તેને લોકોક્તિ નંદ રાજાનું નાણું કહે છે.

પંક્તિ—૧૪.

ચાણક્યને પૈસેબૈસો નથી જોડતો તેથી વાણિયો **ચંદનદાસ** હર્ષ પામે છે ને
પૈસો ન માગ્યો માટે **ચાણક્ય**નો આભાર માને છે.

પૃષ્ઠ—૨૧ પંક્તિ—૨૬-૨૭.

શિબિ મહા દાનશ્રી દયાલુ ધર્મશીલ રાજા હતો. તે શરણે આવનારનો
બેલી હતો. એક સમયે તેની દુહતાની પંરીક્ષા લેવા ધર્મે હોલાનું રૂપ લીધું, અને
તેની પાછળ **ઇંદ્ર** સિંચાણાનું રૂપ લેઈ ધાયો. હોલો નાશી **શિબિ** રાજાના સ્વો-
લ્લામાં જઈને પડ્યો. એટલે મનુષ્યની વાણીથી સિંચાણાએ રાજાને કહ્યું જે ‘હે
રાજા ! મારા મૂલ્યે પ્રાણ જાય છે. આ હોલો મારું મશ્ય છે. તેને તું છોડી દે.

નહિ તો તને મારી હત્યા લાગશે. ' શિશિ રાજાએ ઉત્તર બાઝ્યો જે 'હોલો મારે શરણે આવ્યો છે તેને હું કેમ આપી દેઉં ? જોઈયે તો તે બદલે તારા નિર્વાહ સારું તેટલુંજ વીજું માંસ લે. ' સિંચાણાએ જવાબ દીધો જે 'ત્યારે તત્કાલ તારા શરીર-માંથી તેટલું માંસ તોછીને આપ. ' તે ઉપરથી રાજાએ તુલા મગાવી એક તર્ફ હોલાને રાક્ષી વીજી તર્ફ પોતાના અંગનું માંસ કાપીકાપીને નાંખવા માંડ્યું. પળ જેમજેમ તે વધારે નાંખતો ગયો તેમતેમ હોલો વધારે ભારે થતો ગયો. ત્યારે રાજાએ સારું શરીર તુલામાં મૂક્યું, ઇટલે આકાશમાંથી ધન્યવાદની સાથે પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ, અને ઇંદ્ર તથા ધર્મ સિંચાણાનું અને હોલાનું રૂપ મૂકી દેઈ, સાક્ષાત્ દર્શન દેઈ, રાજાનું શરીર હતું તેવું કરી તેને વરદાન આપી અંતર્ધાન થયા.

પૃષ્ઠ—૨૩ પંક્તિ—૧૮-૨૧.

જેમ કોઈ ઉદાર (=ઉત્કટ) અપાર મદ (દાન) જલ્દથી શોભતા, અત્યંત બલથી ઉન્મત્ત, સ્વચ્છંદે સાથી રહિત ફરતા જંગલી હાથીને બુદ્ધિબલથી મનુષ્ય આંતરી રહેતેરહેતે જંગલીપણું મુકાવી-પલોટિ કામમાં લે છે; તેમ ઉદાર (=યદોક્તા) અપાર દાનપ્રયોગથી શોભતા, અસંખ્યાત લશ્કરનો મદ મનમાં ધરતા, સ્વચ્છંદે સાથી રહિત ફરતા રાક્ષસ! તને પણ બુદ્ધિબલથી આંતરી-સંકટામણમાં લાવી મૌર્ય માટે આ પલટી-બદલી-પ્રતિકૂલ મિટાવી અનુકૂલ કરી દીધો જાણજે.

અહિં 'દાન' પદથી કોશસંપત્તિ, 'બલ' પદથી સહાયસંપત્તિ અને 'સ્વચ્છંદ' તથા 'સાથી વિણ ફરતા' એ પદસમુદાયે કરીને પ્રજ્ઞા અને પૌરુષ આદિ સંપત્તિ સૂચવી છે. વળી 'સ્વચ્છંદ' અને 'સાથી વિણ ફરતા' એ પદે કરીને નિષ્ફલ પ્રત્યાસક્તિ અને પ્રમત્તતા પણ જણાવી છે. અલંકાર ઉપમા.

અંક ૨. પૃષ્ઠ—૨૪ પંક્તિ—૬-૮.

જે ગારુડી જાદુઈ મંડલ ખુબ સ્વંતથી દોરે છે, ત્યમવળી સર્પવિદ્યા જાતે જા-લ્લવે છે એટલેકે વિદ્યા વિફલ ન થાય એવી રીતે યોગ્ય આચારથીજ વત્તી જાય છે, તેની સાથે વિષ્ણુવિદ્યા કે શ્વેર ઉતારવાની ક્રિયા જે સંપૂર્ણ જાણે છે અને કોઈપણ વાતે ચૂક કરતો નથી તેજ મહા વિષમ ભુજગમ સાથે સ્પર્શે. આ પ્રસ્તુત અર્થે પાસે ધ્વન્યમાન અર્થ એવો છે કે— જે મંત્રી સીમાદાવહારના નીતિશાસ્ત્રમાં કહેલા બાર રાજાનું મંડલ ખુબ સ્વંતે લક્ષમાં રાખે છે, ત્યમ વળી રાજકાજની સ્વતંત્ર કોઈના લગારે લક્ષમાં ન આવે એમ જાલવે છે, તેની સાથે રાજ્યની અંતરવ્યવસ્થામાં પરમ નિપુણતા ધરાવે છે અને કોઈ વાતે ગફલત કરતો નથી તેજ વિષધર જેવા વિષમ નરપતિ સાથે સ્પર્શે.

આ પદથી ગારુડીવેષી વિરાધગુપ્ત મ્લેચ્છ મલયકેતુને પણ કાલુમાં લેઈ સ્વ-

કાર્યમાં મચેલા અમાત્ય રાક્ષસની અંદરવાને પ્રશંસા કરી પોતે રાક્ષસનો પ્ર-
ણિધિ છે એમ સૂચવે છે. વઢી કવિ પોતે પ્રસ્તુત નાગરાજના ઉદાહરણથી તે
તે બાબતમાં પ્રમાદને લીધે રાક્ષસનો ભાવિ પરાભવ સૂચવવા માગે છે.

પૃષ્ઠ—૩૦ પંક્તિ—૨૪.

પૂર્વે પ્રિયંવદક પ્રતિ ‘અમને સર્પખેલની ઇચ્છા નથી’ ને પછી પાછું ‘આવવા
દે એને, જોઈયે,—એનું સુભાષિત સાંભળિયે’ એમ કહી, અહિં ‘સર્પખેલ જોઈયે છિયે’
એમ જે રાક્ષસ કહે છે તે, તથા અહિં વિરાધગુપ્તનું નામ અર્ધું બોલી દવાવવાનું
કરે છે તે છતાં આગળ એજ પ્રિયંવદક શકટદાસના આગમનની સ્થિતિ લાવે
છે ત્યારે તેનાજ સાંભળતાં એનું નામ સહજ બોલી જાય છે તે, અને વઢી સિદ્ધાર્થક
ને સુદ્રાલાભના પ્રસંગમાં ‘ઘટે છે’ વગેરે ચંદનદાસને ઘેર પોતાનું કુટુંબ મૂક્યાના
સૂચક શબ્દે કહી જાય છે તે સ્વસુસ રાક્ષસનો કંઈક ગભરાટ ને કંઈક પ્રમાદ
વતાવવા માટે હોતાં કરી સંયુક્તિક અને સાર્થક છે.

પૃષ્ઠ—૩૨ પંક્તિ—૧૪.

મૂલે લોકમાં ગભરાટ તો પ્રવર્તીજ રહ્યો હતો, તે વડિયે વઢી દેવશ્રી સર્વા-
ર્થસિદ્ધિ તપોવન જતા રહ્યા, જેથી ધણીધોરી વિના લશ્કરનો ઉત્સાહ મંદ પડ્યો;
જો એઓ રહ્યા હોત તો સૈન્ય હથિયાર મૂકી દેત નહિ, નેશહેર સુરક્ષિત હતું તેથી
શત્રુ એકદમ બઢે તે લેઈ શકત નહિ એટલુંજ નહિ પણ છેવટ તેમને થાકી
પ્રયત્ન સમૂલ્લગો મૂકી દેવો પડત; એમ વસ્તુસ્થિતિ છતાં આવી સંકટામણમાં
વઢી સર્વાર્થસિદ્ધિ તપોવનમાં જતા રહ્યા:—એમ કહી ‘વઢી’ શબ્દના બઢેજ
સૈન્યનો ઉત્સાહ મંદ થયાનું કારણ સૂચવ્યું છે.

પૃષ્ઠ—૩૯ પંક્તિ—૧૩.

આ જે બોલવું છે તે ઉપ્ર અંત:સંતાપનું છે. રાક્ષસ એમ કહેવા માગે છે જે
અફસોસ અફસોસ !!! દારુવર્માદિક મહારાજના કાર્યમાં કાયા કુર્બાન કરી
કૃતાર્થ થઈ ગયા, ને અમેજ કૃતગ્ન જીવવાની ઇચ્છા નહિ પણ રાજકાર્યની વાત
આગળ કરી પ્રાણ ધારી રહ્યા છિયે !!!, સંપાદક જે રીતે અર્થ કરે છે તે રીતથી
પરિતોષનો ભાવ ઉપજતો જણાય છે, જે પ્રસંગ જોતાં બરાબર ઘટવાય એમ નથી.

પૃષ્ઠ—૪૦ પંક્તિ—૧૦—૧૧.

મતલબ એવી છે જે ‘શકટદાસને ‘આપને આવી મળવું નિમ્નું હશે તે
મિથ્યા ન થાય માટે દૈવેજ પોતે એને બચાવ્યો.’

અંક ૩. પૃષ્ઠ—૪૬ પંક્તિ—૩—૬.

જેમ કોઈ જ્યોત્સ્ના જેવી સુવસુરત સુંદરી સુશબ્દોથી મહાકેતા અને ફુલના હારથી
સુહાતા રાસેકને સાર્ણગન દેઈ રહે તેમ ચામરચ્છબ દેઈ પણ સ્તંભને વઢગી રહો.

પૃષ્ઠ—૪૮ પંક્તિ—૧૭-૨૦.

શરદઋતુમાં ધોળાં વાદળાં દિશાચક્રમાં છૂટાં છૂટાં છાઈ રહે છે, તેમ પાણીનું પૂર કતરી જવાથી નદીકિનારે પળ આછા પાણીવાળા ઉજ્જ્વલ રેતાલ પ્રદેશ સોદે છે. વઢી સારસનાં જોડા પળ જ્યાં ત્યાં દિશાચક્રમાં અને નદીતટમાં દીપી રહે છે. તેમ વઢી રાત્રિયે અનેક તારાનાં झूमखांથી દિશાઓ ઉજ્જ્વલ દીસે છે. તેમ નદિયો પળ કમલના પુંજથી મનોહર લાગે છે. તેમજ વઢી વર્ષામાં एकाकार અને म्लान રૂપે દિસતી હતી તે દિશાઓ હાલ દીર્ઘ (=વિસ્તૃત) અને નિર્મલ સ્વરૂપે પ્રસરે છે, તથા નદિયો પળ વર્ષામાં જલજલ્લાકાર ને ડોળાયલી જળાતી હતી તે હાલ દીર્ઘ(=ફેલાયલી મઝ્યાથી લાંબી) અને નિર્મલ સ્વરૂપે વહે છે. 'નમસ્તઃ' પદ મૂળનું સંપાદક શ્લિષ્ટ માને છે પળ તે સડ ક્લિષ્ટ કલ્પના છે.

પંક્તિ—૨૫.

મગધ દેશ પ્રાચીન કાલથી શાલની પેદાશને માટે પ્રસિદ્ધ છે. જુઓ ગડ-
ડવહો ૨૭૩, ૨૭૭, ૨૭૯, ૩૯૭, ૩૯૯.

પૃષ્ઠ—૪૯ પંક્તિ—૪-૭.

જે સુરસિંધુ(=ગંગા) પોતાના પતિ સમુદ્રને શાશ્વી નદીરૂપી પ્રિયા જોઈને શકે કહુપિત (=^૧ચોમાસાના પાણીથી મ્લન;—^૨સ્ત્રિત્ર) બની હતી, અને તેથીજ શકે દહાડે દહાડે ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી તેને માન(=^૧મર્યાદા, નદીનું હમેશા વ-
હેણ;—^૨રસણું) મનાવી પ્રસંન (=નિર્મલ;—^૩રોષ રહિત) કરી આ શરદ સર્વો
વેશ દૂતીપણું બજાવી સિંધુપતિ સાથે મિલાવે છે.

પૃષ્ઠ—૫૨ પંક્તિ—૨૪-૨૭.

આજા વિશ્વમાં પોતાના એક અર્ચકિત પ્રતાપથી લોકનાથી અધિક વધી એક-
જ વચ્ચે નંદને અસ્ત અને ચંદ્રગુપ્તને ઉદય પમાડી જે ષાણક્ય, લોકાલોક
પર્વતથી નીચો હોઈ અર્ધ ભાગમાંજ વ્યાપતો પ્રતાપ દર્શાવતા-ફરતાફરતી ને તે
એ વઢી સહસ્ર કિરણે હિમ અને ઉષ્ણને અસ્તોદય દર્શાવતા સૂર્યને હરાવે છે.
અલંકાર વ્યતિરેક.

પૃષ્ઠ—૫૫ પંક્તિ—૧૯ થી પૃષ્ઠ—૫૭ પંક્તિ—૭.

શરદઋતુ આ વચ્ચે પ્રવર્તતી હોવાને લીધે તેનું આદિ ઉપમાનરૂપે વર્ણન
સર્વિશેષ સાર્થક છે. જેમ શરદ ઋતુ પ્રકટ ઉપમાનરૂપે આ શ્લોકમાં ઉપાત્ત
છે તેમ પછીના શ્લોકમાં તે વિષ્ણુ ભગવાનના જાગવાથી પરોક્ષ રીતે વેડી
ચૂકી સૂચાવી છે. આમ શરદ ઋતુના પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ પ્રખ્યાપન ષાણક્ય-
ની સોય વ્યાયામકાલઃ ઈ. ઉક્તિનું પૂર્વ સૂચન કવિયે કર્યું છે. રાત ગઈ હતી

ને **ચાળક્ય ચંદ્રગુપ્તની** વાતચિતમાં વિરોધનાં ચિન્હ જણાતાં હતાં તે સમયે પ્રથમ વૈતાલિક આ કપટ-કલહને વાસ્તવિક લેખી ક્લેશસંકટ પરોક્ષ ચેતવી પ્રથમ પદથી એ ક્લેશ દૂર થવાનું પ્રાર્થે છે; કેમજે કહ્યું છે જે

પાનસ્ત્રીચૂતગોષ્ઠીપુ રાજાનમભિતશ્ચરાઃ ।

બોધયેયુઃ પ્રમાદ્યન્ત મુપાયૈર્નાડિકાદિભિઃ ॥ કા. ની. સા. ૫. ૫૧.

વઢી તેનું બીજું પદ તે ક્લેશ શમી જઈ કૌટિલ્યની કુટિલ દષ્ટિ રાક્ષસ તથા મલયકેતુથી રક્ષણ કરી **ચંદ્રગુપ્તને** મુખી કરો એવા અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ ક્લેશને **ચાળક્યના** પક્ષના વાસ્તવિક સમજે ત્યારે પછી રાક્ષસના પક્ષનો **સ્તનકલશ** તો તેજ બ્રાંતિમાં મટકાઈ **ચાળક્યે** કરેલા આજ્ઞાભંગના સંબંધમાં વઢ ચઢાવવા પદ લલકારે એ સ્વાભાવિક છે.

પૃષ્ઠ—૫૬ પંક્તિ—૧૭ થી પૃષ્ઠ—૫૭ પંક્તિ—૭.

આ બે પ્રશસ્તિમાં ઉપરથી એમ કહ્યું છે જે “દેવશ્રી **ચંદ્રગુપ્ત!** તમને ધન્ય છે! બહારના ઠાઠથીજ ચાલી સંતુષ્ટ ન રહી સર્વને તમારી આળ મનાવી તમે તમારું પ્રભુત્વ દાખવ્યું છે. બેશક આવા પ્રતાપી પુરુષો વિધાતા ઉન્મત્તનો મદ ઉતારવા સુંજે છે. તેઓ કેમ આજ્ઞાભંગ સહે? તેઓ તો ઉન્મત્તનો મદ ઉતારે ત્યારેજ વિરમે.” પરંતુ અંદરવાને મતલબ **ચંદ્રગુપ્તને** ઉશ્કેરવો એજ છે, જે સહજ ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

પૃષ્ઠ—૫૮ પંક્તિ—૫-૧૨

‘તું જેવો પ્રતાપી છે તેવોજ વિનયશાળી છે એવી તારી કીર્તિ ફેલાય તથા તારા દૃષ્ટાંતથી પ્રજાપણ વિનય શીખે એ આ કૌમુદીમહોત્સવ અટકાવવાનો મારો પ્રથમ હેતુ છે.’ જુઓ કા. ની. સા. વિનયાધ્યાય, તથા ‘યથદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ’ એ મહાવાક્ય, અને દ. કુ. ચ. ની ટીકામાં આપેલો **ચાળક્યનો**જ ‘યથા રાજા તથા પ્રજા’ એ શ્લોક.

અંક ૪. પૃષ્ઠ—૬૭ પંક્તિ—૭-૧૪

અમ જેવા રાજકારભાર કરનાર કે નાટક રચનાર આ આયાસ જાળે છે. બીજાની તો કલ્પનામાં એ આવવો મુશ્કેલ છે. રાજ્યતંત્રી મનમાં જે કામ સિદ્ધ કરવા ધાર્યું હોય તેનું મંડાણ તો કોઈ કઢે નહિ એમ સ્વલ્પમાત્રજ કરે છે, પણ પછી યુક્તિયે તેને પોષે છે. દરમ્યાન સિદ્ધિનાં તે તે બીજ આરંભે નાંખ્યા હોય છે તેનાં અતર્ક્ય ફળ ગૂઢ રીતે ઉપજાવે છે. વઢી વચ્ચે જરા શાંતિ રાખી કેમ થાય છે તે વિમાંસે છે. છેવટ અનેક પ્રકારે વિસ્તારેલા બહોળા કાર્યને સ્વંત રાખી રૂપિસત

સિદ્ધ કરી સંપેટે છે. નાટકકાર પળ પ્રથમ મુલસંધિમાં લઘ્વામાં ન આવે એમ નાટકના કાર્યનું વીજ રોપે છે. પછી પ્રતિમુલસંધિમાં તેને પેરેપેરે પોશી બઢાવે છે. વઢી ગર્ભસંધિમાં પૂર્વે પ્રયોજેલાં તે તે વીજ આ પઢ્યાં આ પઢ્યાં એમ નાનાપ્રકારની અનુકૂલતા આળી જોનારની ઉત્સુકતા અંકુરિત કરે છે. પાછો વિમર્શ સંધિમાં વચમાં અંતરાય ઢર્શાવી આનો પરિણામ શો આવશે એમ વિમાંસળમાં નાંચી જોનારની આતુરતા તનચાવે છે. છેવટ ઉપસંહાર કે નિર્વહળ સંધિમાં ધા-રેલું નિશાન સાધી સકલ કાર્ય સંપેટે છે. ઉપરના શ્લોકમાં નાટક પક્ષે ઉપ-ક્ષેપ, કાર્ય, ગર્ભ, વીજ, વિમર્ષ, ઉપસંહાર, એ સઠ સાંકેતિક શબ્ઢ છે. વીજા ચરળમાં વીજ શબ્ઢ બહુવચનમાં વાપરવાનો હેતુ આધિકારિક અને પ્રકરીપતાકા-ત્મક પ્રાસંગિક વસ્તુના સૂચન અર્થે છે.

નાટ્યશાસ્ત્રનો પ્રસ્તુત પ્રકરળને લગતો વિષય નીચેના ભરતશાસ્ત્ર અને ઢશરૂપ આઢિ લક્ષળગ્રંથમાંથી લીધેલા શ્લોકથી સ્ફુટ થશે.

આદ્યન્તં વસ્તુ નિશ્ચિત્ય પચ્ચધા તદ્વિમજ્ય ચ ।
 ચ્વળ્ઢશઃ સંધિસંજ્ઞાંશ્ચ ભાગાનપિ ચ ચ્વળ્ઢયેત્ ॥
 વીજવિન્દુપતાકાચ્યપ્રકરીકાર્યલક્ષળાઃ ।
 અર્થપ્રકૃતયઃ પચ્ચ તત્રૈતાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥
 અલ્પમાત્રં સમુદ્દિષ્ટં બહુધા યત્પ્રસર્પતિ ।
 ફલાવસાનં યચ્ચૈવ વીજં તઢભિધીયતે ॥
 પ્રયોજનાનાં વિચ્છેઢે યઢવિચ્છેઢકારળમ્ ।
 યાવત્સમાપ્તિં બન્ધસ્ય સ વિન્દુરિતિ સંજ્ઞિતઃ ॥
 યદ્વૃત્તં હિ ફલાર્થે સ્યાત્પ્રધાનસ્યોપકારકમ્ ।
 પ્રધાનવચ્ચ કલ્પ્યેત સા પતાકેતિ કીર્તિતા ॥
 ફલં તુ કલ્પ્યતે યસ્યાઃ પરાર્થાયૈવ કેવલમ્ ।
 અનુબન્ધવિહીનાં તાં પ્રકરીં તત્ર નિર્ઢિશેત્ ॥
 યઢાધિકારિકં વસ્તુ સમ્પક્ પ્રાજ્ઞૈઃ પ્રયુજ્યતે ।
 તઢર્થો યઃ સમારભ્મસ્તત્કાર્યં પરિકીર્ત્યેતે ॥
 અવસ્થાઃ પચ્ચ કાર્યસ્ય પ્રારબ્ધસ્ય ફલાર્થિભિઃ ।
 આરભ્મયત્નપ્રાસ્યાશાનિયતાપ્તિફલાગમાઃ ॥
 ઔત્સુક્યમાત્રમારભ્મઃ ફલલાભાય ભૂયસે ।
 પ્રયત્નસ્તુ તઢપ્રાપ્તૌ વ્યાપારોતિત્વરાન્વિતઃ ।
 ઉપાયાપાયશઙ્કાભ્યાં પ્રાસ્યાશા પ્રાપ્તિસંભવઃ ।

અપાયાભાવતઃ પ્રાસિર્નિયતાસિઃ સુનિશ્ચિતા ।
 સમગ્રફલસંપત્તિઃ ફલયોગ ઉદાહૃતઃ ।
 અર્થપ્રકૃતયઃ પચ્ચ પચ્ચાવસ્થાસમન્વિતાઃ ।
 યથાસંખ્યેન જાયન્તે મુખાદ્યાઃ પચ્ચ સંધયઃ ॥
 મુખં બીજસમુત્પત્તિર્નાનાર્થરસસંભવા ।
 ન્યાસો બીજસ્ય તત્ર સ્યાદુપક્ષેપ ઇતીરિતઃ ॥
 લક્ષ્યાલક્ષ્ય ઇવોદ્ભેદસ્તસ્ય પ્રતિમુખં ભવેત્ ।
 ગર્ભસ્તુ દૃષ્ટનદ્રસ્ય બીજસ્યાન્વેષણં મુદુઃ ।
 યત્ર પ્રલોભનક્રોધવ્યસનાદ્યૌર્વિમૃશ્યતે ।
 બીજાર્થો ગર્ભનિર્ભિન્નઃ સ વિમર્શ ઇતીર્યતે ॥
 બીજવન્તો મુખાદ્યર્થા વિપ્રકીર્ણા યથાયથમ્ ।
 એકાર્થ્યમુપનીયન્તે યત્ર નિર્વહણં હિ તત્ ॥
 પૃષ્ઠ—૭૨ પંક્તિ—૧૬-૧૭.

‘ અહા ! સારા વિશ્વને આનંદ આપનાર તો, નૃપચંદ્ર નંદ રાયજી, તમેજ હતા. તમે જતાં કરી શરદ ઋતુનો ચંદ્ર છતાં કૌમુદીનો તે બહાર તે ક્યાંથીજ ? ચંદ્ર ચિલાવી ચિલાવીને કુમુદનેજ ચિલાવે છે. તમે છતાં તો સારું વિશ્વ આનંદમાં મગ્ન હતું. ’ આવો સ્ફુટ અર્થ છે. એવી પણ ધ્વનિ સહજ શબ્દબલે ઝટે છે જે વિશ્વને આનંદ ઉપજાવતા સ્વગુણે રાજાઓમાં ચંદ્રરૂપ નંદરાયજી બેઠા છતાં કૌમુદીનો જે બહાર હતો તે તુચ્છ વસ્તુથી મુદિત થતા (કુમુદ) મુદ્દીભર મનુષ્યનેજ આનંદ આપતા નામેજ માત્ર ચંદ્ર જે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત તેના વચ્ચેમાં શાનોજ ?

પૃષ્ઠ—૭૩ પંક્તિ—૨૫-૨૭.

અમાલ્યના ગુણ વચ્ચાળ્યા તેથી કાંઈ વિશેષ અનુમાન ન થાય. ગુણવાનના ગુણ પ્રસંગવશાત્ વચ્ચાળવાની રીતિ છે. પરંતુ તેટલેજ ન અટકતાં શ્લોકમાં ચા-
 નક્યનો પરિત્યાગ કર્યો એથી ‘ અમાલ્ય રાક્ષસ સાથે સરલાવતાં ચાણક્ય પ્ર-
 ધાનવટાને લાયક નથી ’ એમ વર્તણુકથીજ દર્શાવી આપ્યા ઉપરથી ચંદ્રગુપ્ત
 વંશપરંપરાગત અમાલ્ય માની રાક્ષસનેજ તેજામ સમર્પે એવું ભાગુરાયણના વચ-
 નનું તાત્પર્ય છે.

પૃષ્ઠ—૭૭ પંક્તિ—૧૭-૨૦

પૂર્વની મલયકેતુની ઉક્તિમાંની ‘ હવે રાજકારભાર બીજા મંત્રીને સોંપી ટકર નહિ લે ’ એ શંકાનો પરિહાર કરતાં રાક્ષસ ‘ અત્યુચ્ચ મંત્રિવર ... ’ ઇ. શ્લોક

કહે છે. જેમ કોઈ નદી માથે બેઠું આદિક ભાર લેઈ બે નટના ચમ્બે પાય ધરી અધર ઝમી રહે છે, પળ પછી માથાના ભારને લીધે તે વિકટ સામ્યાવસ્થા સ્ત્રી-સ્વભાવે તજી દેઈ વેમાંથી એકનેજ આશ્રયીને રહે છે; તેમજ રાજલક્ષ્મી(=પ્રભુ-તા) પળ નરપતિ અને અત્યુચ્ચ સમર્થ મંત્રીને આશ્રયે ચઢી થાય છે, પળ અસહ્ય રાજ્યભારને લીધે એ વિકટ સામ્યાવસ્થામાં દોલાયમાન હોઈને તે પછી એકમાંજ વિશ્રાંત થઈ રહે છે; અર્થાત્ **ચાણક્ય**ને દૂર કરી **ચંદ્રગુપ્ત** સ્વતંત્ર થયો છે તે પાછો વીજાને રાજ્યની લગામ સોંપી પરતંત્ર નહિ બને. જુઓ તૃતીય અંકની **ચંદ્રગુપ્ત**ની ઉક્તિ ‘આજથી હવે **ચાણક્ય**ને મૂકી **ચંદ્રગુપ્ત** ખુદ રાજ્ય ચલાવશે’.

તેમ છતાં ‘જાતેજ સંભાલી લેઈ પંડેજ ટકર નહિ છે’ એ શંકા રહી. આનો પરિહાર વીજા શ્લોકથી કરે છે. શ્લોક મુગમ છે.

પૃષ્ઠ—૭૯ પંક્તિ—૨૧.

શ્વપળકના વીમત્સ વેપ સંબંધે જુઓ **પ્રબોધચંદ્રોદય** નાટકના તૃતીય અંકની શરૂઆત.

પૃષ્ઠ—૮૮ પંક્તિ—૧૨-૨૦.

પ્રસ્તુત વિષયને ઉપયોગી મુદ્દર્ત સંબંધી વ્યાખ્યાન પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે તે જોવાથી પ્રકરણ સહજ સમજાશે.

અહિં કવિ ગૂઢ રીતે એવું સૂચન કરે છે જે ‘અહો! શૂરા અમાત્ય! તમે દક્ષિણ દિશા તર્ફ એટલે **સંયમની** પુરી ભળી જવાનું કરો છો, અર્થાત્ **ચાણક્ય** સાથે વિગ્રહ માંડી તમે ઝમપુરી સિધાવવાનું કરો છો—તમે તમારું મોત શોધો છો. પળ **ભાગુરાયણ** આદિ ક્ષત્રિયવર્ગ (ક્ષત્ર) તે તમારા વિનાશની વાતને પ્રતિકૂલ (ન-દક્ષિણ) છે; કેમજે ‘અમાત્ય રાક્ષસનો જીવ બચાવવો’ એવી સ્પષ્ટ **ચાણક્ય**ની તેમને આજ્ઞા છે. આથી કરીને, તમે અસ્ત(=હરાબી, પાયમાલી) પામવાની અણિયે આવી જશો, જેના તમે સંગી થયા છો તે **મલયકેતુ** જે હાલ આટલો ચઢ્ઢો છે તે ચુવાર (અસ્તંગત) થશે, અને **ચંદ્રગુપ્ત** સંપૂર્ણ મંડલે શોભશે, ત્યારે તમારે બુદ્ધિમાન **ચાણક્ય**ની પાસે જવાનું થશે.’

ટીકાકાર આ ગૂઢાર્થ કવિનો પોતાનો નહિ પણ **જીવસિદ્ધિ**નો અભિપ્રેત લેયે છે. પરંતુ **જીવસિદ્ધિ**, **ભાગુરાયણ** ઢગેરેને **ચાણક્ય**ના પક્ષના છે, એમ ઓઢ-ચતો નથી. તો પછી ઉપર પ્રમાણે સૂચના કરવા જાય એ કેમ સંભવે? આથી કરીને ટીકાકારનો અર્થ—જે ઉપરના વ્યાખ્યાનથી બહુ અંશે જૂદો છે—તે અમે પડતો મૂક્યો છે.

ભાષાશાસ્ત્રના રસિકને મૂલમાં ગમણું અને લગ્ગો એ બે પદ લક્ષમાં લેવા યો-

ગ્ય છે. આમાનું પ્રથમ રૂપ હિંદુસ્તાની, પંજાબી, સિંધી, તથા મરાઠી ભાષા-ના સામાન્ય કૃદંતનું પૂર્વરૂપ છે; અને બીજું રૂપ જૂની ગુજરાતી લાગિ-લા-લિ, મરાઠી લાગિ-લા, કચ્છી લાય આદિ પ્રત્યયોનું મૂળ છે, અને એનો યૌગિક અર્થ 'પાસે' છે. આ પછીનો એક શ્લોક મૂકીને બીજામાં મૂળમાં વહેસિ પદ છે તે પળ બીજાં 'વહીહિસિ' આદિ પ્રાકૃત રૂપ કરતાં ગુજરાતી 'વહીશ' સાથે વધારે નજીકનું છે.

પૃષ્ઠ—૮૧ પંક્તિ—૧૩-૧૪.

જીવસિદ્ધિનો અભિપ્રાય ઉપરથી તો ઇટલોજ છે જે, તેમ મને પોતીકો સમ-જતાં છતાં બીજા જ્યૌતિપ્રીથી નક્કી કરવા યાહો છો, ઇટલોએ વિશ્વાસ નથી, ત્યારે વેશક તમારા ઉપર યમરાજજ રુઢ્યા છે. પળ એનો મર્માર્થ તો ટીકાકાર કહે છે તેમ 'પોતાના સ્વામી નંદના વંશના અવયવીભૂત ચંદ્રગુપ્તને મૂકી મલ-યકેતુ જેવા પરાયાને અધિક કરી માનો છો તેથી અચૂક તમારો દિવસ ઘેર નથી' એવો છે.

અંક ૫. પૃષ્ઠ—૮૩ પંક્તિ—૬-૭.

ઘાટધડુલે=દેશકાળને અનુસરતી જુક્તિરૂપી કલ્પશથી. ભાવાર્થ એવો છે જે કાર્યની ઘટના અનેક જુક્તિ દ્વારા બુદ્ધિથી પોસાયાથી સફળ થાય છે. અલંકાર પરંપરિત રૂપક.

પંક્તિ—૧૭-૧૮.

ટીકાકાર કહે છે તેમ બુદ્ધિબલે અપૂર્વ નીતિપ્રપંચથી કાર્યસિદ્ધિ સહજ મેલ-વતા ચાળક્યની પ્રશંસાની ધ્વનિ આ શ્લોકથી ઉદય થાય છે.

પૃષ્ઠ—૮૬ પંક્તિ—૨૨-૨૩.

આંખો દબાવવાની રમત વિષે વિક્રમોર્વશીય તથા અમરુશતકમાં વાંચ-વામાં આવે છે, તે પ્રસંગે જોતાં એ રમત ગાઢપ્રેમસૂચક છે, એમ જણાય છે. ભાગુરાયણને મલયકેતુ પ્રાણપ્રિય મિત્ર સમજે છે. એ મૈત્રી મલયકેતુ તર્પથી કેટલી ગાઢ હતી અને એ એની સાથે કેટલો હઠી ગયો હતો તે કવિયે આ પ્રસંગ દાખલ કરી દર્શાવેલ છે. ટીકાકારનું વ્યાખ્યાન આ પ્રસંગે પ્રામાદિક છે. છોકરવાદી જણાવનારી આ રમત હોય તો, પુરુરવા આદિ ઉત્તમ નાયકને પણ છોકરવાદ લેખવા પડે.

પૃષ્ઠ—૮૮ પંક્તિ—૮-૧૨.

'મારા જેવા વિરક્ત મનુષ્યે આવા રાક્ષસ જેવા રાજપ્રપંચી માણસનો સંગજ કરવો ન હતો જોઈતો. તેમ છતાં જાણ્યે અજાણ્યે સમાગમ કર્યો. તોયે વિષકન્યા-

થી પર્વતેશ્વરનો વિચારાનો ઘાટ ઘડાયો ત્યારે તો ચેતવું હતું. તેણે ન થયું તો સ્વેર, પણ તે દોષ મારે શિર લગાવી મને **ચાણક્ય** દેશપાર કર્યો ત્યારે આંખો ઝપ્પવી જોઈતી હતી, ને મારે **રાક્ષસ**નો પ્રસંગ મૂકવો જોઈતો હતો. પણ તેમ ન કર્યું ને પાછો **રાક્ષસ** પાસેજ અર્હિ આવ્યો. હવે **રાક્ષસ** તો કાંઈ રાજપ્રકરણિક કારણોથી પાછો એવુંજ અથવા ઈથીએ અધિક ધોર કૃત્ય કરવા બેઠો છે; જે મારે માથે પાછું આવી લાગે તો મારે દુનિયાંપાર થવાનો વચત આવે. આથી એકદમ મારી આંખો ઝપ્પી. હવે, તે તે ચેતવણી પહોંચી છતાં હું **રાક્ષસ**નો પ્રસંગ રાખ્યાંજ ગયો, તે મારા પોતાનાંજ ઝંખાં કર્મનો મને પસ્તાવો થાય છે, ને અંતરમાં હું અત્યંત લજવાઉં છું. **રાક્ષસ**ને રાજકાજની સ્વતંત્રતામાં અનેક ઝંખાં ચત્તાં કરવાં પડે. એનુંતો એ કામજ રહ્યું. એનો શો દોષ એમાં ? મારોજ વાંક કે હું ચેતી અલગો ન થયો. આવો કાંક આ પ્રસંગની ઉક્તિનો અર્થ છે.

પૃષ્ઠ—૮૯ પંક્તિ—૪-૬

પ્રથમ અંકમાં **ચાણક્ય** જણાવે છે તેમ **ઈંદુશર્મા**ને ક્ષપણકના વેપે **જીવસિદ્ધિ** નામ ધારણ કરાવી **રાક્ષસ** સાથે મૈત્રી એટલાં સારું કરાવી હતી જે એ **રાક્ષસ**નો આશ્રય મનાયાથી તેનું કહેવું વજનદાર થઈ પડે; એટલે તેનાથીજ પ્રસંગે **મલયકેતુ**ના મનમાં **રાક્ષસ** પ્રતિ અટલ ઉગ્ર વિદ્રેષ ઉપજાવાય, જેથી તે **રાક્ષસ**ને પોતાની પાસેથી અધિક્ષેપ સાથે દૂર કરે, ને પછી એકલા પડેલા અસહાય **રાક્ષસ**ને યુક્તિયે સપડાવી શકાય, તેમ **મલયકેતુ** પ્રતિ પણ સહજ પાવી શકાય. એ મતલબ સાધવાની આ તક સહજમાં બની આવી એટલે **રાક્ષસ**ના મોદામોદ થવા રહેવામાં અર્થ ન હોતાં રાજાચિદ્ધા લેઈ તે સટકી જાય છે.

પૃષ્ઠ—૯૧ પંક્તિ—૧-૨૦

મલયકેતુને પક્ષમાં લેઈ **રાક્ષસ ચંદ્રગુપ્ત** અને **ચાણક્ય**ના સામાં મેદાનમાં પડેલો, તેના પ્રયત્ન નિષ્ફલ કરી તેને સંકટામણમાં આણી આશ્વરે પ્રધાનવટું લેવરાવવાના નિશાનથી પ્રથમ અંકમાં **ચાણક્ય** સિદ્ધાર્થક પાસે શકટદાસના હસ્તાક્ષરે જે કપટલેખ લખાવી મગાવ્યો હતો અને **રાક્ષસ**ની મુદ્રાથી છાપી કરી તેનું શું કરવું તે બાબત મળાવી સિદ્ધાર્થકને સોંપ્યો હતો, તેજ આ લેખ. ‘અમુક વિશેષણના’ પદે કરીને રાજાધિરાજ આદિ પ્રકૃતને અનુગુણ ઉપલક્ષણ અભિપ્રેત છે. **મલયકેતુ** છાપ જાલવી ઉઘાડવાનું કહે છે તે પાછલથી લેખની સર્વોશે તપાસ થાય એ મતલબે.

આ લેખગત અશૂન્યાર્થ શબ્દનો અર્થ ‘ગ્વાલી લેખ ન મોકલાય માટે તેની જોડે મોકલેલી ભેટ’ એવો કાંક ટીકાકાર **હુંદિરાજ** અને સંપાદક આપતા જણાય છે.

પળ લેલે સ્થૂળ અર્થ મૂલને અવલંબી અમે ઉપજાવિયે છિયે.

પૃષ્ઠ—૯૬ પંક્તિ—૬-૯.

આ વે હરિગીતનો પ્રસ્તુત અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. ધારેલો અર્થ સિદ્ધ કરવા નિમિત્તે જે સૈન્યનું સામર્થ્ય સડ પ્રકારે બરાબર કસાયલું છે, વઠ્ઠી જે સૈન્યને મલ-તિયા રાજાની સર્વદા પૂરેપૂરી કુમ્મક છે, તથા માંહિ દુડમનને લીધે ફાટફૂટ નર્થા, ત્યમ વઠ્ઠી જે સૈન્ય સ્વપક્ષમાં ચુસ્ત છે; એવા સબલ સૈન્યથી સદાઈ સ્થિર જયજ મલે. પરંતુ ધારેલો અર્થ સિદ્ધ કરવા નિમિત્તે જે સૈન્યનું સામર્થ્ય સંદિગ્ધ હોય, વઠ્ઠી જે સપક્ષવિપક્ષ બેડ વિપે એકસરખી અભિમુખપણાની વિમુખપણાની કે વિરુદ્ધપણાની વૃત્તિ બતાવે, તેમ વઠ્ઠી સ્વપક્ષ વિષેજ અસ્થિતિ અનાસક્તિ બતાવે; એવા વિકલ સૈન્યથી તો વેશક પરાભવજ નીપજે.

પંક્તિ—૧૨.

રાક્ષસને તેનાજ બોલે બાંધી લેવાના પ્રપંચની આ પ્રસ્તાવના છે. રાક્ષસે સવારીની તૈયારી કરી છે એવું કહેવા ઉપરથી કુસુમપુરથી કાંઈ નવા સમાચાર મળ્યા જાણવાને જાણે પોતે ઇચ્છતો હોય તેમ મલયકેતુ ઉપર પ્રમાણે રાક્ષસને પૂછે છે. પ્રકટ પ્રશ્ન ઇટલોજ છે જે ‘કોઈ જતા આવતાથી વાતમી મેલવો છો ?’ રાક્ષસ મોલે ભાવે જવાબ દે છે જે ‘હવે શા સમાચાર મગાવવા હતા કે માણસ જતું આવતું હોય ? આપણેજ કુસુમપુર ભળી કુચમુકામ કરિયે છિયે.’ અર્થાત્ ‘હવે આપણેજ કુસુમપુર જઈયે છિયે તેથી હવે કોઈ માણસ જતું આવતું નથી.’ આવી રાક્ષસના મ્હોની કબુલાત લેઈ મલયકેતુ તેને પ્રશ્ન કરે છે જે ‘આમ જ્યાર છે ત્યારે આ સિદ્ધાર્થકને ક્યાં મોકલ્યો છે ?’ ઇ.

પૃષ્ઠ—૯૯ પંક્તિ—૧૩-૧૪.

આપ પિતૃશ્રીનું મુખ શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવું સોહતું હતું, ને શરીર ચંદની જેવો પ્રકાશ મારતું હતું. તેમાં વિવિધ રત્નની જગમગતી જ્યોતે કરીને તે આભૂષણ તારામંડલ જેવાં શોભતાં હતાં. શરદ ઋતુના ચંદ્ર તથા પ્રકાશ સાથે મુખ અને શરીરને સરસાવા પ્રસન્નતા અને આનંદ ઉજાણવાની શક્તિ સૂચવી છે. આભૂષણને તારા જોડે સરસાવવામાં શરીરની કાંતિ તેમનાથી અધિક છે એવો આશય રહેલો છે.

પૃષ્ઠ—૧૦૦ પંક્તિ—૩.

મૂઠમાં ચોથા ચરણમાં ‘સંપ્રતિપત્તિ’ શબ્દ છે. એનો મૂળ અર્થ ‘કબૂલ કરવું’ થાય છે. તે ઉપરથી આદિ તેના અનુભવાત્મક કાર્યનો ગૌણ અર્થ કલ્પ્યો છે.

પૃષ્ઠ—૧૦૨ પંક્તિ—૧૬.

‘જેમ દુર્નય ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણેને પરાસ્ત કરે છે તેમ હું પણ તમને ત્રણેને એકત્ર પરાસ્ત કરવા સમર્થ છું’ અહિં દુર્નયની ઉપમાના પ્રયોગે મલયકેતુની પાત્રતા—તેનું મ્લેચ્છત્વ સૂચિત છે, તથા દુર્નયની જેમ આજે સ્વરાજી થાય છે (ધર્મે જય ને પાપે ક્ષય) તેમ તેની પણ સત્ત્વર સ્વરાજી થવાની છે એ પણ સહજ ગમ્યમાન છે.

પંક્તિ—૨૫.

ગૌડ સ્ત્રિયોના ગાલની સુરસી લુંટાવાથી તથા કેશની કાઢાશ રોઢાવાથી તથા શત્રુઓનાં શિર ધૂલે રગડોઢાવાથી સ્ત્રિયોના ભાવિ વૈધવ્યનો તથા શત્રુઓના મરણનો આક્ષેપ ભાગુરાયણ કરાવવા ચહાય છે.

અંક ૬. પૃષ્ઠ—૧૦૪ પંક્તિ—૬-૯.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યશાસ્ત્રમાં રંગભૂમિ ઉપર સંગ્રામનું પ્રત્યક્ષ નિરૂપણ નિષિદ્ધ ગણ્યું છે. આથી કરીને મલયકેતુનો નિગ્રહ થયો જણાવવા કવિયે સિદ્ધાર્થકના સુખમાં આ જયવાદ મૂક્યો છે. જુઓ વઢી આવોજ કાંક પ્રયોગ મૃચ્છકટિકના દશમા અંકમાં. વીરચરિતમાં આવોજ અર્થ ચૂલિકા રૂપે વર્ણવે છે.

પૃષ્ઠ—૧૦૭ પંક્તિ—૨૨-૨૫.

‘સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધ, અને સંશ્રય એ છ ગુણ રૂપી છ સેરોનો જે દૃઢ બનાવેલો છે, ને જેનો ગાઢો સામ દાન ભેદ દંડ આદિ ઉપાયોથી રચેલો છે, એવો તે આર્ય ષાણક્યનો અર્પૂર્વ પ્રપંચપાશ ધન્ય સોદે છે, જે પરપક્ષીરૂપી મોટા (પર) પક્ષીને પસવે છે’ આ શ્લોકે કરીને અમાલ્ય રાક્ષસ આદિને પસવતી ષાણક્યની નીતિની પ્રશંસા કરી છે.

ટીકાકાર કહે છે તેમ પુષ્પપુર પાછા આવેલા રાક્ષસના સંગ્રહણાર્થ ષાણક્યે’ બતાવેલી યુક્તિ યોજવાની ઈચ્છાથી હાથમાં લીધેલા કંઠપાશને પ્રણિધિભૂત પુરુષ અહિં ષાણક્યના નીતિપાશના રૂપે વર્ણે છે.

પૃષ્ઠ—૧૦૯ પંક્તિ—૯-૧૩.

‘આવી દુર્દશા થઈ છે તોયે મારો પ્રાણ આપી ચંદનદાસને છોડાવીશ, પણ ચંદ્રગુપ્ત સાથે સંધિ નહિ કરું. આથી વૈર વાઢવાની પ્રતિજ્ઞા ન પઢાઈ તેને-લીધે અપયશ ગવાય તે મળે, પણ શત્રુની કપટજાઢમાં પસાઈ પરાભવ પામી દીનપણે રાક્ષસે સંધિ કરી એમ કહેવાશે નહિ.’

પૃષ્ઠ—૧૧૦ પંક્તિ—૧૪-૨૧.

આ શ્લોકમાં નંદકુળનું નિકદન, દારૂવર્માદિકના વિનાશથી પોતાના હૃદ-યનો શોષ, મલયકેતુના યોગે પોતાની નીતિનું વૈફલ્ય, અને ભાગુરાયણ વગેરેના કુટિલ ઉપદેશે મલયકેતુનો મોહ ગમ્યમાન છે.

પૃષ્ઠ—૧૧૦ પંક્તિ—૨૪.

આ ચોપાયાના પ્રથમ ચરણમાં છંદોભંગ છે તે પ્રસંગના અનુરોધે રહેવા દીધો છે. મૂઠ કરતાં ભાષાંતરમાં રસ વિશેષ પૂરી અર્થ ચિલાવેલો છે તે રસજ્ઞના જોવામાં સહજ આવશે.

પૃષ્ઠ—૧૧૧ પંક્તિ—૬-૯.

વાડીનાં જ્ઞાડોમાંથી કીડાના દંશને લીધે જ્યાં ત્યાં ચીકણો મેલો રસ ટપકતો જળાય છે; પાનડાં સુકાઈ ધૂળી જવાથી એમ દીસે છે જે અંદર પોષણને વદલે શોષણ ચાલ્યું છે. છાંયડાનું નામે નથી; સડ વૃક્ષ મહા દુર્બલ સ્થિતિમાં દેખાય છે. આથી કરીને અંતર ઉદ્વિગ્ન હોઈ જે સંસારને સ્મશાનમય પેલે છે તે રાક્ષસ વૃક્ષો સંબંધે સ્વામી વાંસે સ્મશાનમાર્ગ લેવાની ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે.

પૃષ્ઠ—૧૧૬ પંક્તિ—૨૦-૨૧.

આ ઉક્તિ અહિં પૂરી નથી થતી, પરંતુ પછી આવનારી ‘ માટે કૃપા કરી મારો સંશય નિવારણ કરિયે આર્ય ’ એ ઉક્તિ સાથે જોડાયેલી છે.

અંક ૭. પૃષ્ઠ—૧૨૦ પંક્તિ—૨૩.

‘ પરગામ કે પરદેશ જવા નિકલેલાને સંબંધી વર્ગ એક મજલસુધી વઢાવવા જાય છે (જુઓ કંસવધ પૃ. ૪૨ ‘ઉચિતં ચ પ્રથમનિવસતૌ સુહૃદાં પ્રસ્થિતાનુવ્રજનમ્’) સ્વામિનાથ ! તમે તો તેમાં પરલોક હમેશને માટે સિધાવો છો, તો પછી આમ વારો છો શાને ’ એવો આ ઉક્તિનો ભાવર્થ છે.

પૃષ્ઠ—૧૨૧ પંક્તિ—૨૧.

ચંદનદાસ એના પુત્રને આ જે છેલ્લુવેલું કહે છે તેની મતલબ એવી જળાય છે જે ‘ આપણા મિત્ર અમાલ્ય રાક્ષસની ધૂતર હું મરું છું, માટે માહ તારે પણ ગમે તે સંકટ આવી પડે તોપણ પાછા ન હઠતાં પ્રાણ આપીને પણ મિત્રકાર્યનો નિર્વાહ કરવો ’ એવું તેને તે વ્રત લેવરાવતો હોય.

પૃષ્ઠ—૧૨૨ પંક્તિ—૧૩.

‘ મારે કેટલા કાઠ કાઢવા છે જે મિત્રને મરાવીને હું જીવું ? ને તેણે શા પાર-

માર્થિક લાભ સારું ? માટે ભાઈ મારું પરલોકનું ને આ લોકનું હિત ચાહીનેજ મેં આ કામ કર્યું છે. ’

પંક્તિ—૨૨-૨૩.

બુદ્ધ દયાને માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. જુઓ બુદ્ધનાં જૂદા જૂદા અવતારનાં ચરિત્ર વઢી જુઓ. ક. સ. સા. પૃ. ૧૪૨.

બુદ્ધેન ચ પરસ્યાર્થે કરુણાકુલચેતસા ।

આત્માપિ તૃણવદ્ભક્તઃ કા વરાકે ધને કથા ॥

પૃષ્ઠ—૧૨૩ પંક્તિ—૧૮-૨૫.

ભાવાર્થ એટલોજ છે જે ‘ અહો ! આ રાક્ષસ શી રીતે પકડાયો ? ’ રાક્ષસને અગ્નિ, અનિલ, સિંહ, અને સાગર રૂપે વર્ણવી તેની ઉગ્ર મંત્રશક્તિ તથા ઉજ્જ્વલ પ્રજ્ઞા, સંતત કાર્યાભિયોગ તથા અદ્ભુત ઉત્સાહશક્તિ, અપૂર્વ સત્ત્વ તથા પ્રચંડ પૌરુષ, અને પ્રકાંડ સહાયસંપત્તિ તથા દુર્વાર બઢમદનું ભાન કરાવ્યું છે.

ટીકાકાર કાકૂતિ રૂપે આ શ્લોક સમજી આત્મ પ્રશંસાનો અર્થ માંહિથી રેંચી કાઢે છે. પણ તે ચાણક્યનાજ “ નહિ નહિ, ‘ નંદ કુલના દ્વેષી દૈવે ’ એમ કહેવું ઘટે છે ” એ વિનયવાક્યથી વિરુદ્ધ છે. તેમજ વઢી તે સ્વતઃ અનુપપન્ન અને અસંગત છે. ત્રીજા અંકમાં દૈવવાદ વિદ્વાનને માન્ય નથી એમ કહ્યું છે તે માત્ર કપટકલહ ઉપજાવવાજ; પૂર્વાપર વિરોધની શંકા ન કરવી.

પૃષ્ઠ—૧૨૪ પંક્તિ—૧૭.

નંદ મરી પરવાર્યા છતાં પણ રાક્ષસની રાજવિગ્રહના સંબંધે ‘ અમાલ્ય ’ પદવી થી પ્રસિદ્ધિ હતી. તે તેની અટલ રાજભક્તિની કીર્તિ પ્રકાશતી હતી. એ રાજ-વિગ્રહ એને ચાણક્યના નીતિકૌશલ્યે પારિપત્ય પામી ચંદ્રગુપ્તને પદભ્રષ્ટ કરવાની પ્રતિજ્ઞા પાર પાડ્યા વિના તજી દેવો પડ્યો તેથી એ ઉપર પ્રમાણે કહે છે. સંપાદક ‘ અમાલ્ય ’ પદે કરીને મલયકેતુનો અમાલ્ય સમજે છે. પણ રાક્ષસ કાંઈ મલયકેતુના અમાલ્યનો હોદો ધરાવતોજ ન હતો. એનો અમાલ્ય તો ભાગ-રાયણ થઈ પડ્યો હતો. જુઓ અંક ૫ પૃષ્ઠ ૯૨ પંક્તિ ૭.

પૃષ્ઠ—૧૨૫ પંક્તિ—૩-૮.

મૂઢનો સંક્ષિપ્ત અર્થ ‘ અર્હ અમે વૈશ્ય સારું ચિલાવ્યો છે. વીર અથવા મહા-વીર પદે કરીને ચાણક્ય જણાવે છે જે ‘ પુરુષપરાક્રમે તમને વશ કરવા એ કેવલ અશક્ય હતું તેથી આટઆટલી યુક્તિયો અમારે યોજવી પડી ’.

પૃષ્ઠ—૧૨૬ પંક્તિ—૧૫.

‘ મદ્રમટ આદિ મડવીરને મગાવી મેઢ્યા ’ ઇ. પૂર્વ પૃષ્ઠમાંના શ્લોકમાં જે સંયોગનું બીજ અંકુરિત કર્યું છે; ‘ માટે આ મૌર્ય તમને જોવા આવે ’ એ વચનથી વઢી જે બે પાંચડિયે આપ્યું છે; વઢી ‘ જો આ અમાત્ય રાક્ષસ તારા પિતાના વારાના પરંપરાગત મુખ્ય અમાત્ય, એઓને વંદન કર ’ એ ઉક્તિથી જે નવપહ્લવ બન્યું છે; ત્યમ વઢી **ચાણક્ય**ના તે આદેશને અનુસરી ‘ આર્ય ! નમસ્કાર **ચંદ્રગુપ્ત**ના ’ એ વચનથી જે મુકુલિત થયું છે; તેજ સંયોગબીજ આ ઉક્તિથી પુષ્પિત પ્ર-ફુલ્લિત બને છે. આંહિ રાક્ષસને મૃત્યુરૂપે નહિ પણ **ચાણક્ય**વત્ ગુરુરૂપે ઉપ-સર્પી **ચંદ્રગુપ્ત** સંયોગની અનુકૂલતા આળવાનું કરે છે. આમ એક પક્ષની પ્રવૃ-ત્તિ ચાલી રહી છે તે દરમ્યાન રાક્ષસના મનના સંકલ્પ વિકલ્પ ‘ શું કરવું ? લાચાર ! ’ અને ‘ યોજ્યો એળે સંબંધ ’ અને ‘ આહા આ કૌટિલ્યશિષ્ય મને ‘સ્વસેવકની દૃષ્ટિયે જુએ છે ? અથવા નાના, એ તો **ચંદ્રગુપ્ત**નો શુદ્ધ વિનયજ છે, જેને હું મત્સરથી ઉલટો પેઢું છું ’ એ આદિ વચનોથી દર્શાવ્યા છે. આ સંકલ્પ વિકલ્પ રાક્ષસની વદલાતી ચિત્તવૃત્તિનું સ્વરૂપ ચિતરે છે.

પૃષ્ઠ—૧૨૯ પંક્તિ—૧-૧૦

‘ હવે હાથીઘોડાનો એ શો અર્થ છે ? ’ ઇ. કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે જે ‘ હવે હાથીઘોડાનું લશ્કર બંધન કવચાદિકથી સજ્યું ને સજ્યું રાખવાની જરૂર નથી. જે અમાત્ય રાક્ષસની મીતિથી એ લશ્કર તૈયાર ને તૈયાર રાખવું પડતું તે તો અનુકૂળ થયા છે. માટે તેમનાં એ તંગ પલાળ પાચર આદિ દૂર કરો ને બીજા સડનાં એ બંધન છોડો. માત્ર, પ્રતિજ્ઞા પાર પાડી જે આ શિશ્વા મેં બાંધી છે, તેજ બંધને રહેશે.

પંક્તિ—૧૬-૧૭.

આ પશ્ચાદવલોકન હોઈ વિલોમ ઉપન્યાસ છે. લોમ રચના અનુસાર વ્યા-ખ્યાન નીચે પ્રમાણે:-

કોશસહાયસંપત્તિવાઢા મહાસમર્થ જે નંદ-તેએ એક નહિ પણ નવે-કેવઢ સંહાર્યાજ નહિ પણ નિર્મૂઢ કરી નાંચ્યાં; ંટલુંજ નહિ પણ તે તે શૂઢ દૂર કરી મને ખાલી પઢેલી ગાદી અપાવી ન અટકતાં મારું રાજ્ય સ્થિર કર્યું; એ ઉપ-રાંત વઢી પરપક્ષના રાક્ષસ સરખા પ્રકાંડ રાજ્યધુરંધર* મંત્રીને પ્રતિકૂઢ વર્ત-તો કેવઢ બંધ ન પાડતાં પલટી તે સાથે મૈત્રી સજાવી. આ રીતે મદોન્મત્ત નંદના નિર્મૂઢને ધર્મ, નિષ્કંટક રાજ્યલાભે અર્થ, અને કાર્યધુરંધર સ્થિરભક્તિમાન

રાક્ષસ મંત્ર કાર્યમાં યોજાયે કામ, એમ રાજ્યનીતિનો ફલભૂત ત્રિવર્ગ સિદ્ધ થયો છે એટલે રૂપિત રહ્યાં નથી.

પંક્તિ—૨૦ રૂ.

પૂર્વે હિરણ્યાક્ષ દૈત્યે પૃથ્વીને મહા સમુદ્રમાં બુઢાવી ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાનને વરાહ અવતાર ધરી એ દૈત્યને સંહારી દંતુડીની અણિયે પૃથ્વીને ટેકાવી મહાસમુદ્રમાંથી ઉદ્ધારી હતી. અહિં તે વિષ્ણુ ભગવાનને અને અત્યંતિવર્માનો અમેદારોપ છે. જુઓ વિશેષ ખુલાસા સારું પ્રસ્તાવના.

સુદ્રારાક્ષસ નાટક.

વિવેચન.

અંક ૧, પૃષ્ઠ—૨ પંક્તિ—૨૦.

સંપાદક તથા ટીકાકાર મૂઢની ત્રીજી પંક્તિમાં 'સ્થિતિહેતોઃ' પાઠ સ્વીકારે છે. પરંતુ તે સુસંગત અને રુચિકર ન હોતાં B. E. સંજ્ઞક પ્રતોમાં વિસર્ગ રહિત પાઠ આપ્યો છે ત્તજ ભાષાંતર કરતાં અમે કબૂલ રાખ્યો છે.

પૃષ્ઠ—૩ પંક્તિ—૧૫-૧૬.

સંપાદકે આ ઉક્તિ 'આહા ! કોણ આ મારા જીવમાં જીવ છતાં—' એટલી જ કમૂલ રાખી છે. પળ આગળ નદી જે 'આ વઢી કોણ...ચંદ્રને...વચાવ-વાની હિમાયત કરે છે' એમ કહે છે તે કહેવું જો આ ઉક્તિ અધૂરીજ લેઈયે ળી વની આવે નહિ. આથી કરીને B. N. અને કાંચ P. સંજ્ઞાની પ્રતના અનુરોધે પૂર્ણ ઉક્તિ સ્વીકારી અમે ભાષાંતર કર્યું છે.

પૃષ્ઠ—૪ પંક્તિ—૧૫.

નંદ વંશના નિકંદનની પ્રતિજ્ઞા પૂરી પડયે ચાળક્યને છુટી શિલા પાછી બાંધતો પ્રવેશ કરતો કવિયે અહિં વર્ણ્યો છે. ટીકાકાર નાટકને અંતે રાક્ષસ-ના સંગ્રહણ બાદ ચાળક્યને શિલા બાંધતો લેખે છે; પળ તે આંતર પ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોઈ મૂલ છે. પાત્ર પ્રવેશની સૂચનામાં 'છુટી શિલા છટકાવતો લચી તુરતજ પાત્રમુલે 'શિલા એવી આ બાંધુ—' કહેવડાવ્યું છે, તેમજ વઢી પૃ. ૬૪ પં. ૩ માં ચાળક્યના મુલમાંજ 'પુનઃ શિલા બાંધેલી જાય કર પીંચવા' એ વાક્ય મૂક્યું છે, એ વધાથી તેમજ પ્રતિજ્ઞા પળ નંદવંશના નિકંદનની હતી રાક્ષસના સંગ્રહણની ન હતી એ ઉપરથી એ વાતમાં કાંઈ સંશય નૂથી.

પૃષ્ઠ—૫. પંક્તિ—૨૨.

અહિં સંપાદકે છાપેલો 'કુતઃ । યસ્ય મમ' પાઠ વ્યાકરણદોષથી ગ્રસ્ત હોવાથી B. E. N. ઇ. સંજ્ઞાની પ્રતોનો વધારે વિશદ 'કુત એતત્' ઇ. અધિકાંશવાઢો પાઠ સ્વીકારી ભાષાંતર સુધાર્યું છે.

પૃષ્ઠ—૭ પંક્તિ—૬-૭.

મૂઢમાં 'નિરુદ્યોગઃ શક્યોવસ્થાપયિતુમ્' છે, જેના છેલ્લા પદનો અર્થ ટીકાકાર વશેવસ્થાપયિતુમ્ અને સંપાદક it is possible to make him steady,

to manage him એવો કાંક કરે છે. પરંતુ તે ક્ષિપ્ર છે એમ સમજી 'અવસ્થા' (મૂલ) નો અર્થ 'રહેવું' એવો હોતાં, તેના પ્રેરક રૂપનો 'રાખવું, બનાવવું' એવો અર્થ લેઈ અમે તેને અનુસરી ભાષાંતર કર્યું છે.

પૃષ્ઠ—૮ પંક્તિ—૨૧.

મૂલમાં 'તીક્ષ્ણરસદાયિનામ્' પદ છે, જે પૈકી તીક્ષ્ણરસનો અર્થ સંપાદક 'ઝેર' કરે છે. પરંતુ બીજા અંકમા રાક્ષસ વિરાધગુપ્ત પાસેથી 'મિત્ર ! ચંદ્રગુપ્ત નગરમાં પેટો ત્યારપછી' રૂ. ઉક્તિથી જે હકીકત જાણવા મારે છે તે માત્ર વિપ્ર દેનારા સંબંધોજ નથી પણ ગૂઢ મારા સંબંધી પણ છે, એ બીજો અંક વાચતાં ને તેમાં 'ચંદ્રગુપ્ત' કેરો મલીભાત—' રૂ. શ્લોક જોતાં સદૃજ જણાઈ આવશે. આથી કરીને અમે તીક્ષ્ણ અને રસદાયિન્ એ પૃથક સ્વતંત્ર શબ્દ લેહ્યે છિયે, જેમનો અર્થ 'ઘાતક' અને 'ઝેર દેનાર' એવો યથા-ક્રમ થાય છે. જુઓ દશકુમારચરિતના પૃષ્ઠ ૧૬૩ ની પંક્તિ ૧૮ ને તે પદ-રની સંસ્કૃત ટીકા અને તેમાં મૂકેલું 'રસાધાનં વિષાધાનં તીક્ષ્ણા નર્માણ ઘાતકાઃ' એ વૈજયંતીનું વાક્ય. જુઓ વઢી હિતોપદેશ પૃ. ૧૦૬.

પૃષ્ઠ—૧૧ પંક્તિ—૧૧.

અહિં મૂલમાં 'કિંદુ ડળ' છે તે શાબ્દિકને ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. ડળ (મં. પુનઃ) પદનો કાંઈ અર્થજ નથી. માત્ર પદપૂર્તિ સારું અનુગ તરીકે વાપર્યું જણાય છે. 'કોળ' સર્વનામમાં એ અનુગ કેવલ સંહિત થઈ ગયો છે. જુઓ પ્રાકૃત રૂપો કડળ, કાડળ રૂ.

પંક્તિ—૧૭-૨૨.

અહિં મૂલની નિપુણકની પ્રથમ ઉક્તિમાંથી 'જીવસિદ્ધિ' અને તે પછીની ટાણકયની ઉક્તિ પૂર્વેની સૂચનામાંથી 'સહર્ષમ્', તથા તદનંતર નિપુણકની બીજી ઉક્તિમાંથી 'સો' પદ તજી દેઈ ભાષાંતર આપ્યું છે. છાપેલી બંગાળી અને મુંબાઈની પ્રતના પાઠ સુસંગત નથી.

પૃષ્ઠ—૧૪ પંક્તિ—૨૪.

અહિં મૂલમાં સંપાદકે 'પૂર્વ' પાઠ સ્વીકાર્યો છે. પણ આનીજ પૂર્વેની આઠમી પંક્તિમાં એજ પદ લેખાર્થનું વિશેષણ હોઈ પુલ્હિગમાં વાપરેલું છે; એટલે અહિં એનો નપુંસકમાં પ્રયોગ બાધિત દીસે છે. માટે B. E. અને N. સંજ્ઞાની પ્રતોનો 'સર્વ' પાઠ અમે સ્વીકાર્યો છે.

પૃષ્ઠ—૧૫ પંક્તિ—૪.

મૂલમાં 'કેનાપિ' પદ સંદેશ મોકલનારને, 'કસ્યાપિ' પદ સંદેશ જેના પ્રતિ

છે તેને, અને 'સ્વયં' પદ સંદેશ લેઈ જનાર-લેખાતર્ગત સૂચન પ્રમાણે મુખ્યસંદેશ કહેનાર સિદ્ધાર્થકને, લાગુ પડે છે. વઢી 'વાચ્યં' પદ વચ્ચે ધાતુના પ્રેરકના વિ-ધ્યર્થ કૃદંતનું રૂપ છે; અર્થાત્ તેનો અર્થ 'આખ્યેયમ=કહેવું' નહિ પણ 'આ-ખ્યાપ્યમ=કહાવવું' થાય છે. જો 'કહેવું' એવો અર્થ કરિયે તો 'કેનાપિ' પદ કહેનાર-સંદેશ લેઈ જનાર-સિદ્ધાર્થકને લાગુ પડે, ને તેમ થાય તો લેખ-માં તેનું નામ ચુલ્હું ન ઘટે; એટલે શકટદાસને વહેમ ઝપડ્યા વિના પણ નજ રહે, જેથી તે લેખ લખી આપેજ નહિ. જુઓ અંક ૫ માં કપટ લેખના સંબંધમાં વિવેચન. આ કારણસર ઉપર પ્રમાણે 'વાચ્યં' તે પ્રેરક કર્મણિરૂપ લીધા વિના છૂટકો નથી.

પૃષ્ઠ—૧૭ પંક્તિ—૮-૯.

મૂલમાં અહિંની તેમજ વંગ આવૃત્તિમાં આ અર્થનો શ્લોક ગદ્ય રૂપે છાપ્યો છે; પરંતુ તે શુદ્ધ આર્યા છે. પદ્યસ્વરૂપ જાણવામાં આવે એટલા માટે તે આદિ આપિયે છિયે.

ચાણક્યમિ અકરુણે સહસા સદાવિન્સ વિ જગસ્ય ।

ણિદોરાસસ વિ સક્લા કિં ઉણ મહ જાદદોસસ ॥

પૃષ્ઠ—૧૯ પંક્તિ—૧૧.

મૂલમાં આ અને તે પછીની ઉત્તિમાં 'વાઆચ્છલં' અને 'છલં' તથા 'અચ્છલં' પદ છે તેમાંના 'છલ' અંશનો અર્થ સંપાદક 'અપ્રમાણિકપણું કૂડકપટ' એવો આપે છે. પણ પૂર્વાપર સંબંધ જોતાં 'સ્વલિત-દોષ-અપરાધ' એવો અર્થજ ઠીક લાગે છે. જુઓ મેદિની છલં સ્વલિત સામ્યયોઃ । વઢી જુઓ હૈમી દેશીનામમાઝા પૃ. ૧૧ પં. ૩ અચ્છલમનપરાધઃ । ચંદનદાસનું વાણિયાગતથી કહેવું એવું છે જે એટલી બોલવામાં ચૂક થઈ.

પંક્તિ—૨૨-૨૩.

આવા અર્થનો મૂલનો શ્લોક ગ્રંથકર્તાનો નથી, પણ કેવળ સુભાષિત તરીકેજ દાખલ કરેલો છે, એમ જણાય છે. આ તર્કને (૬) સંજ્ઞાની પ્રતનો 'ઉક્તં કસ્યાપિ' પાઠ પુષ્ટિ આપે છે. વઢી સરસ્વતીકંઠાભરણમાં પણ ઉત્તરવક્રનિર્દર્શનના દ-ષ્ટાંત તરીકે આવોજ શ્લોક સંસ્કૃતબદ્ધ નનામો આપ્યો છે, અને સુભાષિતાવલી-માં પણ સંસ્કૃતબદ્ધ આવો શ્લોક છે; તે ઉપરથી પણ આજ વિચાર દૃઢ થાય છે. એ શ્લોકનું ઉત્તરાર્થ કહેવતરૂપ જણાય છે. જુઓ કર્પૂરમંજરી પૃ. ૧૦૦. ટીકાકાર પણ પ્રસ્તુત આર્યા પ્રક્ષિત લેખે છે.

પૃષ્ઠ—૨૨ પંક્તિ—૨૦.

આ શાર્ફરવની ઉક્તિ પૂર્વે ‘ પડદા પાછલ કોલાહલ સંભળાય છે ’ એ સૂચના પછી અહિંની આવૃત્તિ નીચે પ્રમાણે ત્રણ ઉક્તિ વધારે આપે છે.

ચાળક્યઃ । શાર્ફરવ શાર્ફરવ ।

શિષ્યઃ । પ્રવિશ્ય । ઉપાધ્યાય આજ્ઞાપય ।

ચાળક્યઃ । કિમેષ કલકલઃ ।

વેંગ આવૃત્તિમાં પણ થોડાથળા ફેરફારથી ઉપર પ્રમાણેજ છે. પરંતુ આ પાઠ અસંભવ્ય છે; કેમજે શાર્ફરવને ચંદનદાસની જોડે મોકલ્યો હતો; જેથી ચાળક્ય તેને હાંક મારે એ ઘટતું નથી. શિષ્ય પોતેજ ચંદનદાસને દુર્ગપાલના હાથમાં સોંપીને પાછા આવતાં રસ્તામાં શકટદાસ ભાગી ગયાની સ્વર સાંભળી શ્વાસમયો આવે ને વાત ચાળક્યને કહે એ વધારે સંભવતું તેમ બેસતું આવતું સંયુક્તિક છે. વળી ચંદનદાસ હાજર છતાં તેને વિહીવરાવવાને શિષ્યને મોકલી કોલાહલ સંભળે પૃચ્છા કરાવવી એ ઘટે છે; પણ ચંદનદાસના ગયા પછી તેમ કરવાનું તેમ કાદ કારણ નથી. અહિં ક્ષેપક ભાગ પેશી ગયો છે એ વાત M. R. અને K. સંજ્ઞાની પ્રતો આ ત્રણે ઉક્તિ છોડી દે છે તેથી સિદ્ધ થાય છે. આંતર પ્રમાણને અનુસરી સંગતિ સાચવી અમે એ ત્રણ પ્રતોનો પાઠ સ્વીકારી ભાષાંતર કરતાં ઉપરની ત્રણ ઉક્તિ ગાળી નાંચી છે.

અંક ૨. પૃષ્ઠ—૨૪ પંક્તિ—૧૨-૧૪.

સંપાદકે સ્વીકારેલો પાઠ અહિં ‘અમન્તોસહિકુસલો વાલગ્ગાહી મત્તમતંગ-આરોહી લદ્દાહિઆરો જિદકાસી રાઅસેવઓ’ એ પ્રમાણે છે. તેમાં વ્યાલગ્ગાહી અને રાજસેવકના સંબંધમાં વિધેય અંશ યથાન્યાય જૂદો જોવામાં આવે છે, પરંતુ મતંગજારોહીનો વિધેય અંશ વ્યસ્ત નથી; જે વ્યાકરણદૃષ્ટિએ ઠીક નથી. આથી કરીને એ અંશમાં અમે પમત્તો મતંગઆરોહી પાઠ G. A. આદિ સંજ્ઞાની પ્રતો ઉપરથી ઉપજાર્વી ભાષાંતરમાં તેને અનુસર્યા છીએ.

પૃષ્ઠ—૨૬ પંક્તિ—૯.

અહિં સંપાદકે શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિમાં ‘ વિષયવ્યાસઙ્કરુદાત્મના ’ પાઠ લીધો છે પરંતુ વિસ્મૃતભક્તિત્વ, મીરુત્વ અને પ્રતિષ્ઠાધિત્વ આદિ દોષવાચક પદ આજ શ્લોકમાં તે તે પ્રસંગે પ્રત્યુક્ત જોઈએ છિયે, તેના અનુરોધે ‘મૂઢાત્મના’ પાઠ વધારે સ્વચ્છ છે. આ B. E. N. G. અને P. સંજ્ઞાની પ્રતોનો પાઠ છે ને એ બહુસંમત છે તેમજ હવે પાઠ આંતિમૂલક જણાય છે તેથી એજ ગ્રાંથ લઈ તેનેજ અહિં અવલંબ્યો છે.

પૃષ્ઠ—૨૭ પંક્તિ—૧૪-૧૫.

મૂલમાં અહિં ‘ પરકૃત્યોપજાપાર્થમ ’ પદ છે, જેનો સંપાદક ‘ શત્રુનાં કૃત્યની છૂપીરીતે ધીમી આપવા સારું ’ એવો અર્થ કરે છે, ને કહે છે જે આગળ મૂલ પૃષ્ઠ ૧૦૭ માં ‘ ઉપજાપ ’ શબ્દ ફરી વાપરેલો છે ત્યાં પણ તેનો આવોજ પણ સહજ ભિન્ન અર્થ છે. આ વીજી વારના ‘ ઉપજાપ ’ શબ્દનું નિવચન તે સ્થલેજ સ્પષ્ટ કરીશું. પણ અહિં એટલું કહિયે છિયે જે ત્યાં પણ કોઈ એવો અર્થ નથી થતો. પ્રસ્તુત વિષયમાં તો એઓ જે અર્થ આપે છે તે કેવળ બાધિત છે; કેમજે અહિંજ એક પંક્તિ મૂકી કે ‘ શત્રુની પ્રતિક્ષણ વાતની મેલવવા તથા તેમનું એક્ય ભેદવા જીવસિદ્ધિ આદિક મિત્રોને યોજ્યા છે ’ એમ આપણે વાંચિયે છિયે. આજ વાક્યથી વઢી એમણે દીસી આવે છે જે તેનો ‘ અર્થ ભેદ ’ એટલે ‘ ફાટફુટ ’ પણ નથી. આથી કરીને પ્રકૃત પદનો ‘ શત્રુઓનાં કૃત્યના ઉપજાપ સારું-શત્રુઓને સ્વકાર્ય વિષે ઉપજાપિત કરી ડંધી મતિ આપી અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવાની સ્વતંત્ર સારું ’ એવો અર્થ કરિયે છિયે. એના સમર્થનમાં **દશકુમારચરિત**-પૃ. ૧૬૨-પં. ૧૧ નું ‘ તેષુ તેષુ ચાકૃત્યેષુ પ્રાસરન્ પરોપજાપાઃ ’ એ વાક્ય તથા તે ઉપર **પદચંદ્રિકામાં અમર (? અજય)** માંથી આપેલું ‘ ઉપજાપઃ કૃતો (? કૃતેર) ભેદઃ ’ એ પ્રમાણ લક્ષમાં લેવા મુજ વાંચનારને વિનવિયે છિયે.

પૃષ્ઠ—૩૦ પંક્તિ—૨૩-૨૪.

રાક્ષસ અહિં **વિરાધગુપ્ત**નું પૂરું નામ કહેવા તો જતો હતો પરંતુ **પ્રિયવદક** પાસે હોવાથી તેનાથી છુપાવવા ફેરવી વાઢી ઉપર પ્રમાણે કહે છે. જાણે કે ‘ અયે વિરાધરૂપઃ-અરે ! શું વરવુંવિરાધ રૂપ છે ! ’ એમ કહેવા જતો હોય, પણ અસમ્યક્તાની શંકાથી વચ્ચેથીજ ‘ -રૂપઃ ’ અંશ પડતો મૂકી મુદ્દાના અંશ ઉપર આવવા કરતો હોય, તેમ ‘ નનુ વિરુદ્ધશ્મશ્રુઃ ’ કહી ઉક્તિ પૂરી કરી દે છે. ‘ અયે ’ પદ મૂલે સ્મરણાર્થે ને પાછલથી પલટેલી વચનરચનામાં સંભ્રમાર્થે છે, અને અપૂર્ણ ‘ વિરાધ ’ અંશ પ્રથમા **વિરાધગુપ્ત**ના અર્થે પણ પાછલથી ફેરવી વાંઢતાં ‘ અરે ! શું વરવુંવિરાધ રૂપ છે ! ’ એવા ગમ્યમાન અર્થે યોજેલ છે, અને ‘ નનુ ’ વિનિગ્રહાર્થે છે. ટીકાકાર ‘ વિરાધ ’ અંશ ‘ વિરુદ્ધશ્મશ્રુઃ ’ સાથે સમસ્ત લે છે. પરંતુ વચ્ચે ‘ નનુ ’ નિપાત આવ્યો છે તેથી એ વ્યાખ્યાન ગ્રાહ્ય નથી.

પૃષ્ઠ—૩૨ પંક્તિ—૧૭.

મૂલના ‘ અન્તર્નગરવાસિષુ ’ પદે કરીને સંપાદક ‘ નગરમાંહિના **રાક્ષસ**ના પક્ષના ’ એવો અર્થ કરે છે, પણ ચતુર્થ અંકના લેવટમાં આવેલા ‘ લાયક લડાયક છો...’

૬. શ્લોકથી તેમજ તે પહેલાંની ગય વાતચિતથી એમ જણાય છે જે રાક્ષસ જ્યારે નગર છોડી નીકળ્યો ત્યારે તો પુરવાસી સમસ્ત નંદના પક્ષમાં હતા, જેમને પ્રથમ અંકમાં નિપુણક કહે છે તેમ રહેતે રહેતે તે તે અણરાગનાં કારણ દૂર કરી કરી ચા-
ળક્યે પાછલથી મેઢવી લીધા.

પૃષ્ઠ—૩૪ પંક્તિ—૧૫-૨૨.

અહિં મૂળ પૃ. ૧૧ પં. ૧ માં 'કૃતાભિપેકે કિલ વૈરોચકે' લઘ્વી વૈરોચકના વિધેય પદ તરીકે પૃ. ૧૨ પં. ૫ માં 'નન્દસ્ય ભવનં પ્રવિશતિ' એ આપેલું છે તેથી બહુસંમત વીજીવારનું 'વૈરોચકે' પદ પ્રક્ષિપ્ત હોતાં A. P. સંશ્લેષક પ્રતોને અનુસરી તે ગાઢી નાંખ્યું છે.

પૃષ્ઠ—૩૫ પંક્તિ—૨૭.

મૂળમાં અહિં 'યોગચૂર્ણમિશ્રિતમૌષધમ્' એમ છે. એમાંનાં 'યોગચૂર્ણ' અંશનો સંપાદક 'ચમત્કારિક અસર કરનાર ચૂર્ણ' એવો અર્થ આપેલો. પરંતુ ક. સ. સા. પૃ. ૮૩ શ્લો. ૮૪ માંના 'પ્રતિયોગ' પદથી તેમજ દ. કુ. ચ. પૃ. ૧૬૩ પં. ૧૨ ને ૧૬ તથા તે ઉપરની ટીકા ઉપરથી જણાશે જે આવા પ્રસંગમાં વપરાતા 'યોગ' શબ્દનો અર્થ અમે આપ્યા પ્રમાણે ક્ષેર થાય છે. જુઓ વઢી મેદિની.

પૃષ્ઠ—૩૮ પંક્તિ—૯.

અહિં મૂળમાં 'નિગૃહીતઃ' એવો અંશ છે તેનો સંપાદક 'કેદ કર્યા' એવો અર્થ કરે છે. પણ જીવસિદ્ધિ અને શકટદાસને કેદથી ભિન્ન સજા થઈ છે તે જોતાં કેવળ 'શિક્ષા' નો ભાવ લેઈ ભાષાંતર આપ્યું છે.

પૃષ્ઠ—૪૦ પંક્તિ—૨૧.

અહિં મૂળમાં શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં 'મૂર્ધાવિવધ્ય સ્વજમ્' એવો પાઠ લેઈ 'અ-વિવધ્ય'નો અર્થ 'વિધૃત્ય' એવો કરી ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે. સંપાદક જો કે પાઠ તો અહિં ત્રીજો છાપે છે તથાપિ પોતાના ટિપ્પણમાં તે અમે લીધેલા પાઠ તર્ક સ્પષ્ટ વલણ બતાવે છે. ત્રીજા ચરણમાં 'અપરોપ' શબ્દનો 'રાજ્યધ્રંશ' અને 'આઘાત' શબ્દનો 'વજાહવું' એવો અર્થ સંપાદક આપે છે. પણ પ્રથમ શબ્દનો 'ઉન્મૂલન' એ વધારે વિશદ અર્થ હોઈ અમે ભાષાંતરમાં 'નિકંદન' પદ યોજ્યું છે. આથી નંદનું ઉન્મૂલન ઉપમાન છતાં ઉપમેય અંશનો 'આઘાત' શબ્દ પણ વધવાચક લેવો ઉચિત છે. જુઓ આ અર્થના સમર્થનમાં મૃ. પૃ. ૧૪૪ પં. ૩ તથા હિ. ૪-૭૧.

પૃષ્ઠ—૪૧ પંક્તિ ૧૭-૧૮.

અહિં પણ સંપાદકના દક્ષિણાત્ય પાઠને બદલે B. E. N. G. સંશ્લેષક પ્ર-

તોના 'કામમપર્યાપ્તમિદમસ્ય' ઇ. પ્રાચ્ય પાઠ વધારે સારો હોવાથી ભાષાંતરમાં તેજ સ્વીકાર્યો છે.

પૃષ્ઠ—૪૩ પંક્તિ—૪.

અહિં મૂળમાં 'ઉપજાપ શબ્દ' છે. જેનો અર્થ સંપાદક overtures અથવા secret negotiations with the enemy's adherents એવો કાંક આપે છે. પરંતુ અહિં કાંઈ 'કરારપૂર્વક સરતે' કે 'મસલત' કશું એ ન હતું. માત્ર અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા—આંડે રસ્તે ચઢાવી દેવા, ગૂઢ યુક્તિયો રાક્ષસ તે તે પ્રણિધિ દ્વારા યોજતો. અર્થાત્ પૂર્વ પ્રસંગમાં એ શબ્દનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તેજ અહિં લેવાનો છે. અમે તે વદલ મમમ 'સ્વટપટ' (અલબત મમાવી દૂષિત કરી અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવાનીજ સ્વટપટ) એ શબ્દજ ભાષાંતરમાં યોજ્યો છે.

પંક્તિ—૬.

અહિં મૂળમાં 'અમાત્ય વાઢં ક્ષમન્તે યથાપ્રકાશમનુગચ્છન્ત્યેવ' એમ છાપી પાછળના ભાગનો They act in pursuance of such overtures as things are coming to light એવો કાંક અર્થ સંપાદક કરે છે. આ રીતે જોતાં તેઓ 'વાઢં ક્ષમન્તે' અને તે પછીના પદસમુચ્ચયને બે સમકક્ષ સ્વતંત્ર વાક્ય લેતા હોય એમ દીસે છે પણ આમ લેવામાં વધુ વાંધા છે. પ્રથમ તો જોડવાને સંયોજક નથી. સંયોજક અધ્યાહાર લેતાં એ બેનો સંબંધ બેસતો નથી. તેમ વઢા 'યથાપ્રકાશ' શબ્દનો અર્થ ક્ષિપ્ત છે. એ સમસ્ત પદ માનવાથી વઢા બીજો વાંધો આવે છે તે એજ સમાસગત 'પ્રકાશ' અંશને એકલો પાડી પછીની રાક્ષસની 'સચ્ચે કિં તત્ર પ્રકાશમ્' એ ઉક્તિમાં જોડવો પડે છે. આથી અમે પ્રથમ વાક્યને મુખ્ય વાક્ય લેઈ બીજાને ગૌણવાક્ય માની 'યથા' ને સંયોજક ગણી 'પ્રકાશમ્' પદ સ્વતંત્ર લેખી 'યથા પ્રકાશમનુગચ્છન્ત્યેવ તથા વાઢં ક્ષમન્તે' એમ અન્વય કલ્પી ભાષાંતર કર્યું છે.

પંક્તિ—૮-૧૨.

અહિં પણ મૂળમાં ઉપર જેવોજ છાપવામાં વાક્યયોજના વિષે ગોટાલો થઈ ગયો જણાય છે. 'કુપિતશ્ચન્દ્રગુપ્તશ્ચાણક્યસ્યોપરીતિ' અહિં વિરામ જોડ્યે, અને એમાં અંતના 'ઈતિ' પદને 'ઈદં તત્ર પ્રકાશમ્' સાથે યોજવું જોડ્યે. વિરાધગુપ્તનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય એવો છે જે મલયકેતુને ભાગી જવા દીધો ને પકડ્યો નહિ તેથી ચંદ્રગુપ્ત ચાણક્ય ઉપર ગુસ્સે છે એજ આપણી સ્વટપટ વાક્યાનું પ્રકટ પ્રમાણ

છે; વધારામાં વઢી મારા પોતાના અનુભવથી કહું છું જે **ચંદ્રગુપ્ત**નું મન જમ ઉંચું છે તેમ **ચાણક્ય**ની ચાલ પણ **ચંદ્રગુપ્ત** પ્રતિ વદલાઈ છે;—તે તેને વારે વારે આડો આવી દુભવે છે. અમારી યોજના પ્રમાણે પુનરુક્તિનો સંભવ ન રહેતાં ‘હૃથમપિ’ માનું ‘અપિ’ પદ સાર્થક થશે.

અંક ૨. પૃષ્ઠ—૪૬ પંક્તિ—૨૨.

આ પદ્ધતા પાછળથી પ્રતીહારીનું ઘોલવું છે, તેથી મૂળમાં એ ઉક્તિ સંસ્કૃતમાં આપી છે તે પ્રાકૃતમાં જોડ્યે. N (૪) સંજ્ઞાની પ્રત તે માગ્યાતુક્યા પ્રાકૃતમાંજ આપે છે.

પૃષ્ઠ—૪૭ પંક્તિ—૧૧.

મૂળમાં ‘આત્મવાદ્ધિઃ’ પદ છે જેનો સંપાદક ટીકાકારને અનુસરી ‘મનઃસંયમ-વાઢા’ એવો અર્થ આપે છે. પણ આ અર્થ નીતિશાસ્ત્રના સંપૂર્ણ સંકેત પ્રમાણે ન હોતાં અમે ઉપર કામંદકીય નીતિસારને અનુરોધે માપાંતર કર્યું છે. તે ગ્રંથમાં આત્મસંપત્તિ નીચે પ્રમાણે આપી છે.

વાગ્મી પ્રગલ્ભ્યઃ સ્મૃતિમાનુદયો વલ્લવાન્ વર્ષી ।

જતા દળસ્ય નિપુણં કૃતાશલ્પઃ સ્વવગ્રહઃ ।

પરાભિયોગપ્રસહો દૃષ્ટમર્વપ્રાર્તાક્રિયઃ ।

પરચ્છિદ્રાનુપેક્ષી ચ સંધિધિગ્રહતત્વાધિત્ ॥

ગૃહમન્ત્રપ્રચારશ્ચ દેશકાર્લાવિભાગવિત્ ।

આદાતા સમ્યગથોનાં વિનિયોક્તા ચ પાત્રવિત્ ॥

ક્રોધલોભમયદ્રોહસ્તમ્ભચાપલવર્જિતઃ ।

પરોપતાપપૈન્દ્રાયમત્સંયંધ્યાનુતાતિગઃ ॥

વૃદ્ધોપદેશસંપન્નઃ શક્તો મધુરદર્શનઃ ।

ગુણાનુરાગી સ્થિતવાગાત્મસંપત્ પ્રકીર્તિતા ॥

પૃષ્ઠ—૫૫ પંક્તિ—૧૦.

અહિં મૂળ શ્લોકના ચોથાં ચરણમાં સંવસંમત પાઠ ‘હરતુ તનુરિવ ક્લેશમૈશી શરદ્ભઃ’ એવો છે. એ પાઠ મુલાવો સ્વવરાવનારો છે. વન્યું છે પણ અમ્મજ. ટીકાકાર અને સંપાદક આ કુટિલ રચનાથી ભ્રમમાં ભરમાયાજ છે. તેઓ ‘શરદ્’ને પ્રધાન પદ—● ઉપમેય લેખી ‘શરદ તમારું રક્ષણ કરો’ એવોજ અર્થ અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં આપે છે. ટીકાકાર ‘શરદ્’ને ઉપમેય ગણતાં કરી અર્થ ઘટનાની મુશ્કેલી જોઈ તેમાંથી છટકવા શરદ અને શિવમૂર્તિનો પરસ્પર ઉપ-

માનોપમેયભાવ લેતા હોય તેમ લોચા વાળે છે. સંપાદક અહિં ટીકાકારથી જૂદા પડે છે, અને પોતે આ શ્લોક ઉપર સ્વતંત્ર સ્વકલ્પિત વ્યાખ્યાન આપે છે. પરંતુ કલ્પના ઉદ્ભટ છતાં અર્થ કેવળ ક્ષિપ્ર અને અસંભાવ્ય ઊપજી આવે છે. મૂળના ‘મસ્મ’ અને ‘એમી કૃત્તિ’ શબ્દનો સાહજિક માન્ય અર્થ પ્રકરણ જોતાં ‘વિ-ભૂતિ શિવ ચોલે છે તે’ અને ‘ગજાસુરનું ચર્મ શિવ ઓઢે છે તે’ એવો જ છે. અને વદલે સંપાદક ‘શરદ ઋતુનાં ધોળાં વાદળાં’ અને ‘અસમાન’ એવો અ-ઘટમાન અર્થનો આક્ષેપ કરે છે. **મદ્દાચાર્ય તારાનાથ** પણ ‘શરદ’ને જ ઉપમેય લે છે; તેઓ રૂપક અલંકાર લેખી ‘હવ’ને સ્થાને ‘હહ’ પાઠ લેઈ અર્થ કરવા જાય છે, પણ તેથી ગોટાલો દૂર થતો નથી.

અહિં યાતો જાણીજોઈને કવિયે આર્થી કૂટરચના કરી હોય અથવા તો વ-હુજ જૂના વચ્ચતથી કવિનો અસલ પાઠ પલટાઈ ગયો હોય. ગમે તેમ હોય તોપણ • પૂર્વાપર સંગતિ જોતાં ‘હરતુ શરદિવ ક્લેશમેશી તનુર્વઃ’ (અમે તો ગુન્ધવળ દૂર ક-રવા પાઠ પણ આજ અહિં કલ્પવા चाहिये છिये) એવો જ કવિનો અભિપ્રેત અર્થ છે; કેમજે ‘પ્રથમં તાર્વાદ્રિશિષ્ટદેવતાસ્તુતિરૂપેણ પ્રવૃત્તશરદ્રુણપ્રલ્યાપનમાશીર્વચનમ્’ એમ જે **ચાણક્ય**ને મુખે કવિ કહે છે તે ઉપરથી ચ્ચુલ્લંજ છે જે પ્રથમનું અર્થાત્ પહેલા વૈતાલિકનું ચોલવું તે વિશિષ્ટ દેવતાની સ્તુતિ રૂપે આશીર્વચન છે, જેમાં પ્ર-સંગવશાત્ ચાલતી શરદ ઋતુનું પણ પ્રલ્યાપન કર્યું છે; એટલે જેમ તે વૈતાલિક-ના વીજા પદ્યમાં **વિષ્ણુ**ની દષ્ટિનું વર્ણન છે તેમ પહેલા પદ્યમાં **શિવ**ની મૂર્તિનું જ વર્ણન સમજવું જોઈયે. આર્થી ‘એશી તનુઃ’ પદ ઉપમેય અને ‘શરદ’ પદ ઉપમાનને સ્થાને સમજવું જોઈયે, અને દેવસ્તુતિ રૂપે જ વંને પદ્ય લેખવાં જોઈયે. આમ કર-વાથી, અન્યથા એક વચ્ચત શરદ ઋતુનું અને વીજી વચ્ચત **વિષ્ણુ**ની દષ્ટિનું વર્ણન લેતાં પ્રક્રમ ભંગનો દોષ આવે, તે પણ દૂર થાય છે.

પૃષ્ઠ—૫૮ પંક્તિ—૧૩-૧૪.

આ ભાષાંતર સંપાદકે આપેલા અતિ સંક્ષિપ્ત દાક્ષિણાલ્ય પાઠ પ્રમાણે છે. એના કરતાં B. N. G. સંજ્ઞક પ્રતોનો પ્રાચ્ય પાઠ વિશેષ ઉત્ક્રિષ્ટપ્રત્યુક્તિવાળો હોઈ પ્ર-કરણને ઠીક દીપાવે છે. માટે એ પાઠને અવલંબી શુદ્ધિપત્રમાં પ્રકારાંતરે ભાષાં-તર આપ્યું છે તે આ ચે પંક્તિને ટેકાળે વાંચવા વાચકવર્ગને વિશતિ છે.

પંક્તિ—૧૫-૧૬.

આ સ્થળે અમે સંપાદકના દાક્ષિણાલ્ય પાઠનો અનાદર કરી પ્રાચ્ય પાઠ જ સ્વીકાર્યો છે; કેમજે દાક્ષિણાલ્ય પાઠમાં ‘ઇતોપરાગાદપક્રમ્ય મલયકેતુમાશ્રિતા-

નામ્' એટલો જે વધારાનો અંશ છે તે આગલ આપેલી યાદીનું આગલથી કદંગુ સૂચન કરી વૈરસ્ય ઉપજાવે છે. વળી તે એ યાદીના આરંભના શબ્દોએ કંઈક અંશે પુનરુક્તિ પળ છે.

પંક્તિ—૧૯—૨૧.

પૂર્વની પંક્તિ ૧૩—૧૪ ના સંવંધમાં દશાંવેલાં કારણોને લીધે તથા બીજાપણ સવવથી સંપાદકનો સંક્ષિપ્ત દાક્ષિણાત્ય પાઠ તજી વધારે ઉક્તિપ્રત્યુક્તિવાળો પ્રાચ્ય પાઠ અહિં અમે કબૂલ રાખ્યો છે; જેથી કરીને આગલ પૃ. ૫૯ પં. ૬ ની ઉક્તિ પણ પ્રાચ્ય પાઠ અનુસાર ચંદ્રગુપ્તના મ્હોમાં મૂકવી પડી છે. આવીજ રીતે પૃ. ૬૦ પં. ૮—૧૦ માં પણ વધારે ઉક્તિપ્રત્યુક્તિવાળો પ્રાચ્ય પાઠ સંગ્રહ્યો છે.

પૃષ્ઠ—૫૯ પંક્તિ—૫.

આના પછી ચારે દાક્ષિણાત્ય વર્ગની પોથીમાં તેમજ બં B. N. સંજ્ઞક પ્રાચ્ય-વર્ગની પ્રતોમાં વહુ ભાગે નીચેના શબ્દો વધારે જોવામાં આવે છે:—‘એતે વયં દેવસ્ય કાર્યે અવહિતાઃ સ્મૃતિઃ પ્રકાશમ્ । એતાવદેતત્પત્રમ્ ।’ આ ભાગ અમને નિરર્થકજ નહિ પણ ઉલટો અર્થને હાનિ કરનાર માસે છે. **ચાણક્ય** સરસ્વો ગૂઢ સ્વપટ્ટી પુરુષ એના આત્મ પ્રાણિધિ સિદ્ધાર્થક પૂર્વે તો યુગ્મ પણ અંતરના મિત્ર ક્ષેપણકવેપી **હિંદુશર્મા** આગલ પણ **ભદ્રમટ** આદિના નાશી જવાનો મેદ જે બોલતો નથી તે એ પરમ રહસ્ય એક સામાન્ય રાજલેખક પાસે રહેતી સુહૃદી યાદીમાં કદીપણ અંકિત કરે એ અમને અસંગત અઘટિત અને અસંભવ્ય લાગે છે. આથી અમે B. અને G. સંજ્ઞાની પોથીને અનુસરી એ વહુસંમત ઉપ-પત્તિવિરોધી અધિકાંશનો અનાદર કર્યો છે.

પૃષ્ઠ—૬૩ પંક્તિ—૭—૮.

અહિં મૂળમાં ‘નવનર્વાતશતદ્રવ્યકોટીશ્વરાઃ’ એવું પદ છે, એ જરા ગુંચવળ ભરેલું છે. જો ‘કોટિ’ શબ્દ ‘કરોડ’ એ સંખ્યાવાચક હોય તો સમાસ કાંઈક કદંગો માસે છે. તેમ નહિ ને જો તે સમૂહવાચકજ હોય તો ‘નવનર્વાતશત’ એટલુંજ દ્રવ્ય પરિમાણ નંદની સમૃદ્ધિના પ્રમાણમાં સ્વલ્પ જણાય છે. **કથાસરિત્સાગર**માં નંદની સમૃદ્ધિનું પરિમાણ ‘નવાધિકાયા, નવતેઃ કોટીનામધિપો હિ સઃ’ એ રીતે આપ્યું છે; જ્યાં ‘કોટિ’ શબ્દ સંખ્યાવાચક સમજાય છે. આથી ઉપરના પદમાં પણ તે સંખ્યાવાચકજ લેકો ઠીક જણાય છે. એમ માસે છે જે અસલ પાટ ‘કે-નાન્યેનાવલિસા નવ નવનર્વાતદ્રવ્યકોટીશ્વરાસ્તે’ એવો હશે, જેમાંનું પ્રથમ ‘નવ’ પદ ન સમજાયાથી ક્ષેપક લહી તે બદલ વૃત્તનું માપ જાલવવા પાછલ્લથી ‘નવનર્વાત’

પૂટે 'શત' શબ્દ નાંચી દીધો હશે. નંદના સંબંધમાં 'નવ' વિશેષણ મૂકવાથી ચતુર્થ ચરણમાંનું 'પર્યાયભૂતાઃ' પદ સાર્થક થાય છે. કથાસરિત્સાગરને અનુગુણ પાઠ જો નજ લેવો હોય તો કઢંગા સમામર્થી સંતુષ્ટ રહી 'શત' શબ્દમાં **વાળવ્યની** વડાઈજ પ્રદર્શિત સમજી નિર્વાહ કરવો રહેશે.

અંક ૪ પૃષ્ઠ—૬૭ પંક્તિ—૩.

મૂલમાં ત્રીજા ચરણમાં 'ઉપગ્રહ' શબ્દ છે તેનો ટીકાકાર 'નિરોધ' પર્યાય આપી અર્થ ચૂંથી નાંચે છે. અમે 'અનુકૂલ' અર્થ લેઈ ભાવાર્થ જાલવી ભાષાંતર કર્યું છે, જુઓ **મેદિની**.

પૃષ્ઠ—૬૮ પંક્તિ—૨.

શબ્દશઃ અર્થ તો 'વાગ્દેવીજ ડાવી આંચના ફરકવાથી સ્વયં પ્રસક્ત હોઈ પ્રતિપાદન કરે છે' એવો થાય. એના ભાવાર્થને અવલંબી ભાષાંતર કર્યું છે. મૂલમાં 'પ્રસ્તાવગતા' પદ છે જેનો ટીકાકાર 'સંવાદ ગતા' અને સંપાદક as contained in the foregoing conversation. એવો અર્થ આપે છે. એ બંને અર્થ અહિં સર્વાંશે લાગુ ન હોતાં અગ્રાહ્ય છે.

પૃષ્ઠ—૭૦ પંક્તિ—૧૪.

અહિં 'આત્મગુણસંપન્ન' પદ છે. તેનો સંપાદકે possessed of similar qualities, tastes, feelings &c. as one's self એવો અર્થ આપ્યો છે. પણ તે અર્થશાસ્ત્રના સંકેત પ્રમાણે ન હોતાં અગ્રાહ્ય છે. જુઓ વલ્લી આત્મસંપત્તિના ઉત્તારાવાલું અમારું વિવેચન.

પૃષ્ઠ—૭૧ પંક્તિ—૧૮.

અર્થશાસ્ત્રમાં પ્રારબ્ધનિર્વહણાત્મક વ્યવસાયને સત્ત્વ કહે છે. એ સંકેતને અનુસરી 'સત્ત્વભંગ' પદનો અર્થ કરવાનો છે. ટીકાકારના 'મનોભંગ' પર્યાયને અનુસરી સંપાદક giving offence અર્થ આપે છે તે બરોબર નથી. અમારા મ; તના સમર્થનમાં જુઓ કા. ની. સા. ૧. ૨૬ ટીકા ભાગ; ત્યમ વલ્લી ક. સ. સા. ૨. ૪. ૪૪ નું નીચે આપેલું વચન.

પ્રવિવેશ સ તેનૈવ સહ વિન્ધ્યમહાટવીમ્ ।

સ્વપ્રજ્ઞામિવ સત્ત્વાઢ્યાં સ્વનીતિમિવ દુર્જયામ્ ॥

જુઓ વલ્લી **મેદિની**.

पृष्ठ—७५ पंक्ति—१५.

मूलमां 'आयतिग्लानिभीतः' पदं छे. तेनो अर्थ टीकाकार 'प्रतिज्ञातार्थनिर्वहणं क्लेशासहिष्णुः' एवो करे छे, अने संपादक तेज उपरथी कदाच being afraid of inability in future एम आपे छे. अमे तो 'भावि नासिपासीथी वि-हीतो' एवो अर्थ समजी जलदा बोध सारं उत्तरार्धनी वाक्यरचना पूर्वार्धना प्र-क्रमने अनुसार करी छे.

पृष्ठ—७९ पंक्ति—१२.

संपादके अहि आजार्थ 'रुन्धन्तु' रूप लाप्यं छे. पण पूर्व श्लोकमां भविष्य रूप होतां करी B. E. N(r) संज्ञानी प्रतीना 'गन्त्यन्ति' पाठ स्वीकारी 'वेग्ये' एवो अर्थ संगति जाळववा आप्यो छे.

पृष्ठ—८० पंक्ति—१२-१५.

अमे आ स्थले नीचे प्रमाणे पाठ B. G. E. तथा M. R. बगेरे सजाती प्रती उपरथी योजी भाषांतर कर्युं छे.

सावगा णिरूविदा मण आमज्झण्णादो णिवुत्तसत्तमकलणा सोहणातिहा सं-पुण्णचन्दा पुण्णमासां । तुह्माणं उत्तलाए दिसाए दक्खिणां दिसं पत्थिदाणं अ दक्खिणे णकम्बत्ते ॥

आ पाठ बहु भागे आ प्रमाणे तो G अने E संज्ञक पोथीमांज जोवामा आवे छे. पूर्ववाक्यमां B. संज्ञक प्रतमां 'णिवुत्तसत्तमकला' पाठ छे ते 'म'ने स्थाने 'स' वंचा-याथी अने 'सोहणा' नो णकार पासे आव्ये पूर्व पदनो णकार छोडी देवायाथी लेख-कना प्रमादथी उत्पन्न थयो जणाय छे; केमजेवाजी कोइ पोथीमां एवो पाठ नथी, अने बली ज्यौतिष परिभाषामां सकल (सं. शकल)नो 'करण' अर्थ थतो जाणवामां नथी. N. M. R. संज्ञक पोथियो 'सत्तम' ने बदले 'संपुण्ण' तथा 'समत्थ' अने 'कलणा' बदल. 'कल्लाण' के 'कल्लाणा' वांचो 'सोहणा' पदनो लोप करे छे. पण ए पाठे भ्रांतिथी ऊपज्यो भासे छे. एकां तरित पदमां 'संपुण्ण' शब्द छे तेथी N. संज्ञक पोथीमां 'सत्तम' ने बदले 'संपुण्ण' तथा M. R. संज्ञक पोथीमां सहज फे-रफारधीज 'समत्थ' शब्द दाखल थया अने तेम थतां 'कलणा' अंशनो अर्थ जोइये तेवो वंध बेसतो न आव्ये. B. G. E. प्रतना 'सोहणा' पाठ साथे एकार्थीभावनो 'कल्लाण' के 'कल्लाणा' पाठ ऊपज्यो एम धराय छे. गमे तेम हो तोपण संपा-दके लीधेला पाठना अर्थनो निर्वाह क्लेश वगर थाय एम नथी त्यम बली तेमां मुहूर्तविषे आपातरमणीयत्व नथी बलके उपर तरी आवतुं अशुभत्वज दीसी आवे

છે જે પ્રકરણને કેવલ અનિષ્ટ છે. અમે લીધેલો પાઠ જ્યોતિષની પરિભાષાને અનુસરતો હોઈ જ્ઞાનિત્વનું અભિમાન ધરાવતા ક્ષપણકના મ્હોમાં સાર્થક થઈ શોભા આપે છે, તેની સાથે તે મુદ્દર્ત વિષે આપાતરમણીય પળ છે.

ઉત્તર વાક્યમાં પળ સંપાદકે ‘અ’ અને ‘દક્ષિણે’ બે સ્વતંત્ર પદને એક લેખ્યાથી ભારે અનર્થ થયો છે. અહિં પળ ‘અદક્ષિણે’ એમ એકપદાત્મક પાઠ લેવાથી પ્રકરણને અનિષ્ટ અશુભત્વ આવી પડે છે. રાક્ષસની આના પછીની ‘મન્ત તિથિરેવ તાવન્ન શુધ્યતિ’ એ ઉક્તિની મતલબ એવી છે જે ‘મહેને ચંદ્ર કરણ અને નક્ષત્ર અનુકૂલ હોય ! તો પળ મૂલમાં તિથિજ મુદ્દે અનિષ્ટ છે.’ આથી કર્ગનિ ચંદ્ર કરણ અને નક્ષત્ર તો હ્રષ્ટ જોડેયેજ. આ કારણ સર B. E. N. G. સંબંધક પ્રતોના પૂર્વ દિશાના પાઠથી પુષ્ટિ મળવાથી અમે ‘અ’ અને ‘દક્ષિણે’ એ બે નોંખાં પદ લેઈ ભાષાંતર કર્યું છે. ટીકાકાર જોકે મુદ્દર્તવિષયક અર્થમાં ‘અદક્ષિણે’ એક પદ લે છે તથાપિ શ્લેષબલે ગૂઢ અર્થ ઉપજાવતાં ‘અ’ ને નોંખો પાડી ‘ચ’ ના અવશેષ રૂપે લેતો હોય એમ ‘इत्थं प्रस्थितानां च क्षत्रं न दक्षिणम्’ એ નિર્વચનથી જણાય છે.

પૃષ્ઠ—૮૧ પંક્તિ—૩-૪.

અહિં મૂલની પંક્તિયો માપસર છપાયલી ન હોતાં તેના ઉપર શ્લોકસંખ્યાંક નથી. આ બે પંક્તિની પછીની આર્યાની પહેલી પંક્તિમાં મૂલમાં ‘હોઈ’ પદ છે તેવુંજ કોઈ પદ આ ત્રુટિત પદ્યમાંથી હુત્ત થયું જણાય છે. એ વંગ પ્રતને અનુસરી મૂકિયે તો આ બે પંક્તિયો ઉદ્ગીતિના રૂપમાં બરાબર ગોઠવાઈ જાય છે. આવશ્યક ફેરફાર સાથે તે અમે નીચે આપિયે છિયે.

एकगुणा होइ तिही चउगुणे होइ णक्खते ।

चउसत्तिगुणे लग्गे एसे जोइसअतन्तासिद्धन्ते ॥

પંક્તિ—૧૩.

जीवसिद्धिनी आ उक्तिमां मूलमां कदन्ते (अमे संपादकना ‘कअन्तो’ पाठने बदले पूर्वना ‘भदन्ते’ पाठ साथे प्रास लाव्ना ‘कदन्ते’ वांचिये छिये) पद છે. તેનો ટીકાકાર અને સંપાદક ‘જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત’ અને ‘યમ’ એવા બે અર્થ લે છે. પરંતુ તે ક્લિષ્ટ હોતાં એ શ્લેષક્લેશ છાંડી ‘યમ’ એવો અર્થ લેઈ તદનુરોધ ભાવાર્થ આપ્યો છે. સમર્થનમાં જુઓ મેદિની. મૂલનું ‘મઅવં’ વિશેષણ ‘યમ’ અર્થમાંજ ‘કદન્તે’ ને લગાડી શકાય; ‘મગવાન સિદ્ધાન્ત’ એવો પ્રયોગ જાળવામાં નથી.

અંક ૬. પૃષ્ઠ—૮૪ પંક્તિ—૭.

અહિં મૂળ પૃ. ૧૮૪ પં. ૩ નો પ્રાકૃતનો 'અ' જે સંસ્કૃત નિપાત 'ચ' નું પ્રતિરૂપ છે તે શાબ્દિકને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. એ અહિં અવધારણાર્થ હોઈ ગુજરાતી નિપાત 'જ' નું પૂર્વરૂપ છે.

પંક્તિ—૧૪-૧૫.

સંપાદક અહિં 'ળ..... અળ્કૂલં ભવિસ્સદિ' એવો પાઠ આપે છે. પરંતુ સિદ્ધાર્થકનો મૂળ પ્રશ્ન 'કોદિસો અજ્જ દિવસો' મુહૂર્ત વિષે છે. ત્યાર પછીની તેની 'પત્થાણસ્સ જહ અળ્કૂલં ભવિસ્સદિ તદો ગમિસ્સં' એ ઉક્તિમાં પળ એનો એજ પ્રશ્ન શબ્દાંતરે ઉત્થલાવવામાં આવ્યો છે; જે વાત B. E. G. સંજ્ઞક પ્રતોના 'અળ્ળધા ણિવત્તિસ્સં' એ વિશિષ્ટ પાઠથી નક્કી થાય છે. તેમ છતાં જીવસિદ્ધિ તેને ઝપડતેકને નિષ્ક્રમણની મુશ્કેલીજ કહી બતાવે એ સુસંગત નથી. સિદ્ધાર્થકને પકડાવું તો દૃષ્ટજ છે. આથી અમે તે પાઠ તજી દેઈ B. E. N. G. સંજ્ઞાની પ્રતોને આધારે 'સાવગા ણ અળ્કુલેણ અળ્ળુલેણ વા ગચ્છીઅદિ' એવો પાઠ ઉપજાવી ભાષાંતર કર્યું છે.

પંક્તિ—૨૧.

મૂળમાં અહિં 'ગુલ્માધિકારિક' શબ્દ છે. તેમાંથી ગુલ્મ અંશનો અર્થ સંપાદક a sort of village potice station એવો કરે છે. પળ અહિં સૈન્યના મેલાણના સંબંધમાં એ લાગુ પડતો નથી. 'ગુલ્મ' શબ્દનો અર્થ 'શેરી, નાકું, ચકલું, દરવાજો, શહેર, ગામ, સીમાડો કે સૈન્ય ગમે તેના જાપતા સારું રાખેલું કે મૂકેલું થાણું' એવો જણાય છે. જુઓ મૃ. અંક. ૬. મ. સ્મૃ. ૭-૧૪. કા. પૃ. ૧૩૨ તથા ૨૨૨ (જ્યાં અર્થ કરવામાં સંસ્કૃત ટીકાકાર અને તેને લીધે હંગ્રેજી સંપાદક તથા ગુજરાતી ભાષાંતરકર્તા સડ મુલાવો સ્વાઈ ચૂક્યા છે). જુઓ વઢી અમે લીધેલા 'સૈન્યરક્ષક' એ અર્થના સમર્થનમાં મેદિનીનું નીચે આપેલું વાક્ય.

ગુલ્મઃ સેનાઘટ્ટભિદોઃ સૈન્યરક્ષકઃ સ્થાનમિદોઃ ।

આવી રીતે સૈન્યરક્ષક નિયમવાના શિરસ્તાની સાવીતીમાં જુઓ મ. સ્મૃ. ૭. ૧૯૦.

ગુલ્માંશ્ચ સ્થાપયેદાતાન્ કૃતસંજ્ઞાન્ સમન્તતઃ ।

સ્થાને ચુદ્ધેચ કુશલાનભીરુનવિકારિણઃ ॥

ભાષાંતર—ચારે તર્ફ નાકે નાકે ('સમન્તતઃ સ્થાને', 'સ્થાને' પદ રા. જ્ઞવેરીલાલ 'કુશલાન્' પદ જોડે યોજી 'ઘા ફીલી શકે એવા ' એમ અર્થ કરતા જણાય છે;

પણ તે અમને રુચિંકર નથી) બદલાઈ ન જાય એવા અને ડરે નહિ એવા લઙ્ગામાં કુશલ આત્મ પુરુષોને સૈન્યરક્ષક તરીકે અમુક સંજ્ઞા આપી સ્થાપવા.

આજ સંબંધમાં વઢી જુઓ કા. ની. સા. ૧૫. ૬.

સમે પ્રદેશે વિષમે ચ ભૂમેનિન્ને સ્થલે વા સુમુખેન યાયાત્ ।

અનાતુરઃ સન્નભયો હિ વિદ્વાન્ સન્નદ્વગુલ્મો વિહિતાન્નપાનઃ ॥

વઢી જુઓ શુક્લનીતિનાં નીચેનાં વાક્યો અધ્યાય વીજામાંથી લીધેલાં:—

પદ્માનામથવા પળ્ળામધિપઃ પદગામિનામ્ ।

યોજ્યઃ સ પત્તિપાલઃ સ્યાન્નિશતાં ગૌત્મિકઃ સ્મૃતઃ ॥

પરિવૃત્તિં યામિકાનાં કરોતિ સ ચ પત્તિપઃ ।

સ્વવધાનં યામિકાનાં વિજાનીયાચ્છ ગુલ્મપઃ ॥

પૃષ્ઠ—૮૬ પંક્તિ—૪.

મૂલમાં અહિં ‘શરીરં વિક્રીય ક્ષણિકપિપિ લોભાદ્ધનવતિ’ એવું છે. આ પાઠના વિવેચનમાં સંપાદક લખે છે જે ‘અપિ શબ્દ નિરર્થક છે, અને એકંદરે અહિં ક્ષણિકધનલોભાદ્ધનવતિ પાઠ લેવો વહેતર છે.’ પણ ‘અપિ’ વાઙ્મય પાઠ સારો છે એમ અમારું માનવું છે. ક્ષણિક છતાં આ મનુષ્યદેહ મોક્ષપદનું સાધન છે માટે તે વધારે કિંમતી છે, અર્થાત્ એને સ્વસ્થ કરીને મિથ્યા આશાતૃષ્ણામાં લુબ્ધ થઈ એલે ન જવા દેવો જોઈએ. તેમ છતાં એ ધનના લોભે મેં મારો મનુષ્યદેહ ડુબાવી દીધો. આમ આત્મનિંદા પૂર્વક ભાગુરાયણનું બોલવું છે. તેમાં ‘અપિ’ પદ અર્થની દૃઢતા સારું જરૂરનું છે.

પૃષ્ઠ—૯૧ પંક્તિ—૨૦.

અમે અહિં B. E. N. G. સંસ્કૃત પ્રતોનો પૂર્વ દિશાનો ‘વાચિકં ચાત્તમાત્સિદ્ધાર્થકાચ્છોતવ્યમિતિ’ એવો પાઠ ભાષાંતર કરતાં સ્વીકાર્યો છે. સંપાદક અને ટીકાકારનો પાઠ ‘વાચિકં ચાત્તમાદસ્માચ્છોતવ્યમિતિ’ એવો સિદ્ધાર્થકના નામનિર્દેશ રહિત જોવામાં આવે છે. પરંતુ તે પાઠ વધુ રીતે વાધિત છે. પ્રથમ તો ભાગુરાયણ પૂર્વે ‘માહ ! આ કોઈ નવો અજાણ્યો મનુષ્ય છે કે કોઈની તેનાતનો છે ?’ એમ પૂછે છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટજ છે જે એ સિદ્ધાર્થકથી અજાણ્યો છે; તેમ છતાં, આ લેખમાં તેનું નામ વંચાયું ન હોય, તો તેને પછીથી ‘માહ સિદ્ધાર્થક ! આ લેખ કોનો છે ?’ એવો નામ દેઈને પ્રશ્ન કેમ કરી શકે ? વઢી વીજો વાધ એ છે જે રાજકાજકુશલ કાયસ્થ શકટદાસ, પ્રથમ અંકમાં વાંચિયે છિયે તેમ, આવો લેખ આંખો મીંચી એકદમ લખી આપેજ કેમ, જો તેને અવિશ્વાસની ઝમિ શમાવનાર પોતાની સાથે પરમ મિત્રતા દાખવતા સિદ્ધાર્થકનું

નામ સ્પષ્ટ ઉપાત્ત ન હોયતો ? ત્રીજો બાધ એ આવે છે જે પ્રથમ અંકના વિવેચનમાં ‘કેનાપિ કસ્યાપિ સ્વયં વાચ્યમ્’ એ પાઠમાંના ‘કેનાપિ’ અને ‘સ્વયમ્’ એ બે પદની યોજના સંદિગ્ધ બને છે. અર્થાત્ આ બધો ગોટાલો કાઢવા પૂર્વાપર સંગતિ જાલવવા સંપાદકનો પાઠ પરિહરવો આવશ્યક છે. અમે લીધેલા પાઠને મૂળ પૃ. ૨૧૩ પં. ૩ નો M. R. G. E. સંજ્ઞક પોથિયોનો ‘સિદ્ધાર્થકાત્’ પાઠ પરોક્ષ ટેકો આપે છે.

પૃષ્ઠ—૧૨ પંક્તિ—૮.

અમે અહિં B. E. સંજ્ઞક પ્રતનો ‘તસ્મ તાડીઅમાણસ્સ’ પાઠ ભાષાંતરમાં કન્વર્ટ રાખ્યો છે. સંપાદકે ‘તાડીઅમાણસ્સ’ પદ રહિત પાઠ છાપ્યો છે. પરંતુ ચારેક ઉક્તિ પછીની ભાગુરાયણની ‘ભાઈ ! એને વઢી (પુનઃ) બાંધોને વંચજાવો’ એ ઉક્તિમાંના વઢી (પુનઃ) પદના સમર્થનમાં ‘તાડીઅમાણસ્ય’ પદ જરૂરનું હોવાથી સાત પોથીના પાઠની વિરુદ્ધ આ બે પ્રતના પૂર્વ દિશાનો પાઠ અમે સ્વીકાર્યો છે.

પૃષ્ઠ—૧૩ પંક્તિ—૨૧.

અહિં મૂળ શ્લોકના પહેલા ચરણના ઉત્તરભાગમાં ‘વિભ્રત્ સ્વપક્ષે સ્થિતિમ્’ એવો B. E. N. M. સંજ્ઞક પ્રતોને અનુસરી પાઠ લેઈ ભાષાંતર કર્યું છે. સંપાદકને ‘સપક્ષે’ પદ ઇષ્ટ છે. પરંતુ તે ઉપપત્તિ તપાસતાં અગ્રાહ્ય છે. શ્લોકના પૂર્વોત્તર ભાગ વિંબપ્રતિવિંબ ન્યાયે જોડાયેલા છે; તેમાં ‘સાધ્યે નિશ્ચિતમ્’ એ અંશનું પ્રતિવિંબ ‘યત્સાધ્યં સ્વયમેવ’ સમજિયે, ત્યમ ‘અન્વયેન ઘટિતમ્’ અને ‘વ્યાવૃત્તં ચ વિપક્ષતઃ’ એ બે એકત્ર અંશનું પ્રતિવિંબ ‘તુલ્યમુભયોઃ’ સમજિયે, તો પછી ઉત્તરાર્ધના ‘પક્ષે વિરુદ્ધં ચ યત્’ એ પ્રતિવિંબનું વિંબ ‘વિભ્રત્ સ્વપક્ષે સ્થિતિમ્’ એ પાઠજ સંભવે છે ને ઘટે છે. વઢી ન્યાયપરત્વ અન્વયવ્યતિરેકિ લિંગનાં પંચ રૂપ પૈકી ‘સપક્ષે સત્ત્વ’ તે તો ‘અન્વયેન ઘટિતમ્’ એ અંશથી ઉપાત્ત થઈ ચૂક્યું છે; કેમજે અન્વયવ્યાપ્તિ દૃષ્ટાંત વગર ગ્રાહ્ય નથી, અને અન્વયવ્યાપ્તિનો દૃષ્ટાંત તે સપક્ષજ છે. કટકના સંબંધમાં પળ ‘સપક્ષે સમર્થન’ તે પળ તેથીજ ઉક્ત છે; કેમજે અન્વય શબ્દ અનુસરણાર્થ છે, અને અનુસરણ તે સપક્ષનુંજ. આથી ટીકાકાર અને સંપાદકનો પાઠ ‘અન્વયેન ઘટિતમ્’ એ અંશથી સપક્ષ સૂચવેલો અર્થ ફરીથી ‘વિભ્રત્ સ્વપક્ષે સ્થિતિમ્’ એમ વાંચી શબ્દાંતરે કહી બતાવતો હોવાથી પુનરુક્તિગ્રસ્ત છે. અમારા પાઠથી તે દોષનો પરિહાર થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપરાંત ન્યાયપરત્વે ‘પક્ષધર્મત્વ’ લક્ષણ વિશેષમાં ડુપ્પી આવે છે.

કટકપરત્વે પળ તેની ઉપપત્તિ, સપક્ષ વિપક્ષ ગણાવતાં અવશિષ્ટ રહેલ સ્વપક્ષની વાત જીવાડે છે તેથી સિદ્ધજ છે.

પૃષ્ઠ—૧૫ પંક્તિ—૧૨.

મૂળમાં ચોથા ચરણમાં 'ગતિઃ' પાઠ ટીકાકારે અને સંપાદકે લીધો છે; તેથી અધિકારીની દશાને ચિંતવવા રૂપી ચેતનધર્મ આરોપિત કરવો પડે છે. એ ક્લેશ B. E. N. G. A. સંજ્ઞક પાંચ પ્રતોના 'મતિઃ' પાઠથી દૂર થાય છે. આથી અમે એ પૂર્વ દિશાનો બહુસંમત પાઠ અવલંબી ભાષાંતર કર્યું છે.

પૃષ્ઠ—૧૮ પંક્તિ—૫.

આ ઉક્તિના સ્વગત ભાગમાં સંપાદકે સ્વીકારેલા પાઠ પ્રમાણે અપૂર્ણતા રહે છે. માટે A. P. સંજ્ઞક પોથીમાંનો 'ભવત્ત્વેવમ્' અંશ લેઈ અધૂરો ભાગ પૂર્ણ કરી ભાષાંતર કર્યું છે.

પૃષ્ઠ—૧૯ પંક્તિ—૧૪-૧૬.

અહિંની મૂળની આલી ઉક્તિને E. G. M. R. સંજ્ઞક ચાર પોથી સ્વગત લેખે છે. પણ તે આ પછીની મલયકેતુની ઉક્તિ લક્ષમાં લેતાં ઘટતું નથી; કેમજે એ ઉક્તિથી સ્પષ્ટ સમજાય છે જે રાક્ષસે તરત કંઈક પ્રગટ ઉત્તર આપ્યો છે. આથી એમનો પાઠ ગ્રાહ્ય નથી. તેમજ વઢી, રાક્ષસે પહેલાં નજરે જોઈ સ્ત્રીદતાં પણ જે ઓઢાણમાં ન હતાં તે આમૂષણના સંબંધમાં તે હાલ એકદમ સ્વગત પણ 'વ્યક્તમેવાસ્ય ભૂષણાનિ' એમ કહેતો જણાય એ રુચિકર નથી, માટે A. P. સંજ્ઞક પોથીમાંથી સ્વીકારેલો સંપાદકનો પાઠ પણ કંઈક અગ્રાહ્ય છે. આથી અમે B. N. સંજ્ઞક પ્રતોનો પૂર્વ દિશાનો પાઠ અવલંબી ભાષાંતર કર્યું છે; જે પાઠ નીચે પ્રમાણે છે.

રાક્ષઃ । સ્વગતમ્ । કથં પર્વતેશ્વરધૃતપૂર્વાણીત્યાહ । પ્રકાશમ્ । વ્યક્તમેતાન્યપિ તેન ચાણક્યપ્રયુક્તેન વણિગ્જનેનાસ્માસુ વિક્રીતાનિ ।

પૃષ્ઠ—૧૦૧ પંક્તિ—૧૮.

અહિં B. E. N. P. સંજ્ઞક પોથીને અનુસરી મૂળ શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં ટીકાકાર અને સંપાદકે સ્વીકારેલા 'રિપૌ' પાઠને ઠેકાણે 'રિપોઃ' પાઠ વાંચી, તથા ચોથા ચરણમાં તેમના 'પ્રલયાય' પાઠને બદલે 'પ્રણયાય' પાઠ લેઈ અમે ભાષાંતર કર્યું છે. મૂળના ચોથા ચરણમાં 'માંસવદ્વિક્રેતુમ્' (=માંસ પેટે વેચવા) એમ કહ્યું છે, તેથી મહામાંસવિક્રયજ અભિપ્રત છે; અન્યથા માંસનો વિક્રય આવા સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ નથી. મહામાંસવિક્રય અસાધ્ય રૂપિત વસ્તુની સિદ્ધિ સારું સુવિદિત છે. જુઓ માલતીમાધવ, ચંડકૌશિક, કથાસરિત્સાગર રૂ. રૂ. એ ઘણું કરીને

સ્મશાનગત શબનું નરમાંસ હોય છે. કૃષ્ણ ચંતુર્દશીની રાત્રિયે ભૂતપ્રેતાદિસં-
કુલ સ્મશાનમાં જઈ શબ હાથ કરી તેનું માંસ પ્રેતાદિકને સમર્પી આ-
રાધવામાં મહાસાહસ હોતાં કરી તે ઇષ્ટસિદ્ધિપ્રદ કલ્પ્યું છે. જુઓ ગ-
ઉહલવહો ૩૨૭; ક. સ. સા. ૫. ૨. ૧૮૩. આ રીતે મુપેલાજ માણસનું માંસ
ભૂતપ્રેતાદિકને આપવામાં આવતું હોતાં કરી ‘પ્રલયાય માંસવદિક્રેતુમ્’ (=વધ
અર્થ માંસવત્ વેચવા) એ પાઠ કેવલ અસંગત છે. આથી ડલટું ‘પ્રણયાય’
(=પ્રસંનતા સારું-પ્રસંન કરવા) પાઠ તો જોવો જોઈયે તેવો લાગુ પડતો છે.
‘પ્રણયાય’ પાઠ આ રીતે ગ્રાહ્ય હોતાં ‘રિપોઃ’ પાઠ સ્વીકારવો ઇષ્ટાપન્ન છે.

અંક ૬ પૃષ્ઠ—૧૦૪ પંક્તિ—૯.

મૂળના ત્રીજા ચરણમાં ‘જઅળકજ્જમ્’ પદ છે. તેનું વ્યાખ્યાન ટીકાકાર ‘જય-
ત્યનેનેતિ જયનં સૈન્યયુદ્ધાદિ । કરણે લ્યુટ્ । જયનેન જયકારણેન સેનાદિનૈવ ય-
ત્કાર્યં તત્’ એ પ્રમાણે કરે છે, ને સંપાદક તે અર્થ કબૂલ રાખે છે. તથાપિ તે
પોતાના ઇંગ્રેજી ટિપણમાં લખે છે જે ‘આ રીતે અર્થ કરવો એ ક્લિષ્ટ છે, પરંતુ
બીજી કોઈ ગાતિ નથી માટે સ્વીકારવો.’ પણ મૂળ પૃ. ૨૩૬ પં. ૪ માં ‘જઅળ’
શબ્દ ફરી આવે છે, ત્યાંનો અને અહિંનો પ્રસંગ એકજ જણાય છે. માટે ત્યાં ટી-
કાકાર તેનો ‘જય’ અર્થ કરે છે તેમ અહિં પણ ‘જય’ જ અર્થ લેવો યોગ્ય
છે. જુઓ કર્પૂરમંજરી ૨. ૪૧ ‘કન્દપ્પો દીહદપ્પી જુઅજળજઅણે પુણ્ણલવ્વો
વિહાદિ.’

પૃષ્ઠ—૧૦૫ પંક્તિ—૨૦.

અહિં સંપાદક ‘મલઅકેદુહદઅભૂમિમ્’ પાઠ લેઈ ‘દુરાત્મા મલયકેતુનું
રાજ્ય’ એમ અર્થ કરે છે. પણ મલયભૂમિ તો હિમાલયના હુંગરી પ્રદેશમાં
દૂર રહી તે વિચારી, આગળ મૂળ પૃ. ૨૩૧ પં. ૬ માં ‘કહઆદો’ પાઠ
આનાજ અનુસંધાનમાં વાંચિયે છિયે તે ધ્યાનમાં લેઈ, અમે અહિં ‘હદઅ’ને સ્થાને
B. N. સંશ્લેષક પ્રતોનો પૂર્વ દિશાનો ‘કહઅ’ પાઠ ભાષાંતરમાં સ્વીકાર્યો છે.

પંક્તિ—૨૧.

અહિં મૂળના ‘મઅવિલોલસેસ’ અંશ ઉપર ટીકા કરતાં સંપાદક, ‘એ પાઠ બંધ
બેસાડવો મુશ્કેલ છે’ એમ કહી ‘સેસને સ્થાને અસેસ હશે’ એવી શંકા ઉઠાવે
છે. પરંતુ એ વિદ્વાન મૂળ પૃ. ૨૩૧ પં. ૬ ના વ્યાખ્યાનમાં કહે છે તેમ અહિં
પણ વિલોલનો પ્રયોગ નામ તરીકેજ છે; એટલે એ શબ્દસમુદાયનો અર્થ અમે ભા-
ષાંતરમાં આપ્યો છે તેમ કરવાથી શંકાનું કાંઈ કારણ રહેતું નથી.

પંક્તિ—૨૨

મૂલમાં ‘કુસલદા’ પદ છે તેની છાયા સંપાદકે ‘કુસલતયા’ આપી છે; અર્થાત્ એઓ તૃતીયાનો પ્રયોગ અહિં સમજે છે. પરંતુ હેતુર્થ ચતુર્થીજ અહિં છે એવું સંબંધ ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે છે. ચતુર્થીનું રૂપ પળ પ્રાકૃતમાં એ શબ્દનું એનું એજ રહે. આથી અમે ઉપર ભાષાંતરમાં ચતુર્થીજ લેખી છે.

પૃષ્ઠ—૧૦૬ પંક્તિ—૮.

અહિં મૂલમાં ‘તદોપહૃદ’ સંપાદક છાપે છે, અને તેની છાયા ‘તતઃપ્રભૃતિ’ આપે છે. પરંતુ ‘તતઃપ્રભૃતિ’ તે સંપાદકે છાપેલા પ્રાકૃત પદની છાયા બને નહિ, તેમ છતાં તે કદી કબૂલ રાખિયે, તોપણ તે અર્થ રહિત અને અસંગત છે. પ્રસંગ યોજી જોતાં અમને તો આ સ્થળે ‘તદોપહૃદ’ કે E. સંજ્ઞક પોથી પ્રમાણે ‘તદોપ-ભૂદ’ પાઠ ઉચિત લાગે છે; જેની છાયા ‘તતોઽપ્રભૂત’ કલ્પી તેમાંના ‘અપ્રભૂત (પ્રાકૃત-અપહૃદ) અંશને’ ‘સારસાધન સમેતેન (પ્રા. સારસાહણ સમેદેણ)’ સાથે સમસ્ત માની અમે ભાષાંતર કર્યું છે. જો ‘તતઃપ્રભૃતિ’જ કવિને દ્રષ્ટ હોત તો પ્રા-કૃતમાં ‘તદોપહૃદિ’ આપત. વળી સાર (= વીણી કાઢેલા) એ શબ્દે કરીને અપ્રભૂત (પ્રા. અપહૃદ) શબ્દનીજ સહજ આકાંક્ષા રહે છે. આથી સંપાદકનો પાઠનું અગ્રાહ્ય છે.

પંક્તિ—૧૯.

અહિં મૂલમાં ‘સ્થા’ ધાતુનું પ્રાકૃત ‘ચિઢિઅ’ (સં. સ્થિત્વા) રૂપ છે તે શાબ્દિક-કને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. સંબંધ જોતાં તેનો પ્રયોગ અહિં શુદ્ધ સ્થિત્યર્થ નથી પરંતુ કાંક અસ્તિત્વપરત્વ છે. રાજેન્દ્રકર્ણપૂરમાં તો સ્પષ્ટ અસ્તિત્વપરત્વજ છે ‘સ્થા’ ધાતુનું આવું અર્થાંતર પ્રાકૃતમાં થઈ, ગુજરાતીમાં ‘થવું’ ક્રિયાપદ તથા પંચમી વિભક્તિનો વિકારી ‘થો-થી-થું યકો થકી થકું’ અથવા અવિકારી ‘થી’ પ્રત્યય વ્યુત્પન્ન થાય છે.

પૃષ્ઠ—૧૦૮ પંક્તિ—૨૫.

અહિં મૂલની પ્રથમ પંક્તિમાં A. I'. સંજ્ઞક પોથીનો ‘અતદ્વિધમૃત્યુયોગે’ પાઠ સ્વીકારી ભાષાંતર કર્યું છે. જુઓ સમાસના ઉત્તરભાગમાં આ ‘યોગ’ શબ્દના પ્રયોગ બાબત મૂલ પૃ. ૧૭૨ પં. ૭ નું ‘માર્ગમાત્રકથનવ્યાપારયોગોદ્યમે’ પદ અને તે ઉપર મટ્ટાચાર્ય તારાનાથની ટીકા.

બીજા ચરણમાં મૂલમાં અધિકૃત્ય પદ છે તેનો સંપાદક ‘referring to’ એવો અર્થ આપે છે. પણ એ અર્થ બરાબર ન હોવાથી અમે ‘આગલ કરી’

એવો અર્થ આપ્યો છે; જેના સમર્થનમાં જુઓ વીરચરિતના વીજા અંકના વિષ્કં-
ભકમાંનું ‘તદૈવ હઠાક્રાન્ત્યા નિમૃતકુદ્ધા દેવાઃ પ્રસહૈનમધિકુર્યુઃ’ એ વાક્ય.

પૃષ્ઠ—૧૧૩ પંક્તિ—૨૫ તથા પૃષ્ઠ—૧૧૪ પંક્તિ—૨૪.

સંપાદક મૂલનો અર્થ નીચે પ્રમાણે આપે છે. ‘ચંદનદાસ’ એનો પરમ મિત્ર છે એ સાંભળીને, અને એવા મિત્રનો વિનાશ એના વઢી મરવાનું કારણ છે એ સાં-
ભળીને, જે યોગ્ય પ્રેમ હું ચંદનદાસ પ્રતિ ધરાવું છું તેના આવેશને લીધે મારું મન કાંપે છે.’ આ રીતે અર્થ કરવામાં ‘અને’ વાચક ‘ચ’ કાર આદિ કોઈ સંયા-
જક મૂલમાં જોડ્યે તે એકે પોથીમાં નથી. તેને કદી અધ્યાહાર કલ્પિયે તો પણ ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરતાં શૈથિલ્ય આવે છે. વઢી ‘એવા મિત્રનો વિનાશ’ એમ ‘તદ્વિનાશઃ’ પદનો અર્થ કરવો તે ક્લિષ્ટ લાગે છે. એ પદને બદલે ‘સુહૃદ્વિનાશઃ’ પાઠ લેવો તેજુ બહુ ઠીક નથી; કેમજે તે પાઠ પણ જરા અસ્પષ્ટ છે. આથી અમે વૈશ્ય સારું B. E. N. G. આદિ સંજ્ઞક પ્રતો ઉપરથી ‘ચંદનદાસોસ્ય પ્રિ-
યસુહૃદિતિ તદ્વિનાશોસ્ય હુતામુજિ પ્રવેશ હેતુરિતિ’—એવો પાઠ યોજી ભાષાંતર કર્યું છે. બંને ‘इति’ હેતુર્થ છે. સંપાદકના પાઠમાં ‘ચંદનદાસસ્ય’ છપાયું છે તથાપિ ઇંગ્રજી ટિપ્પણમાં એઓ ‘ચંદનદાસોસ્ય’ પાઠ અવલંબી અર્થ આપે છે. એઓ ‘તદ્વિનાશોસ્ય’ માંનો ‘અસ્ય’ છાપતા નથી તોપણ વ્યાખ્યાનમાં અધ્યાહાર કલ્પી અર્થ આપે છે; જે ઉપરથી એ પણ તેમને ઇષ્ટ છે. એ પદ A. P. E. સંજ્ઞક પોથીઓમાં છે. ચાલતા પ્રસંગમાં ‘તદ્’ સર્વનામ ચંદનદાસને માટે અને ‘અદસ્’ સર્વનામ વિષ્ણુદાસને માટે પ્રયુક્ત છે. આજ મુદ્દા ઉપર આ પછીના વાક્યમાં ‘વ્યવસિતસ્ય’ પદ પછી વૈશ્ય સારું R. સંજ્ઞક પોથીના ‘તસ્ય’ પાઠને બદલે મુધારી અસ્ય પદ વધારામાં દાખલ કર્યું છે.

પૃષ્ઠ—૧૧૫ પંક્તિ—૭-૮.

અહિં મૂલના ત્રીજા ચરણનો સંપાદકે અને ટીકાકારે સ્વીકારેલો પાઠ વ્યા-
કરણદૃષ્ટિયે સ્પષ્ટ દોષાંકિત હોઈ અરુચિકર છે. ટીકાકાર, અને સંપાદક એમ કહે છે જે અનુપ્રાસના લોમે એ દોષમાં કવિ તળાયો છે. આશું નાટક તપાસતાં કવિ એવો અનુપ્રાસનો લોમી હોય એવું જણાતું નથી. આથી એને માથે આ દોષ ઓઢાડવો એ એને ગેરહિતસાધ આપ્યા જેવું છે. આથી અમે પ્રકરણના વૈશ્ય સારું અને કવિને હિતસાધ આપવાની યાત્રા B. E. N. સંજ્ઞક પ્રતો ઉપરથી ‘પ્રિયં તં સંત્યક્તું વ્યસનિનિ વયસ્યે વ્યવસિતઃ’ એવો પાઠ ઉપજાવી ભાષાંતર કર્યું છે. ‘અનર્થ પટે’ ત્રીજી પ્રતોના ઉપરથી અમે ગાંઠનું ઉમેર્યું છે.

પંક્તિ—૧૪-૧૮.

અહિં સંપાદકે સ્વીકારેલા પાઠમાં બહુ ગોટાલો છે. ચંદ્રગુપ્તે વિષ્ણુદાસને આપેલો જવાબ, અને એના સાંમઝતાં પોતાના માણસોને ચંદનદાસને શ્રુતિયે ચઢાવવા તેણે આપેલો હુકુમ, એ બે વાબતની ઉક્તિયોનું પાર્થક્ય જઠવાવું જોઈયે, તે ન થતાં બહુ ગરવડ થઈ ગઈ છે. આથી કરીને B. E. N. G. સંજ્ઞક પ્રતોને અનુસરી સંપાદકે છાપેલા પાઠમાંથી ‘ત્તિ’ બહુસો જાણિદં । તેણ ‘વિ’ ઇટલો ભાગ તજી દેઈ અને ‘જાચિદેણ’ પછી B. N. સંજ્ઞક પ્રતના અનુરોધે ‘વિ’ પદ અને ‘સમાપ્પદો’ પછી ‘ત્તિ’ પદ ઉમેરી, ત્યમ વઢી ‘આણવિદો’ પદની છાયા ‘આજ્ઞતઃ’ લેઈ અમારે ભાષાંતર કરવું પડયું છે.

પૃષ્ઠ—૧૧૬ પંક્તિ—૨૫.

સંપાદકે ‘આકૃષ્ય સ્વદ્ગં પરિક્રામતિ’ (=સ્વદ્ગ સ્વંચીને પરિક્રમણ કરે છે) એવો પાઠ લીધો છે. પરંતુ સ્વદ્ગ તો આગમચથીજ સ્વંચેલું હતું. આથી કરીને એ પુનરુક્તિગ્રસ્ત પાઠ તર્જી અમે અહિં B. E. N. G. સંજ્ઞક પ્રતો ઉપરથી ‘આકૃષ્યસ્વદ્ગમ્’ પાઠ લીધો છે.

અંક ૭ પૃષ્ઠ—૧૧૯ પંક્તિ—૧૯.

અહિં સંપાદક ‘સે સુહાં ગદિ’ છાપે છે પણ પ્રકૃત પાત્રના મુખમાં ચંદનદાસની શુભગતિનો ઉપન્યાસ ઘટતો નથી. આથી અહિં B. E. N. G. સંજ્ઞક પ્રતોનો પૂર્વ દિશાનો ‘સે અસુહાં ગદિ’ એવો પાઠ લેવો પડે છે; સંપાદકના પાઠમાં પહેલાં બે પદ સહિત માનિયે તો તે પાઠની અમે લીધેલા પાઠ સાથે એકતા બની આવે છે.

પૃષ્ઠ—૧૨૧ પંક્તિ—૧૦-૧૨.

અમે B. E. N. G. આદિ સંજ્ઞક પ્રતોનો ‘સગ્ગં ગદા ણં તે દેવા ણન્દા જે દુઃ-સ્થિઅં પરિઅણં અણુકમ્પન્તિ’ એવો પાઠ લેઈ ભાષાંતર કર્યું છે. ચંદનદાસની ઉક્તિની મતલબ એ છે જે ‘શા માટે રડો છો? હવે કોણ દુઃસ્થિયાની દાક્ષ સ્થાનાર છે? નંદરાયજી તો સ્વર્ગે સિધાવ્યા. તેમ છતાં આ પ્રસંગે તો રડવું હોયજ નહિ; કેમજે મિત્રકાર્યથી મારું મૃત્યુ થાય છે. એટલે ઉલટું સુખી થવા જેવું છે.’

અહિં ટીકાકાર અને સંપાદકનો પાઠ મુસંગત નથી. એ પાઠમાં ‘ગદાણં’ ઇં-કપદાત્મક છાપેલ છે તેનાં ‘ગદા’ અને ‘ણં’ એવાં બે પદ કરિયે, અને ‘દેવા’ પદ પૂટે ‘જે’ પદ ઉમેરિયે, તથા ‘સ્વર્ગે ગતાં નનુ તાવદેવા યે દુઃસ્થિતં પરિજનમનુકમ્પન્તે’ એવી છાયા લેઈયે, ત્યમ ‘દેવાઃ’ પદે કરીને નવ નંદ સમજિયે તો તે પાઠ બંધ બેસાડી શકાય, અને તેની અમે સ્વીકારેલા પૂર્વ દિશાના પાઠ સાથે એકાર્થતા બની આવે.

પંક્તિ—૧૮.

અહિં પળ B. E. N. G. સંજ્ઞક પ્રતોનો પૂર્વ દિશાનો પાઠ અમે સ્વીકાર્યો છે; કેમજે ચંદનદાસનો પુત્ર કાંઈ વિકલ્લ બની આક્રંદ કરતો ન હતો કે તેનું સાં-
ત્વન સંભવે. એની પાત્રતા આ પછીની ઉક્તિથી જળાઈ આવશે.

પૃષ્ઠ—૧૨૨ પંક્તિ—૩.

મૂલમાં ‘મૃત્યુલોકપદવી’ પદ વાપર્યું છે; જેનો અર્થ ‘યમરાજાના રાજ્યના મા-
નીરૂપ’ એવો થાય. અહિં એ રૂપક બદલી વધમાલાને જમપાશરૂપ વર્ણવી છે.
મૂલ શ્લોકનું ત્રીજું ચરણ કાંઈક ક્ષિપ્ર દીસે છે. અમે ‘વધાય વઃ’ અન્વિત લેઈ
તે બે પદનો ‘યુષ્મત્કર્તૃકાય વધાય’ એમ અર્થ યોજ્યો છે. ટીકાકાર આ પ્રસંગમાં
‘કર્મણિ પશ્ચી’ માની વ્યાખ્યાન આપે છે. પણ તેથી અર્થ ક્ષિપ્ર અને અસંગત
બને છે.

પંક્તિ—૨૩.

ચોથા ચરણમાં મૂલમાં ‘ગતઃ શત્રુત્વમ્’ એવો પાઠ સંપાદકે લીધો છે; કેમજે
એ બહુસંમત છે. પણ ‘શત્રુ’ શબ્દનો યૌગિક અર્થ ‘મોત આણનાર, વધ ક-
રનાર’ એવો થાય, તે અહિં પ્રકરણમાં અનિષ્ટ-વાધિત છે. અહિં તો ‘વધકર્તા’
નહિ પણ ‘વધપાત્ર-વધ્ય’ અર્થ હજી છે. આ કારણસર અમે B. N. સંજ્ઞક
પ્રતોનો ‘ગતો વધ્યત્વમ્’ પાઠ સ્વીકાર્યો છે. એ પાઠથી ‘પૂજાર્હત્વ’ (પૂજ્યત્વ) અને
‘વધ્યત્વ’નો વિરોધ સવિશેષ પ્રગટ થાય છે.

પૃષ્ઠ ૧૨૩ પંક્તિ—૧૭.

મૂલ શ્લોકના ત્રીયમ ચરણમાં ‘પટાન્તે’ પદ શાબ્દિકે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.
જુઓ દ. કુ. ચ. પૃ. ૧૪૯ પં. ૧૭ ‘અત્ર તે જનાન્તે ચિરં સ્થિતમ્.’ । મરાઠી
સાતમી વિભક્તિના ‘આંત’ પ્રત્યયનું ‘પટાન્તે’ આદિમાંનો સત્સમ્યથ ‘અન્તે’ અંશ
પૂર્વરૂપ છે.

પૃષ્ઠ ૧૨૪ પંક્તિ—૭.

અહિં સંપાદકના ‘શાસ્ત્રાણામ્’ પાઠને બદલે B. N. સંજ્ઞક પ્રતોનો ‘વિદ્યાનામ્’
પાઠ લેઈ ભાષાંતર કર્યું છે. વિદ્યા એ અર્થશાસ્ત્રનો સાંકેતિક શબ્દ છે, માટે અમે
એ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

પૃષ્ઠ. ૧૨૫ પંક્તિ—૧૫-૧૬.

અમે અહિં સંપાદકનો દોષશંકા ઉપજાવતો પાઠ તજી B. E. N. સંજ્ઞક
પ્રતો પ્રમાણે પાઠ લેઈ ભાષાંતર કર્યું છે. આ ઉક્તિ અમે પછીની ચાળક્યની

ઉક્તિ સાથે સંકળાયેલી સમજિયે છિયે; કેમજે 'હિતિ'નો અન્યથા અન્વય થવો મુશ્કેલ છે.

પૃષ્ઠ ૧૨૬ પંક્તિ—૪-૫.

અહિં પણ અમે B. E. N. G. સંજ્ઞક પ્રતોના પાઠ લક્ષમાં રાખી ભાષાંતર કર્યું છે. સંપાદકનો પાઠ સ્પષ્ટ નથી. ત્યમ વઢી તે એઓ વિવેચનમાં કહે છે તેમ પુનરુક્તિગ્રસ્ત છે.

પૃષ્ઠ—૧૨૯ પંક્તિ—૬-૯.

અહિં અમે B. N. સંજ્ઞક પ્રતોના પાઠને અવલંબીને ભાષાંતર કર્યું છે. સંપાદકનો પાઠ અસંગત છે. પૂર્વ વાક્યમાં 'હાથીઘોડા શિવાય સડને બંધનથી મુક્ત કરવા' કહી, સંપાદક છાપે છે તેમ ઉત્તર વાક્યમાં 'હવે અમારો (? આપણો ?) શો અર્થ છે' એવું કહેવું, અને વઢી પાછો પૂર્વવાક્યમાંજ કહેલો અર્થ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં પુનરુક્ત કરવો, એ કેવળ અસંબદ્ધ પ્રભાવ છે. કદાચ મૂળમાં પૂર્વ વાક્યમાં 'વિના' પદ છે તેને લીધે લેખકોએ પ્રમાદથી કે ભ્રાંતિથી કે દાષ્ટિદોષથી શ્લોકમાં પણ 'વિના' પદ 'સહ'ને બદલે ઘુસાડી દીધું હશે.

સંપાદક અને ટીકાકાર હુંદિરાજ તથા તારાનાથ આ ઘડિયેજ ચાણક્ય શિસ્ત પહેલવેલીજ બાંધતો હોય એમ અર્થ કરતા જણાય છે. પરંતુ તે આંતર પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે. જુઓ એ સંબંધી પ્રથમ અંકના પ્રારંભમાં અમારું વિવેચન.

પૃષ્ઠ—૧૩૦ પંક્તિ—૩.

અહિં ટીકાકાર હુંદિરાજ અને તારાનાથ તેમજ વિદ્વાન સંપાદક કાશીનાથ 'અવંતિવર્મા'ને બદલે 'ચંદ્રગુપ્ત' પાઠ કબૂલ રાખે છે. આ વિષે પૂર્વે પ્રસ્તાવનામાં કહેવામા આવ્યું છે તે જાણું.

मुद्राराक्षस नाटक.

परिशिष्ट १.

पृष्ठ—३ पंक्ति—१३-१४ तथा १८.

अहिं वाञ्छनारणे सारासारता विचारी ज्योतिषपरत्व अर्थनिर्णय करवो सुगम
पडे एटला माटे मूळ साथे बेए टीकाकारनी टीकामांथी उतारा आपिये छिये:—

कूरग्रहः स केतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलाद्रक्षत्येनं तु बुधयोगः ॥

कूरग्रह इति । स प्रसिद्धः कूरग्रहः केतुः राहुरित्यर्थः । उभयोरिकशरीरत्वेना-
भेदव्यपदेशः* । चन्द्रमसं इन्दुं इदानीं अद्य पूर्णमास्यां पूर्णमण्डलं अभिभवितुं
प्राप्तुं बलादिच्छति । परंतु बुधस्य ग्रहस्य योगः संबन्धः एनं चन्द्रमसं रक्षति ।
तथा च ज्योतिःशास्त्रे व्याससंहितायां गर्गवचनम् ।

ग्रहपञ्चकसंयोगं दृष्ट्वा न ग्रहणं वदेत् ।

यदि न स्याद्बुधस्तत्र युद्धं दृष्ट्वा ग्रहं वदेत् । इति ।

इति दुर्ण्ढिराजः† ।

कूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसंपूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलाद्रक्षत्येनं तु बुधयोगः ॥

कूरग्रह इति । सकेतुः सपातः चन्द्रतुल्यकान्तिस्थः । सहोदरशब्दवत् सह-
शब्दादेशस्य सशब्दस्य समानार्थत्वम् । कूरग्रहः भूच्छायारूपतमोधिदेवो राहुः
इदानीं संप्रति असंपूर्णमण्डलं अपरिपूर्णविभ्यं चन्द्रं बलात् हटात् प्रसभं इत्यर्थः ।

* मूल पृ. ८० पं. १८ मां आवेला 'केतु' शब्दतुं पण आ टीकाकार आवुज कंइ
व्याख्यान आपे छे; ते नीचे प्रमाणे:—'राहुकेत्वोः सर्पकारं एकं शरीरं तत्र शिरो राहुः
पुच्छं केतुः शिरसि उदिते पुच्छे अस्तमितं भवति पुच्छे उदिते शिरः अस्तं इति ज्यो-
तिःशास्त्रसिद्धम् । उभयोः एकशरीरत्वाद् राहुः इति केतुः इति व्यपदेशः ।'

† आ टीकाकारने अनुसूचामां भाषांतरमां आपेला संगतिका वृत्त बदले नीचेनी
आर्यां वधारे अनुकूल पडशे:—

पूर्ण मंडल अव जे चंद्र, करे तेहने बळे ग्रहवा

दुर्ग्रह राक्षस राहु; पण बुधयोग नहि दे बनवा.

ग्रहणस्य प्रतिपत्पञ्चदश्योरन्तरालकाले एव चन्द्रविम्बस्य पूर्णताया संभवेन इदानीं असंपूर्णमण्डलतया न तद्योग्यकालता । अतो बलादित्यनेन अयोग्यकालता व्यो-
तितेति द्रष्टव्यम् । अभिभवितुं आक्रमितुं छादयितुं ग्रसितुं इति यावत् । इच्छ-
ति प्रवर्णाभवति । कूलं पिपतिप्रति इतिवत् अचेतनेपि भूमिच्छायारूपे तमः-
पदार्थे इच्छति इति उक्तम् । सिद्धान्ते हि सूर्यकिरणा एव जलीयमण्डले चन्द्रे
प्रतिविम्बिताः तस्य भासकतया रात्रितमोनाशकौः । सलिलमध्ये शशिनि रवेर्दी-
धितयः प्रतिमूर्च्छिताः इत्याद्युक्तेः । रवेः समानकांतितृत्तस्थे चन्द्रे च सूर्याचन्द्र-
मसोः मध्यगतभूगोलच्छायया आच्छादनं तदेव ग्रहणम् । छाया च प्रकाशा-
भावरूपतया तमोरूपा तदधिष्ठातृदेवता च राहुग्रहः । अत एव राहुर्वै हस्ती
भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णाति इति श्रुतौ राहोः हस्तिरूपत्वकथनं तमसि नीलत्वरोपेण
हस्तिमृदशानीलच्छायारूपी भूत्वेत्यर्थः सिद्धान्तसंमतः अवश्यः । भूमिच्छायया
आच्छादनमपि पूर्णविम्बस्यैव तच्च पर्वसंधिकाले एव नान्यदा इति सिद्धान्ते
स्थितम् । इदानीं च पूर्णत्वाभावात् न ग्रहणसंभवः इति भावः । बुधयोगः बुधेन
सह चन्द्रस्य योगः एकराश्यवस्थानरूपः सहवासः एनं चन्द्रं रक्षति ग्रहात्
वारयति । बुधचन्द्रयोः एकराशिस्थत्वोक्त्यापि भङ्ग्या असंपूर्णविम्बत्वं सूचितम् ।
सूर्याचन्द्रमसोः यः परः विप्रकर्षः सा पौर्णमासी इति श्रुत्या तयोरत्यन्त विप्रकर्ष-
काले एव पौर्णमास्याः संभवस्य दर्शिततया परमविप्रकर्षस्य च राशिपङ्कन्तरे
एव संभवेन बुधस्य रविराश्यपेक्षया द्वित्रराश्यन्तराले एव स्थितेः नियततया बुध-
योगेन चन्द्रस्यापि द्वित्रराश्यन्तरे एव स्थितेः अवगमात् न परमविप्रकर्षः नातोपि
संपूर्णमण्डलत्वं चन्द्रस्य इति न ग्रहणसंभवः इति भावः । एतेन चन्द्रं संपूर्ण-
मण्डलमिति पाठः प्रामादिकः एव बुधयोगकाले चन्द्रस्य कदाचिदपि संपूर्ण-
मण्डलत्वासंभवात् ।

इति तारानाथः

મુદ્રારાક્ષસ નાટક.

પરિશિષ્ટ ૨.

પૃષ્ઠ—૮૦ પંક્તિ—૧૨-૨૦ રૂ.

પ્રસ્તુત વિષયને ઉપયોગ જોગ મુહૂર્ત સંબંધી ટૂંકી હકીકત જ્યોતિષશાસ્ત્રમાંથી સંગ્રહી નીચે આપિયે છિયે; જેથી અર્થ ગ્રહણ કરવામાં મુશ્કેલી નહિ રહે.

જ્યારે ચંદ્રસૂર્ય સમાન અંશ કલા વિકલાના થાય છે ત્યારે તેમનો યોગ થયો કહેવાય છે. આ વનાવ અમાવાસ્યા બને છે. યોગકાલ એટલે અમાવાસ્યા એ ચાંદ્ર માસનો અવધિ છે; અર્થાત્ અમાવાસ્યા ક્રમમાં નવા માસની તિથિયો અનુક્રમે વેસે ક્રમમાં વધે છે. તિથિનો આધાર ચંદ્ર અને સૂર્ય વેને ઉપર છે. રાશિચક્રમાં ચંદ્રની ગતિ સૂર્યની દૃશ્ય ગતિ કરતાં ત્વગતિ છે. આથી કરીને, યોગકાલ પછી સૂર્ય જે વચ્ચેમાં અમુક અંશ કલા ને વિકલા ચાલે છે, તેજ વચ્ચેમાં ચંદ્ર વિશેષ અંશ કલા વિકલા ચાલી નીકળે છે. આ જે ચંદ્રસૂર્યનું અંતર યોગકાલ પછી પડ્યાં જાય છે તેને ચંદ્રસૂર્યની ગતિના અંતરે ભાગી તિથિ વર્તવામાં આવે છે. અહોરાત્રના ક્રિયા ભાગમાં ચંદ્ર અમુક કલાએ સર્વાંશે પહોંચશે તે તિથિ ઉપરથી જણાય છે; કેમજે તિથિના પૂર્ણ માનના અંતરમાં જ ચંદ્ર સર્વાંશે અમુક કલા પામી વાંચી કલા ધારણ કરવી શરૂ કરે છે. જ્યારે ચંદ્રસૂર્ય છ રાશિને અંતરે સામસામા આવે છે, ત્યારે પ્રતિયોગ કાલ થયો કહેવાય છે. એ પ્રતિયોગકાલની તિથિ તે પૂર્ણિમા. ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો શુક્રપક્ષનો ચંદ્ર તે તિથિના અંતમાં પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે. આ તિથિના* અનુમાતિ અને રાકા એવા બે પ્રકાર છે. જે દિવસ કે વારે પૂર્ણિમા વેશી ચૂકી છતાં ચંદ્ર સર્વાંશે પૂર્ણતા પામ્યો નથી હોતો, તે દિવસે કે વારે અનુમાતિ પૂર્ણિમા છે એમ કહેવાય છે; અને જે દિવસ કે વારે ચંદ્રચિત્ર સર્વાંશે પૂર્ણ થાય છે, તે દિવસે કે વારે રાકા પૂર્ણિમા લેખાય છે. અમાવાસ્યાના પળ આજ રીતે સિનીવાલી અને કુહુ એવા બે ભેદ પડે છે.*

પ્રત્યેક તિથિ જે અમુક ઘડી, પલ, અપલ એકંદર મોગવે છે તેના અર્ધને કરણ કહે છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં અગ્યાર કરણ ગણાવ્યાં છે. તેમાંનાં બવ, ચાલવ

* જુઓ નીચેનું શ્લોકાર્થ.

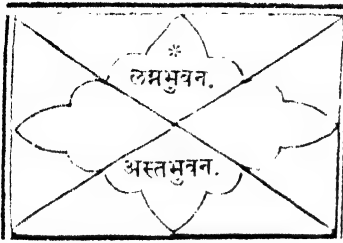
‘સા નષ્ટેન્દુ: સિનીવાલી સા દષ્ટેન્દુકલા કુહુ.’ ।

કૌલવ, તૈતલ, ગર, વણિજ, અને વિષ્ટિ એ સાત કર્ણ શુક્ર પ્રતિપદાના ઉત્તરા-
ધર્થી અનુક્રમે અર્ધી અર્ધી તિથિ ભોગવતાં પ્રવર્તે છે. શુક્ર ચતુર્થીના અવસાને
એ સપ્તક પૂર્ણ થાય છે કે ફરીને એના એક ક્રમે તેઓ બદલાયાં કરે છે. આથી
ફરીને કૃષ્ણ ચતુર્દશીના પૂર્વાર્ધના અંત સુધીમાં એ કર્ણસપ્તક આઠવાર ફરી-
ફરીને આવે છે. એ કારણસર એ સાત કર્ણોની 'ચર' સંજ્ઞા થાય છે. કૃષ્ણ
ચતુર્દશીના ઉત્તરાર્ધમાં શકુનિ, અમાવાસ્યાના પૂર્વોત્તરભાગમાં અનુક્રમે નાગ
અને ચતુષ્પદ, તથા શુક્ર પ્રતિપદાના પૂર્વાર્ધમાં કિસ્તુપ્ત, એ ચાર કર્ણ આવે છે.
આ કર્ણો માસભરમાં વીંચી કોઈએ તિથિયે આવૃત્ત થતાં નથી તેથી 'સ્થિર'
કહેવાય છે. કર્ણોની ગણતરી ઉપર પ્રમાણે નિયત હોવાથી પૂર્ણિમાના પૂર્વાર્ધમાં
ચર કર્ણસપ્તકમાંનું સાતમું વિષ્ટિ કિંવા મદ્રા કર્ણજ આવે છે.

દૈનંદિનગતિમાં ચંદ્ર જે તારાનાં શુભસ્થાનાં ચક્રમાં થઈને જતો જણાય છે તે
ચક્રના સત્તાવિંશ ભાગ પાડી પ્રત્યેક ભાગને નક્ષત્ર સંજ્ઞા આપી છે. ફળ
વર્તવા વિષે એ નક્ષત્રોમાંથી કૃત્તિકાથી અશ્લેષા સુધીનાં પૂર્વદ્વારિક, મઘાથી વિ-
શાખા સુધીનાં દક્ષિણદ્વારિક, અનુરાધાથી શ્રવણ સુધીનાં પશ્ચિમદ્વારિક, અને
ધનિષ્ઠાથી મરણી સુધીનાં ઉત્તરદ્વારિક ગણ્યાં છે.

અશ્વિનીથી આરંભી એ નક્ષત્રોની પુનઃ મેષ આદિ રાશિયોમાં વહેંચણ કરવા-
માં આવી છે. મચક્રના સત્તાવિંશમા ભાગની જેમ નક્ષત્ર સંજ્ઞા થઈ છે, તેમજ
તેના બારમાં ભાગની રાશિ સંજ્ઞા કરી છે. આથી નક્ષત્ર સત્તાવિંશને રાશિ બાર
હોતાં કરી એક એક રાશિ સવા બે નક્ષત્ર ભોગવે છે. આ બાર રાશિના અમુક
અમુક ગ્રહ સ્વામી માન્યા છે. સિંહ રાશિનો સૂર્ય, કર્કનો ચંદ્ર, મેષ અને વૃશ્ચિકનો
મંગલ, મિથુન અને કન્યાનો વુધ, ધન અને મીનનો ગુરુ, વૃષભ અને તુલાનો
શુક્ર, તથા મકર અને કુંભનો શનિ સ્વામી લેવાય છે.

સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, વગેરે આકાશીય પદાર્થો આપણે રોજ પૂર્વમાં ઝગતા અને
પશ્ચિમમાં અથમતા જોઈએ છીએ. સ્વર્ગોલ્લના આ દૃશ્ય ભ્રમણને લીધે દિવસભર-
માં રાશિચક્રની બારે રાશિયો અનુક્રમે પૂર્વ ક્ષિતિજમાં ઉદયસ્થળ ઉપર આવી પ-
શ્ચિમમાં આથમી જાય છે. અહોરાત્રના જે ભાગમાં જે રાશિ ઉદયસ્થળ ઉપર
હોય છે તે રાશિ ઉપરથી તે સમયના લગ્ન કે મુહૂર્તને સંજ્ઞા મળે છે. આ રીતે
મેષ આદિ બાર રાશિ તે તે વચ્ચે ઉદયસ્થળ ઉપર આક્રાંતાં તે તે વચ્ચેનાં મેષ
લગ્ન આદિ બાર લગ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. તે મેષ લગ્ન આદિ લગ્નના અનુક્રમે ચર
સ્થિર અને દ્વિસ્વભાવ એવા ત્રણ વર્ગ ફળ વર્તવા સારું પાડવામાં આવ્યા છે.

જે વચ્ચતનું લગ્ન કે મુહૂર્ત જોવું હોય તે વચ્ચતે ઉદય સ્થળ ઉપર જે રાશિ હોય તેનો અંક પાસેની આકૃતિના સચિન્હ આસનમાં મૂકે છે; અને પછી ઢાઢા હાથ તર્ફ અનુક્રમે જોડજોડના આસનમાં તે પછીની રાશિના અંક મૂકતા જાય છે. આ કોઠાના પ્રત્યેક આસનને ભુવન કે ઘર કહે છે. એ વાર ભુવન પૈકી સચિન્હ ભુવનને લગ્ન ભુવન કહે છે; કેમજે લગ્ન કે મુહૂર્તને જે રાશિ ઉપરથી સંજ્ઞા મળી હોય છે તે રાશિનો અંક હમેશા એજ ભુવનમાં મૂકાય છે. એ ઉદિત ભુવનને નામે પળ ઓઢગ્યાય છે; કેમજે તે ભુવનમાં જે રાશિનો અંક મૂક્યો હોય છે તે રાશિ મુહૂર્તસમયે ઉદય સ્થળ ઉપર હોય છે. ઉદિત ભુવનથી સાતમું ભુવન અસ્ત ભુવન કહેવાય છે; કેમજે તે ભુવનમાં જે અંક મર્યો હોય છે તે અંકની રાશિ મુહૂર્તસમયે પશ્ચિમ ધિતિજમાં અસ્ત સ્થળે હોય છે.

જે દિનનું મુહૂર્ત જોવું હોય તે દિને જે ગ્રહો જે રાશિમાં હોય છે તે ગ્રહો તે રાશિના અંક જે ભુવનમાં મર્યો હોય છે તેમાં ઉપરના કોઠામાં લખવામાં આવે છે. આ રીતે કોઠો પુરાઈ રહ્યા પછી ગ્રહોનું ચઢાવઢ તપાસી લગ્ન શ્રેષ્ઠ કે નેષ્ઠ છે તે નિર્ધારવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત વિષયમાં જીવસિદ્ધિ અમાલ્ય ગક્ષસને કહે છે જે “વપોર સુધીમાં મદ્રાકરણ નિવૃત્ત થયા પછીનો રાકા પૂર્ણમાનો દિવસ ચોક્કસ છે. તમારે ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશાએ જવું છે, ને નક્ષત્ર પળ તમારે પાવતું દક્ષિણદ્વારિક છે. વઢી મધ્યાન્હોત્તર પ્રસ્થાનકાઢ આવે છે તે પળ દક્ષિણદિશાએ પ્રયાગને જેવો જોઈથે તેવો અનુકૂળ છે. માટે તમારે સૂર્ય અસ્તામિમુલ્લ છતાં વુધનું લગ્ન સાધીને જવું. જુઓ, એ મુહૂર્તે તમારે સંપૂર્ણ ચંદ્ર છે તે લગ્ન ભુવનમાં છે. એ સૌમ્ય ગ્રહ કેન્દ્રનો હોઈ પરમ કલ્યાણકારી છે. વઢી અસ્ત ભુવનમાં કેતુ છે તેણે ટીકજ છે; કેમજે એ ભુવનમાં નેષ્ઠ તો માત્ર સૂર્ય, મંગલ, શુક્ર, શનિ, અને રાહુજ લેખ્યા છે.”

આ મુહૂર્તમાં સંપૂર્ણ ચંદ્ર લગ્ન ભુવનમાં પડ્યો જળાવ્યો છે, અને લગ્ન વુધનું કહ્યું છે. હવે વુધ મિથુન અને કન્યાનો સ્વામી છે. આમાંની પ્રથમ જે મિથુન રાશિ, તે મૃગશિરના છેઢા વે પાદ, આર્દ્રાના ચારે પાદ અને પુનર્વસુના પહેલા ત્રણ પાદની બનેલી છે. પરંતુ મૃગશિર, આર્દ્રા અને પુનર્વસુ એ ત્રણે નક્ષત્ર પૂર્વદ્વારિક છે. આથી મિથુન લગ્નનો અર્હિ સંભવ નથી. માટે કન્યા લગ્ન

અહિં અભિપ્રેત જણાય છે. કન્યા રાશિ ઉત્તરા ફાલ્ગુનીના છેલ્લા ત્રણ પાદ, હસ્તાના ચારે પાદ, અને ચિત્રાના પહેલા બે પાદની બનેલી છે; જે ઉપરથી ગળત્રી કરતાં સહજ ચૈત્રી પૂર્ણિમાનું મુહૂર્ત આપ્યું હોય એમ જણાય છે.

વિષ્ટિ અથવા મદ્રા કરણ પ્રયાણમાં તજવું કહ્યું છે; માટે તે કરણ ઉત્તરી ગયા પછીના સમયનું મુહૂર્ત આપ્યું છે. દક્ષિણ દિશાએ દિવસ વળતે જવું કહ્યું છે; તેથી મધ્યાન્હોત્તર કાલ બતાવ્યો છે. અપૂર્ણ ચંદ્રને પાપગ્રહમાં લેખ્યો છે; આ બાધ સંપૂર્ણ ચંદ્રવાલું લગ્ન કહી પરિહર્યો છે. વળી પ્રમાણમાં પરિઘદંડનું ઉલ્લંઘન નિષિદ્ધ છે; આટલા માટે નક્ષત્ર યાસ દક્ષિણદ્વારિક જણાવ્યું છે, જેથી ઉત્તરથી દક્ષિણ જતાં તે ઉલ્લંઘવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. ત્યમ વળી અસ્ત ભુવનમાં સૂર્ય, મંગલ, શુક્ર, શનિ ને રાહુ એ પાંચ નેષ્ટ કહ્યા છે; માટે એ પાંચથી વ્યતિરિક્ત કેતુ તે ભુવનમાં પડ્યો જણાવ્યો છે. આ રીતે તે તે શંકા પોતેજ દૂર કરી મુહૂર્તની શ્રેષ્ઠતા જિવસિદ્ધિએ બતાવી છે.

પરંતુ વસ્તુતઃ મુહૂર્ત આપાતરમણીયજ છે. પ્રથમ તો પૂર્ણિમા એ તિથિજ પ્રયાણમાં નિષિદ્ધ છે.* અમાલ્ય રાક્ષસના મનમાં પણ તિથિ વિષે વહેમ આવે છેજ. વળી દક્ષિણદ્વારિક નક્ષત્રવાલું જે કન્યાલગ્ન આપ્યું, તે સ્વતઃ દ્વિસ્વભાવ છે; જેથી કાર્યની સિદ્ધિ સંદેહગ્રસ્ત બને છે. ત્યમ વળી મુહૂર્ત સમયે કન્યાનો ચંદ્ર છે તેથી સૂર્ય તેનાથી છ રાશિને અંતરે મીનનો આવ્યો આથી કરીને તે અસ્તભુવનમાં બતાવ્યો છે તેથી કરીને રાહુ ચંદ્રસાથે ઉદિત ભુવનમાં પડી ગ્રહણયોગ ઉપજાવી નેષ્ટ ફાલ આપનાર થાય છે. હ.

* જુઓ નીચેનો શ્લોક.

પૃથ્વ્યમી દ્વાદશીપુ ન ગચ્છેત્રિદિનસ્પૃશિ ।
પૂર્ણિમાપ્રતિપદ્દર્શરિક્તાવમદિનેપુ ચ ॥

मुद्राराक्षस नाटक.

परिशिष्ट ३.

पृष्ठ—९३ पंक्ति—२०-२५ थी पृष्ठ—९४ पंक्ति—२-३

आ वे हरिगीतनों गम्यमान अर्थ न्यायशास्त्रना अनुमान खंडने लगतो छे, ते समजवामां ए प्रकरणना ज्ञाननी जरूर होवाथी न्यायनी परिभाषानु उपयोग-जोग व्याख्यान अहिं टंकामां आपिये छिये.

रसोडामां अने बीजे स्थळे ज्यां धुमाडो जोइये छिये, त्यां आपणे अग्नि पण देखिये छिये. ते उपरथी 'ज्यां धुमाडो होय त्यां अग्नि होय' एवो साहचर्यनियम आपणे मनमां घडिये छिये. पछी आपणे पर्वत उपर धुमाडो जोइये छिये, त्यारे ए साहचर्यनियम संभारि 'आ पर्वत उपर अग्नि छे' एवुं अनुमान करिये छिये. अहिं 'पर्वत' ए पक्ष छे, जेना विषे 'अग्नि छे' ए सिद्ध करवानुं छे. पक्षभूत 'पर्वत' विषे 'अग्नि छे' ए निश्चित नथी पण नक्की करवानुं छे, तेथी 'अग्नि' ते साध्य लेखाय छे. 'अग्नि'नी सिद्धता आपणे 'धुमाडो छे' ते उपरथी करिये छिये, माटे 'धुमाडो' ए साधन, हेतु, के लिंग कहेवाय छे. 'ज्यां धुमाडो होय त्यां अग्नि होय' एवो साहचर्यनियम, ते व्याप्ति कहेवाय छे. ए व्याप्तिना ये प्रकार छे; अन्वयव्याप्ति अने व्यतिरेकव्याप्ति. जेमां हेतु व्याप्य रूपे अने साध्य व्यापक रूपे प्रदर्शित होय तेने अन्वयव्याप्ति कहे छे; उदाहरण—'ज्यां धुमाडो होय त्यां अग्नि होय, जेमके रसोडामां.' जेमां साध्यनो अभाव व्याप्य रूपे अने हेतुनो अभात व्यापक रूपे वर्णेलो होय तेने व्यतिरेकव्याप्ति कहे छे; उदाहरण—'ज्यां अग्नि न होय त्यां धुमाडो न होय, जेमके घरमां'. व्याप्ति भेदे करीने साधन, हेतु के लिंग पण त्रिविध भिन्न छे; केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि, अने अन्वयव्यतिरेकि. ज्यां मात्र अन्वयव्याप्तिज छे ते हेतु केवलान्वयी; उदाहरण—'घट अभिधेय छे, केमजे ते प्रमेय छे' अहिं 'जे प्रमेय छे ते अभिधेय छे, जेमके पट' ए अन्वयव्याप्तिज बनी आवे छे; परंतु व्यतिरेकव्याप्ति नथी बनती, शायीजे, 'जे अभिधेय नथी ते प्रमेय नथी' एम कहिये, तो तेनो दृष्टांत नथी, केमजे विश्वमां सर्व कांइ प्रमेय अने अभिधेय कोटिमांज आवी जाय छे. ज्यां मात्र व्यतिरेकव्याप्तिज छे ते हेतुने केवलव्यतिरेकी कहे छे; उदाहरण—'पृथ्वी बीजां चार महाभूतथी भिन्न छे, केमजे

તેમાં ગંધ છે. ' અહિં ' જે વીજાં ચાર મહાભૂતથી ભિન્ન નથી તેમાં ગંધ નથી, જેમકે જલમાં, ' એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિજ બની આવે છે; પરંતુ અન્વયવ્યાપ્તિ નથી વનતી શાથી જે, ' જેમાં ગંધ છે તે વીજાં ચાર મહાભૂતથી ભિન્ન છે ' એમ કહિયે, તો તેનો દૃષ્ટાંત નથી, કેમજે વિશ્વમાં ગંધવદ્રસ્તુ પૃથ્વી કોટિમાંજ આવી જાય છે. જ્યાં અન્વયવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ બેળ છે તે હેતુ અન્વયવ્યતિરેકી; ઉદાહરણ—આ પર્વત ઉપર અગ્નિ છે, કેમજે ત્યાં ધુમાડો છે; ' અહિં, ' જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં અગ્નિ છે, જેમકે રસોડામાં ' , એ અન્વયવ્યાપ્તિ તેમજ, ' જ્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધુમાડો નથી, જેમકે પાણીના ઘરામાં ' એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ, બંને બની આવે છે. અહિં રસોડું આદિ દૃષ્ટાંત, જ્યાં અગ્નિ આદિ સાધ્યની સ્થિતિ અનુભવ-પ્રત્યક્ષાદિથી નિશ્ચિત છે, તે સપક્ષ લેવાય છે; અને પાણીનો ધરો આદિ દૃષ્ટાંત, જ્યાં અગ્નિ આદિ સાધ્યનો અભાવજ છે, તે વિપક્ષ કહેવાય છે.

છેલ્લો અન્વયવ્યતિરેકી હેતુ જે કહ્યો તે પાંચ લક્ષણે પૂર્ણ હોય તોજ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા સમર્થ થાય છે. એ પાંચ લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે; પૈક્ષધર્મતા, સપક્ષે સત્ત્વ, વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તત્ત્વ, અવાધિતવિષયત્વ, અને અસપ્તિપક્ષત્વ. પર્વત ઉપર ધુમાડો જોઈ ત્યાં અગ્નિ છે એવું અનુમાનકરિયે છિયે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટજ છે કે જે ધૂમ આદિ હેતુથી અગ્નિ આદિ સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય તે હેતુ પ્રથમ પર્વત આદિ પક્ષમાં વિચિત્રમાન હોવો આવશ્યક છે. હેતુના આ સ્વરૂપને પક્ષધર્મત્વ કહે છે. વઢી રસોડું આદિ સ્થલમાં ધૂમ જોઈયે છિયે ત્યાં અગ્નિ વઢતો જોઈનેજ અગ્નિનો ધૂમ સાથે નિત્ય સંબંધ મન સાથે ઘડિયે છિયે, આથી ધૂમ આદિ હેતુ રસોડું આદિ સપક્ષમાં વિચિત્રમાન હોવો જોઈયે એ જણાઈ આવે છે. હેતુના આ સ્વરૂપને સપક્ષે સત્ત્વ કહે છે. ત્યમ વઢી પાણીનો ધરો આદિ સ્થલમાં ધૂમ નથી જોતા ત્યાં અગ્નિ પણ વઢતો ન જોઈને ધૂમના અભાવનો અગ્નિના અભાવસાથે નિત્ય સંબંધ મન સાથે ઘડિયે છિયે, આથી ધૂમ આદિ હેતુ પાણીનો ધરો આદિ વિપક્ષમાં અવિચિત્રમાન હોવો વિવક્ષિત છે એ જણાશે. હેતુના એ સ્વરૂપને વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તત્ત્વ કહે છે. આપણે જે સાધ્યની સિદ્ધતા પ્રકૃત હેતુથી કરવા ચાહતા હઈયે તેજ સાધ્યનો અભાવ વીજા કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ નજ હોવો જોઈયે. હેતુના આ સ્વરૂપને અવાધિતવિષયત્વ કહે છે. વઢી જે સાધ્યની સિદ્ધતા પ્રકૃત હેતુથી કરવા ચાહતા હઈયે તેજ સાધ્યનો અભાવ અન્ય કોઈ હેતુથી સિદ્ધ નજ હોવો જોઈયે. હેતુના એ સ્વરૂપને અસપ્તિપક્ષત્વ કહે છે.

પ્રકૃત હેતુ વિષે નિર્દિષ્ટ પાંચ રૂપ પૈકી કોઈ પણ ન્યૂન હોય છે ત્યારે તે તે

હત્વાભાસ ડપજે છે. હેત્વાભાસ પાંચ છે; અનૈકાંતિક, વિરુદ્ધ, સૈવ-
તિપક્ષ, અસિદ્ધ, અને બાધિત. જ્યાં હેતુનો વ્યાપ્તિચાર જોવામાં આવે તે અનૈ-
કાંતિક. એના ત્રણ પ્રકાર છે; સાધારણ, અસાધારણ, અને અનુપસંહારી.
જ્યાં હેતુ એકસરખી રીતે સપક્ષ વિપક્ષ બંનેમાં વિદ્યમાન જોવામાં આવે તે
સાધારણ; ઉદાહરણ—‘આ પર્વત ઉપર ધુમાડો છે, કેમજે ત્યાં અગ્નિ છે’ અહિં હેતુ-
સ્થાનીય અગ્નિ સપક્ષભૂત રસોડામાં અને વિપક્ષભૂત ધગધગતા લોઢાના ગોઢા-
માં ઉભયથા જોવામાં આવે છે. સદહેતુ તો માત્ર સપક્ષમાંજ વિદ્યમાન હોય; તે
વિપક્ષમાં તો નજ હોય. જ્યાં હેતુ એકસરખી રીતે સર્વ સપક્ષ વિપક્ષમાં વિ-
દ્યમાન ન હોય ને માત્ર સપક્ષમાંજ હોય તે અસાધારણ; ઉદાહરણ—‘શબ્દ નિત્ય છે,
કેમજે તેમાં શબ્દત્વ છે’ અહિં હેતુભૂત શબ્દત્વ સપક્ષ ગગનાદિકમાં અને વિપક્ષ
ઘટપટાદિકમાં એકસરખી રીતે જોવામાં આવતું નથી. સદહેતુ તો માત્ર વિપક્ષથીજ
વ્યાવૃત્ત હોય; તે સપક્ષમાં તો વિદ્યમાનજ હોય. જ્યાં હેતુની પક્ષ કોટિમાં સર્વ
કાંઈ આધી જવાથી અન્વયવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિના દૃષ્ટાંતજ નથી તે અ-
નુપસંહારી; ઉદાહરણ—‘સર્વ અનિત્ય છે, કેમજે પ્રમેય છે’ અહિં અન્વય વ્યતિરે-
કના દૃષ્ટાંત બની શકે એમ નથી, એટલે સપક્ષવિપક્ષ વિદ્યમાન નથી; તેથી સપ-
ક્ષે સત્ત્વ અને વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તત્ત્વ એ સદહેતુનાં લક્ષણ ‘મૂલં નાસ્તિકુતઃ
શાસ્ત્રાઃ’ એ ન્યાયે ગણિત છે. જ્યાં હેતુ સાધ્યના અભાવથી વ્યાપ્ત હોય તે વિ-
રુદ્ધ; ઉદાહરણ—‘શબ્દ નિત્ય છે, કેમજે તે કૃતક છે.’ અહિં હેતુસ્થાનીય કૃતકત્વ
સાધ્યસ્થાનીય નિત્યત્વના અભાવરૂપ અનિત્યત્વથી વ્યાપ્ત છે; અર્થાત્ સપક્ષે સત્ત્વ
અને વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તત્ત્વ એ ઉભય લક્ષણથી ભ્રષ્ટ થઈ હેતુ અહિં સપક્ષમાં
વિદ્યમાન નથીજ પણ ઉલટો વિપક્ષમાં જોવામાં આવે છે. જ્યાં સાધ્યનો અ-
ભાવ અન્ય કોઈ હેતુથી સિદ્ધ હોય, તે સપ્રતિપક્ષ; ઉદાહરણ—‘શબ્દ નિત્ય છે, કે-
મજે તે શ્રવણગ્રાહ્ય છે જેમકે શબ્દત્વ’ અહિં, ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કેમજે તે
કાર્ય છે જેમકે ઘટ’, એ વાક્યગત કાર્યત્વરૂપ હેત્વંતરથી મૂઝા ઉદાહરણના
સાધ્યસ્થાનીય નિત્યત્વનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રસંગમાં સદહેતુનું અસ-
ત્પ્રતિપક્ષત્વ લક્ષણ લોપાય છે. જ્યાં હેતુ વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ પક્ષધર્મત્વથી આડો-
ઉલટો જતો હોય તે અસિદ્ધ. એના ત્રણ ભેદ છે; આશ્રયાસિદ્ધ, સ્વરૂપાસિદ્ધ
અને વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ. જ્યાં હેતુનો આશ્રયસ્થાનીય પક્ષજ અસત્ છે, તે આશ્રયા-
સિદ્ધ; ઉદાહરણ—‘ગગનકુસુમ સુવાસિત છે, કેમજે તે કુસુમ છે જેમકે સ્થલકુસુમ’.
અહિં પક્ષભૂત ગગનકુસુમ વસ્તુતઃ અસત્ છે. જ્યાં હેતુ સ્વરૂપેજ પક્ષમાં અસત્
છે, અર્થાત્ હેતુના સ્વરૂપનો અભાવ પક્ષમાં સત્—વિદ્યમાન છે, તે સ્વરૂપા-

સિદ્ધ; ઉદાહરણ ‘શબ્દ એ ગુણ છે, કેમજે તે ચક્ષુર્ગ્રાહ્ય છે જેમકે રૂપ.’ અહિં શબ્દમાં ચક્ષુર્ગ્રાહ્યત્વ સ્વરૂપેજ અસત્ છે. જ્યાં સાધ્યવિષે હેતુના વ્યાપ્યત્વનો અવચ્છેદક અંશ હેતુમાં અસત્ છે તે વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ; ઉદાહરણ—‘આ પર્વત ઉપર અગ્નિ છે, કેમજે ત્યાં સુવર્ણમય ધુમાડો છે.’ અહિં અગ્નિ એ વ્યાપક અને સુવર્ણમય ધુમાડો એ તેનો વ્યાપ્ય છે, અને સુવર્ણમયત્વ તે અગ્નિવિષે ધુમાડાના વ્યાપ્યપણાનું અવચ્છેદક છે. એ સુવર્ણમયત્વ ધુમાડામાં વસ્તુતઃ અસત્ છે. આ ત્રણે ભેદમાં હેતુની આશ્રયગત, સ્વરૂપગત, કે અંગગત અસિદ્ધતાને લીધે સદ્હેતુનું લક્ષણ જે પક્ષધર્મત્વ તે લોપાય છે. જ્યાં સાધ્યનો સમાવશીજા કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે તે બાધિત; ઉદાહરણ—‘અગ્નિ અનુષ્ણ છે, કેમજે તે પદાર્થ છે જેમકે જલ.’ અહિં અનુષ્ણત્વનો અભાવ જે ઉષ્ણતા તે પક્ષભૂત અગ્નિ વિષે સ્પર્શ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે. અહિં સદ્હેતુનું અબાધિતવિષયત્વ લક્ષણ લોપાય છે.

પ્રસ્તુત વિષયમાં અન્વયવ્યતિરેકી હેતુ નિર્દેશ્ય છે. ઉપર જે પંચરૂપ અને પંચ હેત્વાભાસનું વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તે વાંચ્યા પછી ભાષાંતરમાંના હરિગીતનો ગમ્યમાન ન્યાયપરત્વ અર્થ જે અમે ગદ્યરૂપે નીચે આપિયે છીયે તે સહજ ધ્યાનમાં આવશે.

જે હેતુ સાધ્યની સિદ્ધિનિમિત્તે સડ પ્રકારે બરાબર નિશ્ચિત છે એટલે જે હેતુની સત્તા પ્રમાણાંતરે કે હેત્વંતરે વ્યાહત નથી—અર્થાત્ જે હેતુ અબાધિત-વિષયત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વ એ બે લક્ષણે યુક્ત છે, તેમજ જે સર્વદા સપક્ષ વડે સમર્થિત છે તથા વિપક્ષથી કદી દૂષિત નથી—અર્થાત્ જે વઢી સપક્ષે સત્ત્વ અને વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તત્વ એ બે લક્ષણે યુક્ત છે, અને વઢી જે પક્ષમાં સત્-વિદ્યમાન છે—અર્થાત્ જે વઢી પક્ષધર્મત્વ લક્ષણ યુક્ત છે; તેવા સમર્થ હેતુથી સદા સ્થિર જયજ મળે—અર્થાત્ નિશ્ચય સાધ્યની સિદ્ધિ બની આવે.

પણ જે હેતુ સાધ્યની સિદ્ધિ નિમિત્તે સંદિગ્ધ હોય એટલે જે હેતુની સત્તા પ્રમાણાંતરે કે હેત્વંતરે વ્યાહત હોય—અર્થાત્ જે હેતુ અબાધિતવિષયત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વ એ બે લક્ષણથી રાહિત હોઈ બાધિત અને સત્પ્રતિપક્ષ હેત્વાભાસ ઉપજાવતો હોય, તેમજ જે સપક્ષ, વિપક્ષ ઉભય વિષે એક-સરખો અતિચારી કે પ્રતિકૂળચારી હોય—અર્થાત્ સપક્ષે સત્ત્વ અને વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તત્વ એ બે લક્ષણથી ભ્રષ્ટ થઈ ત્રિવિધઅનૈકાંતિક અને વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ ઉપજાવતો હોય, અને વઢી જે પક્ષમાં સદા અસત્ અવિદ્યમાન હોય—અર્થાત્ પક્ષધર્મત્વ લક્ષણે હીન બની ત્રિવિધ અસિદ્ધ હેત્વાભાસ ઉપજાવતો હોય; તેવા લક્ષણહીન હેતુથી હારજ થાય.

शुद्धिवृद्धि.

—००७३००—

प्रस्तावना.

पृष्ठ. पंक्ति.	ज्ञानो पाठ.	नवो पाठ.
४ ११	अंतर	आंतर
२३	उत्तरापथ पासीनुं	उत्तरापथवासीनुं
५ ३	उत्तरापक्षना	उत्तरापथना
७ ९	राजा—	राजानी
१२	ने	०
१० २८	नाटकना	नाटक
१६ २६	बौधोनं	बौद्धोनं
१८ ११	अडग	अडग तथा उच्च
२१ २७	ध्रुवो	ध्रुवो
२९	पु. आ.	०
२२ ८	नैर्ऋत	वायव्य
२८ ११	मित्र	सहायक
३१ १०	गलयकेतु	मलयकेतु
३५ १६	परमावतां	परमावातां
३८ १४	थयं हतुं ?	थयं हतुं ?
२२	छवटे	छेबटे
२३	आटकाववा	अटकाववा
३१	सांभळतां	सांभळतं कौटिल्य

मूल.

*१ १५	वरसती अगनि	ज्वलनज शरती
†२ ६	वावनारना	कृषिकारतणा
२१	सकळ कार्यमां	कार्यमां अयि
४ २५	कोपाग्रिकेरी	कोपाग्रिकेरी

* ज्वलन=अग्नि, देवता. † कृषिकार=खेती करनार, वावनार.

पृष्ठ. पंक्ति.
५ २२

६ २२

७ २-३

१० १८

१५ ६

१९ २

२३

२४

२५

२१ १२

२३ २४

२६ ११

२३

२७ ७

२०

३४ १९

३५ ५

६

३६ २०

४० १६

४१ ६

७

४७ २५

४९ २६

५४ ८

५७ २१

जूनो पाठ.

हुं-हुं-जेनो

सद्यज

शानो नंदवंश नींदी नांगव्यो?

अणराग कमळ

चाणक्य

अजाण आदमिये

काळ सर्प

ग्वरावी करी

चंद्रगुप्तने

ग्वरावी

शुं छे ए?

दाम

वेठी

मिचौ

न जाने

सुत साथ

ठरावेला सर्वविदित

पोतानी धीमी चाल छोडी

एकाएक दोडी

नहि गयो होय?

सिद्धार्थक

अर्थ न स्वामीतणो

सर्व राजभक्तोना

ए सदैव

असंग

लीजिये आ

तेनुं न

नवो पाठ.

ए ते मारा विषे बनेज

क्रेम?—जेनो

भली विध.

शानुं नंदकुल निर्मळ

करी दीधुं?

द्वेप कमळ दृढ.

चाणक्ये

अनायें

कृष्णसर्प

करी (एटलुं कहेतां
सलज्ज जणाई)

चंद्रगुप्तनी

ग्वरावी

शुं छे ए वळी?

दान

वेठी

मिचौ

ना जाने

साथ साथ

बहार पाडेल

शिघ्र वेकेद बनी

गलंतर पामी

गयो नहि?

शकटदास

प्रभुनो अर्थ न रजे

स्वामिभक्त सरवना

एमां सदैव

प्रसन्न

०

तेनुं. न

पृष्ठ. पंक्ति.	जूनो पाठ.	नवो पाठ.
५८ ९	चलन बलन	चलनवलने
१४	बोलो.	कहो.
२१	वांचतां	वांचे छे.
५९ २१	मूक्यो; पछी	मूक्यो हतो; तेथी
२३	बचाव्या '	बचाव्या हता '
६४ १३	गोटो गोट	गोटोगोट
६८ ६	जा	आव
१३	नेकी	नकी
१८	अल्पभाग्य जनने	निश्चय अधन्यने
२३	पितुःश्री	पितुश्री
७० २५	ह्रीः	ह्रीः
७३ २०-२१	चंद्रगुप्त	चंद्रगुप्ते
८० १६	सवैयो श्रीसां	रुचिरा वृत्त
१८	होतां	बनतां
२९	शर	शूर
८१ ३	नक्षत्रगुणज	गुण भगणतणां
८६ २८	नंद अनौरस	नंदनो अनौरस
८८ ५	पितुःश्रीनां	पितुश्रीनो
९० १९	स्वामिभक्ति पोपक हे	पोपक हे स्वामिभक्ति
९३ १४	कुमारश्रीने	कुमारश्रीनी
१०२ १४	आर्या	उपगीति
१५	चंद्रगुप्त चाणक्य	कौटिल्य वृषल
१०४ ९	जमवत	जमवंत
१९	मुखसमृद्धि	मुखसंपत
१०५ १२	खुब	खुश
१२१ २७	भट्टर	भट्टगुरे
१२२ १०	वेष्टियुं,	वेष्टियुं
१२४ ९	एम	अम
१४	मुज वृद्धि	वृद्धि ए मुज
१२६ २	अमात्य	०
३	राक्षस	अमात्य राक्षस

टीका.

पृष्ठ. पंक्ति.	जूनो पाठ.	नवो पाठ.
२ ७	प्रशंसात	प्रशंसातः
२ २८	सकेतु	०
५ १७	तेणे हतो	०
७ ३३	रासेकने सालिगन	रासिकने आलिगन
	चामरच्छव देइ	चामरच्छटा
८ ३१	प्रख्यापन	प्रख्यापनथी
१९ ७	चाणक्यना अनुसरी	०
२० ५	भगवाने	भगवाने
	भगवानने	भगवाननो
२२ ३	जीवसिद्धि	जीवसिद्धी
२३ २	लेखातगत	लेखांतगत
१५	जणस्य	जणस्स
२१	साहचर्योः	शाहचर्योः
२५ २२	असम्भ्यतानी शंकाथी	०
२६ १८	निगृहीतः	निगृहीतवान्
२८ २१	मात्सर्य	मात्सर्य
३१ ८	‘ अनुकूल ’	‘ अनुकूलन ’
३४ ९	अणुकुलं	अणुकुलं
१८	potice	police
३५ ३१	तेने	तेना
३६ २७	सपक्ष	०
२८	अर्थ	सपक्ष संबंधी अर्थ
	स्वक्षेत्रे	सपक्षे
३७ ६	दशाने	दशा विधे
३८ ६	मांसवद्विक्रेतुम्	मांसवद्विक्रेतुम्
३९ १७	पाठनु	पाठ
४० २१	वैशद्य सारं	वैशद्य सारं
४७ ४	आथा	आथी

पृष्ठ. पंक्ति.

५० २१

जूना पाठ.

व्याप्ति भेदे

नवो पाठ.

व्याप्तिभेदे

५३ ९

सभाव

अभाव

आ उपरांत सरतचूकथी बीजी पण जे भूलो रद्दी गई होय ते सुज्ञ वांचनारे सुधारी लेवी. वळी मूळ पृष्ठ ३ पंक्ति १३-१४ तथा १८ मां आपेला संग-तिका वृत्त बदले नीचेनी आर्या वांचवी:-

पूर्णमंडळ अव जे चंद्र, करे तेहने बळ ग्रहवा
दुर्ग्रह राक्षस राहु;

पण बुधयोग नहि दे बनवा.

त्यम मूळ पृष्ठ ६ पंक्ति १९-२० बदले नीचेनी पंक्तियो गोठववी:-

* हृद्रोगवत निर्मळ महार्था नंदकुळ करी दीध छे;

ने सरवरे नलिनी पटे थिर मौर्यमां श्री कीध छे;

त्यमज मूळ पृष्ठ ५८ पंक्ति १३ ना वाक्य बदल नीचे आपेली उक्तियो योजवी:-

चंद्रगुप्त-वळी बीजुं पण प्रयोजन जे होय ते हुं सांभळवा इच्छुं हुं.

चाणक्य-ते पण हुं कहुं छुं.

त्यम वळी मूळ पृष्ठ ७१ पंक्ति १७-१९ ना गीति बदल नीचेनी आर्या स्वीकारवी:-

नृपति समिप नकीं राखे चोरवीं कइ सत्त्वभंगना भयर्था;

भाखे स्वैरालापे स्वजन समिप कइक मन मुकी. *

३ मंडळ=^१ बिष; ^२ राजमंडळ. ४ चंद्र=^१ चंद्रमा; ^२ चंद्रगुप्त. ५ ग्रह-
वा=^१ ग्रहण करवा; ^२ पकडवा. ६ दुर्ग्रह=^१ दुष्ट-कूर ग्रह; ^२ दह आग्रहवाळो.
७ राक्षस राहु=^१ दैत्य राहु; ^२ राहु तुल्य चंद्र साथे शत्रुता राखतो अमात्य राक्षस
८ बुध=^१ बुध नामनो ग्रह; ^२ बुद्धिमान चाणक्य.

* हृदयना रोगिनी पेटे-भीतरना बगाडनी पेटे.

हवे पछी

आज पद्धति उपर महाकवि शूद्रक विरचित मृच्छकटिक तथा महाकवि जयदेव विरचित गीतगोविंद ए. बे. सत्काव्योंनां भाषांतर समयांतर प्रकट करवामां आवशे.

